

ISSN 2311-8458

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія психологічна

Випуск 1

ЛЬВІВ
2016

УДК 159.9(05)

ББК 88я5

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор В. В. Серета. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – Вип. 1. – 292 с.

Виходить двічі на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України (постанова Президії ВАК України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. В. Серета, доктор юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **З. Р. Кісіль**, доктор юридичних наук, доцент (*заступник головного редактора*); **Л. Й. Гуменюк**, кандидат соціологічних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії:

І. В. Ващенко, доктор психологічних наук, професор; **Ж. П. Вірна**, доктор психологічних наук, професор; **Я. О. Гошовський**, доктор психологічних наук, професор; **О. П. Зеленська**, доктор педагогічних наук, професор; **З. С. Карпенко**, доктор психологічних наук, професор; **В. О. Лефтеров**, доктор психологічних наук, професор; **В. С. Медведєв**, доктор психологічних наук, професор; **М. М. Чепіль**, доктор реабілітаційних наук, професор; **С. О. Гарькавець**, доктор психологічних наук, доцент; **О. В. Дробот**, доктор психологічних наук, доцент; **З. Я. Ковальчук**, доктор психологічних наук, доцент; **Н. В. Оніщенко**, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник; **Л. В. Романюк**, доктор психологічних наук, доцент; **Н. М. Бамбурак**, кандидат психологічних наук, доцент; **І. М. Галян**, кандидат психологічних наук, доцент; **І. Ю. Скворонська**, кандидат філологічних наук, доцент; **О. Г. Угрин**, кандидат психологічних наук, доцент; **О. М. Борисенко**, кандидат психологічних наук; **О. Я. Фінів**, кандидат психологічних наук; **О. М. Ковбич**, начальник відділу Управління кадрового забезпечення ГУ НП України у Львівській області; **Н. В. Медвідь**.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол від 25 травня 2016 р. № 10).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації від 08.12.2014 р. КВ № 210-92-10892 ПР.

Адреса редакції: Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.
Тел.: 233-61-95.

У публікаціях висвітлено результати психологічних досліджень, здійснених фахівцями у теоретичних і практичних напрямках.

У статтях висловлено позицію авторів, яку не завжди підтримує редакційна колегія. За достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу відповідають автори і рецензенти.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

Розділ 1
**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ
СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ
ТА СОЦІАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ
В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ КРИЗ**

УДК 159.9:316.356.2

Н. М. Бамбурак

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІМ'Ї**

Досліджено життєвий цикл сім'ї, котрий засвідчує, що в моменти нормативних стресів задіюються ранні моделі її функціонування, відбувається механізм регресії, який призводить до зупинки у її розвитку. Доведено, що такі ситуації потребують зовнішнього втручання у сім'ю фахівців, які здатні допомогти подолати труднощі перехідних періодів циклу, а це, своєю чергою, обумовлює застосування методологічних орієнтирів дослідження сім'ї, а саме: структури сімейних ролей, сімейних підсистем (правил, міфів, цінностей).

Ключові слова: сім'я; сімейні ролі, сімейні правила, сімейні стереотипи, сімейні міфи, сімейні цінності, сімейні стабілізатори.

Постановка проблеми. Сім'я є адептом генетично-біологічних основ здоров'я, звичок, потреб людини, зокрема у молодшого покоління сприяє вибору професії, розвитку духовних та моральних цінностей. Окрім того, в сім'ї особистість уперше стикається з розподілом праці, формами господарської діяльності, тому сімейний життєустрій здатен визначати успішність соціалізації та самореалізації молодого покоління, яке в майбутньому сприятиме творенню самого суспільства.

Водночас сім'я як соціальна інституція ніколи не є статичною, вона реагує на зміни соціального довкілля та переживає власні етапи становлення і життєдіяльності. Зазвичай розвиток сімейної групи науковці описують через поняття життєвого циклу. Адже при проживанні сім'єю кожної її стадії виникають закономірні кризи розвитку. На відміну від ситуативних, стреси, котрі пов'язані з кризами розвитку, в літературі визначаються як «нормативні». Такі періоди характери-

зуються появою в сім'ї нових потреб та виробленням схем їх задоволення. Дослідження життєвого циклу сім'ї показали, що в моменти нормативних стресів задіюються ранні моделі функціонування, відбувається механізм «регресії», що призводить до зупинки у її розвитку, а в подальшому з'являються додаткові стресори, які виникають як наслідки дисфункціонального копінга – неможливості подолання первинних стресорів, що породжує нові ускладнення (безсонні ночі, почуття самотності, тривогу за майбутнє дітей, які залишилися без повноцінної батьківської опіки), котрі провокують ще більшу низку негативних процесів когнітивної оцінки ситуації, емоцій та копінг-відповідей. Тому такі ситуації потребують зовнішнього втручання у сім'ю фахівців, які здатні допомогти подолати труднощі перехідних періодів циклу, а це, своєю чергою, спричинює зацентрування на методологічних орієнтирах дослідження сім'ї.

Стан дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження стали: базові наукові концепти соціологів Л. Стоуна, Н. Смелзера, Н. Соловійова, А. Харчева, С. Голода про розвиток соціальної інституції сім'ї та її призначення; методологічні концепції системного підходу Л. фон Берталанфі й О. Богданова, які дозволяють виокремити низку методологічних орієнтирів функціонування сім'ї. Окрім того, дослідження В. Дружиніна, Е. Ейдемільера, В. Юстіцкіс, Р. Кеттелла, А. Тавіта, М. Мацковскі, Т. Гурко, Г. Васильченко, Ю. Решетняка реалізують теоретико-прикладний аспект обґрунтування кризових періодів у функціонуванні сім'ї, котрі об'єктивно порушують її життєдіяльність і суб'єктивно сприймаються як складні та такі, які не можуть бути вирішені самостійно.

Мета статті – обґрунтувати теоретико-методологічні аспекти дослідження функціонування сім'ї.

Виклад основних положень. Визначальним моментом у розвитку науки про сім'ю є вчення про складну систему. Системний підхід до родини означає, що в ній усе діє взаємопов'язано, що вона функціонує як єдине ціле – суцільний біологічний та психологічний організм. При цьому їй притаманні такі системні ознаки: 1) система завжди як ціле більша, аніж сума всіх її частин; 2) будь-які причини, які втручаються в систему, впливають на кожен її окремий елемент; 3) спотворення або зміна в одній частині відображаються на зміні інших її частин, а відтак системи загалом. Тому під час розгляду будь-якого конкретного питання, що стосується сім'ї, завжди потрібно враховувати, як ця ситуація впливає на всі інші сторони її життя [1; 3].

Сім'я як біологічна система прагне до збереження встановлених зв'язків між її елементами, а також спонукає їх до еволюції. Тому

в родині, як системі, завжди формується певна структура, котра зберігається через ефект обміну енергією та речовинами в нерівнозначних умовах; завдяки цьому коливанню і внутрішні, і зовнішні чинники перетворюють її змістово в інноваційну структуру. Вона є відкритою системою, елементи якої взаємодіють між собою, а також і з зовнішніми структурами (освітніми інституціями, виробництвом, церквою, засобами масової інформації, державою тощо), спричинюючи на неї як позитивний, так і негативний вплив.

Таким чином, щоб ідентифікувати причини порушення функціонування сімей та надати їм кваліфіковану допомогу, треба розглядати проблеми життєдіяльності сім'ї через спектр її функціональних параметрів. Зокрема, надважливого значення надано методологічній течії структурного функціоналізму, яка детально вивчає складові елементи досліджуваного явища та їхній вплив на функціонування всієї системи. Структура сім'ї – це передусім чисельний склад її членів, а також низка гендерно-рольових взаємовідносин у ній [8].

Структуру сім'ї можна представити як топографію – квазіпросторовий зріз сімейного життя [11]. Під час аналізу функціонування сім'ї виокремлюють такі характеристики, як зв'язок та ієрархія. Перша визначає психологічну дистанцію між членами родини. Якщо вона доволі незначна, тоді спостерігається симбіоз, якщо ж навпаки, дуже велика, – роз'єднаність, що може спричинити дисфункції у родині. Свої функції сім'я як система виконує за допомогою низки механізмів: структури сімейних ролей; сімейних підсистем (до них належать сімейні правила, стереотипи, міфи, цінності, стабілізатори).

Структура сімейних ролей зrealізовує послідовність дій кожного учасника сім'ї [4]. Роль – це шаблонна очікувана типова поведінка особистості. Тому індивід у сімейному житті зазвичай засвоює і виконує декілька ролей, які утворюють, відповідно до термінології Р. Мертона, «рольовий набір» [9]. Т. Парсонс вважає, що кожному роль можна охарактеризувати за п'ятьма основними ознаками:

- емоційна (кожна роль вимагає певного емоційного супроводу, одна стриманості, інша – цілковитої розкутості);
- спосіб отримання (одні ролі притаманні особистості органічно, від народження, інші набуваються, виборюються нею);
- масштаб (деякі ролі сформульовані й строго обмежені, а інші нечіткі та розмиті);
- ступінь формалізації (рольова дія виконується відповідно до жорстко встановлених правил і приписів, інша є довільною);
- характер і скерованість мотивів (орієнтація на власне задоволення, або ж виконання заради інших) [6; 9].

Рольова поведінка пов'язана з феноменами норм і санкцій. Норми визначаються соціумом, вони традиційні та інертні, за їхнім виконанням чітко слідує суспільство, в разі їх порушення задіюється багатогранна система санкцій, примушуючи виконувати роль за чітко визначеними правилами або ж усуваючи особу від виконання відповідної ролі. Відтак, порушення виконання рольових обов'язків призводить до сімейних конфліктів та негараздів.

За умов нормального функціонування сім'ї структура сімейних ролей цілісна, динамічна і має альтернативний характер. Однак інколи сімейні ролі є патологічними, спричинюючи психотравмуючий вплив на членів сім'ї [12].

Сімейні підсистеми є локальними, диференційованими сукупностями сімейних ролей, які дають змогу сім'ї вибірково виконувати певні функції та забезпечувати її життєдіяльність [2; 4]. Кожен із учасників родини може бути задіяним одразу в кількох підсистемах – батьківській, подружній, дитячій, жіночій, чоловічій тощо.

Окрім того, кожна система має свої кордони, які й визначають її структуру й динаміку функціонування, а саме: зовнішні забезпечують формування в сім'ї ідентичності, внутрішні – структурування її психологічного простору. Відповідно вони можуть бути жорсткими, розмитими і проникливими.

Якщо зовнішні кордони жорсткі (сім'я живе дуже замкнуто), то у родичів нерідко виникає страх перед навколишнім світом, не формуються навички спілкування з іншими людьми. Зрештою внутрішні кордони між підсистемами стають розмитими. За таких умов недостатньо сформовані чіткі межі між окремими підсистемами не лише гальмують розвиток родини і дорослішання її учасників, а й сприяють створенню коаліції (об'єднань родичів), у якій допускається наявність триангуляції – використання третьої особи для вирішення конфлікту між двома іншими учасниками сім'ї. Якщо зовнішні кордони розмиті, то сім'я часто стає схожою на «прохідний двір», куди будь-якої миті можуть втрутитися сторонні особи, що, своєю чергою, спричинює жорсткіші відносини між підсистемами у самій сім'ї з метою її збереження [2]. У нормальних, здорових сім'ях кордони між підсистемами чітко окреслені й доступні.

До підсистем входять сімейні правила, які є основою будови сімейного життя. Правила створюють орієнтир реальності й надають особистості та сім'ї загалом стійкості. Вони чітко окреслюють права і обов'язки кожного учасника родини. Інколи через дефіцит правил виникають образи і конфлікти. Правила обумовлюють всі сторони сімейного життя – розподіл ролей, функцій, місця в ієрархії, заборони,

розпорядок дня, дозволяють членам сім'ї відкрито висловлювати свої думки і почуття, тобто зреалізують сімейну ідеологію.

Для збереження гомеостазу (однієї з важливих характеристик системи) наявність та функціонування сімейних правил обов'язкові. Їх зміна – хворобливий момент для всіх родичів. Якщо хтось із членів сім'ї чи будь-хто інший (гість, учитель) порушить правило, то може стати небажаною персоною і навіть ворогом родини. Нечіткість правил і норм, їх суперечливість, неузгодженість сприяють зростанню тривоги, ведуть до нестійкості особистості і сім'ї. Сімейні правила взаємопов'язані та назагал становлять систему сімейних взаємин – стандарти взаємодії.

Стандарти (стереотипи) взаємодії – це сформовані стійкі способи поведінки учасників родини, їхні вчинки й вербальні висловлювання, які доволі часто повторюються. Домінуючим аспектом у цьому є певне емоційне ставлення до кожного у родині: тривога, обвинувачення, роздратування, прийняття, відчуження, захоплення, страждання, презирство та ін. При цьому стандарти поведінки одного з учасників сім'ї часто тісно взаємопов'язані зі стандартами іншого. У сім'ї відбувається чимало повторюваних подій, і кожна з них є певним символом для всіх її учасників. Послідовність стандартів взаємодії має форму кола. Всі стандарти взаємодії можна розглядати як сімейні комунікації, які включають в себе певні повідомлення, тобто мають певний сенс для членів сім'ї. Комунікація виокремлює низку етапів, котрі забезпечують процес обміну інформацією між близькими: 1) вибір її змісту, 2) її кодування, 3) передача, 4) декодування, 5) певний вид сенсорного наповнення [5].

Повідомлення можуть бути однорівневими і багаторівневими. У безпосередньому спілкуванні між людьми вони завжди дворівневі – вербальні та невербальні. Окрім того, можуть бути конгруентними, якщо їхній зміст передається по двох каналах та збігається. Стандарти взаємодії охоплюють значну кількість видів поведінки в сім'ї і є традиційними та інертними у зміні. За деякими з них можна ідентифікувати генезу порушень психічного та соматичного здоров'я, в такому випадку вони вважаються патогенними стандартами взаємодії. Численні наукові дослідження засвідчують, що коли у стилі емоційного спілкування в сім'ї домінують негативні емоції, постійна критика, приниження гідності, залякування партнера – це призводить до зниження самооцінки та самоповаги, зростання внутрішньої напруги, тривожності, агресії, що може спричинити невротичні і психосоматичні розлади.

Сімейні міфи – це складне сімейне знання, яке формується на основі неусвідомлюваного взаємного контракту (угоди) між близьки-

ми. Синонімом сімейного міфу є такі поняття: «образ сім'ї», «образ Ми», «ввірування», «переконання», «сімейне кредо», «узгоджені очікування», «наївна сімейна психологія» [7; 8]. «Образ сім'ї» є частиною сімейної самосвідомості, саме він забезпечує регулювання у ній вчинково-поведінкових патернів.

«Образ сім'ї» можна про класифікувати як адекватний і неадекватний. Якщо позиції учасників родини узгоджені, диференційовані та динамічні – це відображається в адекватному понятті «Ми» і забезпечує регуляцію життя сім'ї як цілого, а також всіх її підсистем (відображається позитивно на стилі подружніх та дитячо-батьківських відносин, характері і правилах індивідуальної та групової поведінки). Неадекватний образ «Ми» має форму сімейного міфу. Його завдання полягає у приховуванні від свідомості інформації про сім'ю і кожного її учасника. Відтак сімейні міфи можна трактувати як своєрідні захисні механізми для підтримки єдності у ній [12]. Сімейний міф охоплює узгоджені селективні ідеалізовані уявлення про характер взаємин у сім'ї, які маскують родинні конфлікти, міру незадоволення потреб і створюють оприлюднений публічний образ сім'ї.

У роботі М. С. Палаццолі зі співавторами «Парадокс і контрпарадокс», яка вважається однією з найбільш цитованих книг з системної сімейної психотерапії, детально проаналізовано типові сімейні міфи, такі як «Ми – дружна сім'я», «Ми – сім'я героїв», «Ми – рятувальники». Досліджено, що сімейні міфи формуються приблизно впродовж трьох поколінь функціонування сім'ї, тому потреба їх у використанні зростає. Так, образ «Ми – дружна сім'я» потрібен у важких і небезпечних умовах. Члени сім'ї вірять, що вони можуть вижити лише разом, що в їхній єдності – сила. Проте такий міф стає перепоною, коли об'єднання вже не актуальне. Так, народ чи нація, які пережили геноцид, вважають, що вижити можна лише разом, тому міф про дружну сім'ю, за таких обставин, набирає популярності. Але в країнах, де війни довго не було, його важливість поступово сходить нанівець, адже для наступних поколінь цей міф може бути перешкодою у розвитку нуклеарної сім'ї [7]. Отож сімейні міфи заактуалізуються під час серйозних соціальних змін, або в ситуації сімейних дисфункцій.

Сімейні цінності – це ідеал, створений сімейною свідомістю, котрий відкрито схвалюється, культивується та є компонентом психологічної структури особистості кожного члена сім'ї, як джерело мотивації його поведінки, вчинків (бути освіченим і культурним, соціально успішним, матеріально забезпеченим тощо).

Однак будь-яка цінність, виражена надмірно або не підкріплена фізичними та психологічними можливостями членів сім'ї, як правило,

призводить до ризику порушення їх психічного і соматичного здоров'я, оскільки вже неможливо відповідати особливим стандартам життя і діяльності. Ілюстрацією слугує, наприклад, вимога отримати вищу освіту від підлітка із затримкою психічного розвитку, бо ж така сімейна традиція, або ж очікування значного доходу від молодого людини, яка отримала професію бібліотекаря і щойно втілює її на практиці.

Загальні заняття і захоплення – один із найпотужніших стабілізаторів сім'ї. Батьків об'єднує турбота про дітей, професійні інтереси. Всіх членів сім'ї пов'язує спільний відпочинок, відвідування театру, перегляд кінофільмів і телепередач, захоплення музикою тощо.

Сім'ю також стабілізують емоційні відносини, найперше, високі почуття: любові та прихильності. Водночас сліпа любов матері до дитини або надмірна прихильність дорослої доньки до батьків неминуче призведе до дисфункцій на рівні особистості та сім'ї. Ще один приклад сімейного стабілізатора – це подружні зради. Тут можна простежити два типові стереотипи взаємодії: 1) зрада як з'ясування відносин, скандали, примирення, або 2) образа, жадоба помсти, тимчасове внутрішнє примирення з кривдником (до наступного разу). В першому випадку наявність шлюбу дає змогу чоловікові не одружуватися з коханкою, щоб не руйнувати родину. А можливість «попустувати на стороні» робить його подружні стосунки стабільними. У другому випадку таємні епізодичні зради дають жінці шанс отримати більш високу самооцінку та увагу, яких не можна знайти у чоловіка, і тим самим йому помститися («я вважаю, що він це заслужив») [10].

Одним із найбільш важливих стабілізаторів сім'ї, з позицій сімейної психотерапії, виступають хвороби її членів, коли сім'я об'єднується у боротьбі з інвалідністю дитини або з психічним розладом у матері. Однак нерідко соматичні розлади і поведінкові порушення у члена родини є прямим наслідком того, що він належить до дисфункціональної сімейної системи. Незалежно від видозміни зовнішніх і трансформації внутрішніх умов, вона вперто намагається зберегти звичні стандарти взаємодії між складовими своїх підсистемами та іншими підсистемами.

В результаті така родина може блокувати актуальні потреби найслабшого члена (найчастіше дитини чи підлітка). І тоді у нього виникає певне захворювання (соматичне, психосоматичне, психічне) або поведінкове відхилення.

Висновки. Отже, складні життєві ситуації впливають на сім'ю та спотворюють різні сфери її життєдіяльності, а саме спричиняють порушення у виконанні нею функціонально-рольових зобов'язань. Такі труднощі неминуче впливають на благополуччя учасників

сім'ї, нівелюючи задоволення власних потреб, зумовлюючи ситуацію внутрішньої напруги та дискомфорту, слугуючи джерелом соматичних, нервово-психічних й поведінкових розладів, а відтак спотворюють і гальмують розвиток особистості.

Отож, щоб надати такій дисфункціональній сім'ї кваліфіковану психологічну та психотерапевтичну допомогу, необхідно виокремити її методологічні функціональні орієнтири: структуру сімейних ролей; сімейних підсистем (сімейні правила, стереотипи, міфи, цінності, стабілізатори).

Перспектива досліджень полягає у подальшому аналізі комплексу психотерапевтичних методів і прийомів, які спрямовані на надання кваліфікованої допомоги клієнту в сім'ї і за допомогою сім'ї, а також на забезпечення сутнісної оптимізації сімейних взаємин.

1. Браун Дж. Теория и практика семейной психотерапии / Дж. Браун, Д. Кристенсен. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.

2. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс / А. Я. Варга, Т. С. Драбкина. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.

3. Дружинин В. Н. Психология семьи: 3-е изд. / В. Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2006. – 176 с.

4. Минухин С. Техники семейной терапии / С. Минухин, Ч. Фишман. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 304 с.

5. Олифирович Н. И. Психология семейных кризисов / Н. И. Олифирович, Т. А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента. – СПб.: Речь, 2006. – 360 с.

6. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: учебное пособие для студ. / Э. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Э. В. Зирянова. – М.: Академия, 2002. – 192 с.

7. Сельвини-Палаццолі М. Парадокс и контрпарадокс: Новая модель терапии семьи, вовлеченной в шизофреническое взаимодействие / М. Сельвини-Палаццолі, Л. Босколо, Дж. Чеккин, Дж. Прата. – М.: Когито-Центр, 2002. – 204 с.

8. Скиннер Р. Семья и как в ней уцелеть / Р. Скиннер, Д. Клииз. – М.: Независимая фирма «Класс», 1995. – 272 с.

9. Соціологія: підручник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pidruchniki.com/1584072015715/sotsiologiya/sotsiologiya>

10. Типи сім'ї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uastudent.com/tyru-simi/>

11. Шерман Р. Структурированные техники семейной терапии. Руководство / Р. Шерман, Н. Фредман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.koob.ru/sherman_robert/strukturirovannie_tehniki_terapii_sherman

12. Эйдемиллер Э. Психология и психотерапия семьи / Э. Эйдемиллер. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 672 с.

Бамбурак Н. М. Теоретико-методологические ориентиры исследования функционирования семьи

Исследовано жизненный цикл семьи, который свидетельствует, что в моменты нормативных стрессов задействуются ранние модели ее функционирования, происходит механизм регрессии, приводящий к остановке в ее развитии. Доказано, что такие ситуации требуют внешнего вмешательства в семью специалистов, которые способны помочь преодолеть трудности переходных периодов цикла, а это, в свою очередь, обусловливает применение методологических ориентиров исследования семьи, а именно: структуры семейных ролей, семейных подсистем (правил, мифов, ценностей).

Ключевые слова: семья; семейные роли, семейные правила, семейные стереотипы, семейные мифы, семейные ценности, семейные стабилизаторы.

Bamburak N. M. Theoretical and methodological orientations of family functioning research

The family as a biological system seeks to preserve the established relations between its elements, and encourages them to evolution. So the family, as the system always formed a definite structure, which persists because of the effect the exchange of energy and matter in unequal conditions, thus fluctuations, both internal and external factors, content and convert it into a new structure (new money). It is an open system whose elements interact with each other and with external organizations (educational institutions, manufacturing, church, media, government), causing it both positive and negative effects.

The study of family life cycle showed that in moments of stress of non-utilized earlier models of its functioning, is the mechanism of regression, leading to a halt in its development. Therefore, these situations require external intervention into the family of specialists who can help to overcome the difficulties of transition cycle. Defining causes disruption of families and providing them with expert assistance should be considered because of their range of functional options. In particular, especially important is the current methodological structural functionalism, which details the components of the phenomenon and its impact on the functioning of the system. Family structure – is above all the strength of its members, a number of gender roles and relationships in it.

Family structure can be represented as topography – quasi dimensional slice of family life. In the analysis of family functioning accents the following characteristics: connection hierarchy. The first defines the psychological distance between family members. If it is quite small, then there is a symbiosis, or, conversely, very large – fragmentation that can cause dysfunction in the family. His family functions the system performs with a number of methodological landmarks: the structure of family roles; family subsystems (family here include: rules, stereotypes, myths, values).

Key words: family; family roles, family rules, family patterns, family myths, family values, family stabilizers.

Стаття надійшла 28 квітня 2016 р.

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЧИННИК ДОВІРИ ГРОМАДЯН ДО ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Представлено результати експериментального вивчення психологічного благополуччя громадян у контексті дослідження соціально-психологічних чинників довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ. Проаналізовано особливості психологічного благополуччя у динаміці соціально-політичних змін. Визначено, що в групі досліджуваних домінуючими є світоглядний, інтрарефлексивний, інтеррефлексивний компоненти довіри.

Ключові слова: психологічне благополуччя, довіра, автономія, самоприйняття, особистісне зростання, динаміка довіри.

Постановка проблеми. Запит на вивчення проблеми психологічного благополуччя значною мірою пов'язаний зі зростанням числа стресових ситуацій, ускладненнями в конструюванні людиною власного життя, орієнтації у фаховому просторі та виборі життєвих орієнтирів, також із труднощами соціалізації внаслідок радикальних змін структури соціальних норм і цінностей.

Важливість забезпечення суб'єктивного відчуття людиною благополуччя важко переоцінити: воно зумовлює не тільки психологічне здоров'я людини, а й її життєстійкість за умов нестабільності на зламних етапах соціально-економічного розвитку суспільства, появи ускладнень та перешкод на шляху досягнення життєвих цілей, стимулює готовність до самореалізації, досягнення успіхів.

Мета статті – проаналізувати особливості психологічного благополуччя та відносин довіри у взаємодії «громадяни-працівники поліції» та з'ясувати їх динаміку залежно від різних соціально-політичних ситуацій.

Стан дослідження. На сьогодні активно вивчається зв'язок психологічного благополуччя індивіда з різними аспектами його особистості (смісложиттєвими орієнтаціями, суверенністю психологічного простору, життєвими стратегіями) і її соціальними характеристиками; розробляється валідний та надійний інструментарій для дослідження психологічного благополуччя, відбувається уточнення та операціоналізація самого поняття; досліджується вплив різних об'єктивних та суб'єктивних чинників на психологічне благополуччя

особистості (К. Ріфф, М. Бучацька, О. Вороніна, П. Фесенко, Т. Шевеленкова, С. Карсканова, Б. Братусь та ін.)

Виклад основних положень. В Україні проблема психологічного благополуччя практично не вивчена, хоча має глибоке історичне коріння. Оцінка людиною свого життя, її емоційне відношення до нього були темою багатьох філософських, соціологічних і психологічних досліджень. Погляд Г. Ложкіна на психологічне благополуччя як наслідок професійної зайнятості особистості продовжує національні традиції та відображає історичні погляди українців, які сформулював ще Г. Сковорода у своїй концепції «сродної праці» [4].

Психологічне благополуччя особистості у сучасному вітчизняному науковому тлумаченні – це неможливість визначення благополуччя для окремої людини в умовах абстрагування від благополуччя громади, до якої ця людина належить (Л. Найдьонова) [5]; погляд на психологічне благополуччя тільки як на благополуччя професійно зайнятої особистості (Г. Ложкін) [4]; наявність добрих комунікаційних навичок, екстраверсія або розвинене почуття гумору, які формують основу для позитивних стосунків з оточуючими і обумовлюють психологічне благополуччя особистості (Е. Носенко) [3]. З позиції когнітивістської орієнтації психологічне благополуччя визначається як отримання задоволення і уникнення незадоволення, проте не лише тілесно, а й від досягнення значущої мети, результатів [3; 7].

А. Вороніною представлена багаторівнева модель психологічного благополуччя, в якій психосоматичне, психічне, психологічне здоров'я розглядаються як рівні психологічного благополуччя [1].

Згідно з таким інтегральним підходом, психологічне благополуччя трактується як системна ознака індивіда, котра в процесі життєдіяльності на основі психофізіологічного збереження функцій виявляється в переживанні суб'єктом змістовної наповненості і цінності життя загалом як засобу досягнення внутрішньої, соціально-орієнтованої мети і слугує умовою реалізації його потенційних можливостей і здібностей [1; 3].

Б. Братусь розглядав психологічне благополуччя в межах багаторівневої моделі психологічного здоров'я, виокремлюючи психофізіологічне здоров'я, рівень індивідуально-психологічного та особистісного здоров'я [3].

На думку П. Фесенка, психологічне благополуччя – це інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування, а також ступеня реалізованості цієї спрямованості, що суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності власним життям, станом здоров'я [3].

Стаття ґрунтується на трактуваннях психологічного благополуччя К. Ріфф [9], що спирається на теорії А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, К.-Г. Юнга, Е. Еріксона, Ш. Бюлер, Б. Ньюгартена, М. Яходи та Д. Біррена.

Експериментальне вивчення психологічного благополуччя громадян здійснено в контексті дослідження соціально-психологічних чинників довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ. Групою осіб, відібраною для проведення емпіричного аналізу, стали мешканці Львівщини, опитані до подій на Майдані (на початку 2013 р.), під час (у грудні 2013 – лютому 2014 рр.) та після них (у січні–лютому 2015 р.), а також упродовж здійснення реформ правоохоронної системи України (в листопаді 2015 р.). Для проведення анкетування було сформовано багатоступінчасту квотну вибірку, що становила 523 людини.

Основними соціально-демографічними ознаками, за якими формували вибірку сукупність, були стать, вік, освіта, професійна спрямованість. Усього опитали 275 жінок (53%) і 248 чоловіків (47%). З метою дослідження особливостей їхніх індивідуально-психологічних властивостей було застосовано опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф, адаптований С. Карскановою [4], котрий дозволяє оцінити благополуччя за такими показниками: самоприйняття (підтримання позитивного ставлення до себе); позитивні стосунки з іншими (наявність близьких, приємних, довірливих стосунків з оточуючими); автономія (незалежність, здатність протистояти соціальному тиску у своїх думках та стосунках); управління оточуючим середовищем (відчуття впевненості та компетентності у керуванні повсякденними справами); цілі у житті (наявність цілей та відчуття осмисленості життя); особистісне зростання (відчуття безперервності саморозвитку).

Описову статистику у динаміці для оцінок психологічного благополуччя в групі досліджуваних наведено в табл. 1.

Дані, наведені у табл. 1, демонструють, що психологічне благополуччя у досліджуваних за всіма показниками Шкали Ріфф перебуває на рівні середньостатистичної норми. Хоча простежується певна крива змін, наприклад, стосовно «Самоприйняття» ($Xc1 = 49,60$; $Xc2 = 48,93$; $Xc3 = 51,08$; $Xc4 = 56,31$) наявні дані не дають змоги оцінити статистичну значущість цих розбіжностей; отримані результати обґрунтовують припущення, що рівень психологічного благополуччя громадян позитивно змінюється, досліджувані приймають ті зміни та реформи, які проводять Міністерство внутрішніх справ та інші владні структури.

Таблиця 1

**Результати динамічного оцінювання
психологічного благополуччя громадян**

Шкали психологічного благополуччя за методикою К. Ріфф	Показники рівня психологічного благополуччя				
	громадяни до подій на Майдані (Хс1)	громадяни під час подій на Майдані (Хс2)	громадяни після подій на Майдані (Хс3)	громадяни під час реформ МВС (Хс4)	нормативні дані за методикою
Позитивні відносини	53,87	52,46	51,32	59,45	63 ± 8,28
Автономія	50,22	50,21	52,28	55,13	56 ± 7,31
Управління середовищем	51,03	51,62	52,90	52,13	57 ± 7,35
Особистісне зростання	54,05	54,70	52,78	53,25	65 ± 6,04
Цілі у житті	54,30	52,71	50,70	56,90	63 ± 8,19
Самоприйняття	49,60	48,93	51,08	56,31	59 ± 9,08

Найпомітніші показники психологічного благополуччя висвітлює шкала «Цілі у житті»: більшість досліджуваних мають нормальні та високі показники (Хс1 = 54; Хс2 = 53; Хс3 = 51; Хс4 = 57), що вказує на порушене почуття осмисленості життя, цінності минулого та теперішнього, переконань, котрі наповнюють життя сенсом. Досить логічно видається присутність середніх показників у досліджуваних і за шкалою «Особистісного зростання» (Хс1 = 54; Хс2 = 55; Хс3 = 53; Хс4 = 53), тобто громадяни не тільки ставлять перед собою цілі у житті, але й активно намагаються досягти їх, прагнуть розвиватися, вчитися та сприймати нове, відчуваючи особистісний прогрес. Лише 18,5% з групи мають низькі показники за цією шкалою, що характеризує притаманну їм стагнацію та відсутність віри у власні здібності.

За шкалою «Управління середовищем» досліджувані також мають переважно середні та високі показники (Хс1 = 51; Хс2 = 52; Хс3 = 53; Хс4 = 52), що вказує на наявність рис, які зумовлюють оволодіння різноманітними видами діяльності, здатність долати труднощі на шляху реалізації своїх цілей; хоча все ж таки майже чверті вибірки притаманне відчуття безсилля, некомпетентності, неспроможності змінити щось для досягнення своїх цілей.

Позитивні стосунки з оточуючими (перша шкала методики) переважають у 75% досліджуваних, маючи середні та високі показники: 62,5 та 12,5%, що вказує на наявність емпатії, здатність бути відкритим у спілкуванні, присутність навичок, котрі допомагають встановлювати та підтримувати контакт із оточуючими людьми, а також гнучкість у взаємодії з ними, вміння знаходити компроміс. Зате у 25% громадян все ж таки домінують низькі показники за цією шкалою, що засвідчує притаманну їм самотність, замкнутість.

Як уже було зазначено, за шкалою «Прийняття себе» досліджувані мають низькі бали ($X_{c1} = 50$; $X_{c2} = 49$; $X_{c3} = 51$; $X_{c4} = 56$). Варто нагадати, що ця шкала описує оцінку життя загалом, усвідомлення не тільки своїх позитивних якостей, а й негативних. Тобто індивідам притаманно сприймати себе та своє життя або позитивно, або негативно – приміром, не приймаючи певних рис власної особистості чи відчуваючи деяку невдоволеність собою. Ці дані співвідносяться з твердженням Г. Ципіна, який виокремлює три види самооцінки залежно від професійної приналежності громадян. Перший – відчуття власної неповторності, винятковості, переваги над іншими, у чистому вигляді частіше зустрічається серед молоді віком 25–30 років.

Інший вид самооцінки, навпаки, – хвороблива самокритичність, недовіра до себе, своїх сил, ба навіть комплекс неповноцінності. Найоптимальнішою є самооцінка третього виду – доволі спокійне, врівноважене відношення до себе, відчуття внутрішньої гідності, вміння об'єктивно оцінювати власні здібності як щодо свого творчого «я», так і своєї праці [7].

Досить схожий патерн отриманих балів має й шкала «Автономія» з переважно високим (43,75% – у громадян після подій на Майдані), або низьким показником (37,5% – на Майдані), та рідше середніми (18,75% – до подій на Майдані), тобто досліджувані або є незалежними, не бояться протистояти думці оточуючих, нестандартно мислять, або ж проявляють конформізм, зайву залежність від думки оточуючих; тобто «оцінка всіх умов життя сформована на основі порівняння індивідуальних домагань та актуальних досягнень», як суб'єктивне відображення зовнішніх умов, що фіксує комфортність чи дискомфортність умов життєдіяльності та «формується у зіставленні себе з реальними умовами та обставинами життя: прийняттям або неприйняттям цих умов і наявністю або відсутністю адекватного для людини способу самореалізації за цих умов» [3].

За допомогою дисперсійного аналізу (ANOVA) визначено, що найбільш значимими показниками психологічного благополуччя в групі досліджуваних громадян є «позитивні відносини» ($F = 15,8$

при $p \leq 0,00$); «автономія» ($F = 11,3$ при $p \leq 0,00$); «цілі у житті» ($F = 10,7$ при $p \leq 0,00$); «самоприйняття» ($F = 19,4$ при $p \leq 0,00$) (табл. 2).

Таблиця 2

Результати дисперсійного аналізу психологічного благополуччя в групі досліджуваних громадян (N 523)

Шкали психологічного благополуччя за методикою К. Ріфф	Середні показники рівня психологічного благополуччя		
	середнє значення	F (статистика Фішера)	рівень статистичної значущості
Позитивні відносини	53,95	15,853	0,000
Автономія	51,25	11,340	0,000
Управління середовищем	51,63	1,234	0,297
Особистісне зростання	53,79	0,750	0,523
Цілі у житті	53,73	10,796	0,000
Самоприйняття	50,62	19,437	0,000

Будь-який із компонентів психологічного благополуччя може досягати різного ступеня виразності, формуючи унікальний та інтегральний показник психологічного благополуччя кожної людини, проте невирішеним залишається питання впливу цього психічного утворення на довіру громадян. Існування форм довіри і недовіри, що розрізняються вираженістю окремих компонентів психологічного ставлення, зумовлює потребу виокремлення двох стрижневих категорій: «справжньої» і «несправжньої» довіри. Так, усі види й форми довіри, що передбачають очікування блага, позитивні емоційні оцінки і готовність суб'єкта до моральної поведінки, можуть належати до категорії «справжньої, чи щирої, довіри». Аналогічно, компонентами «справжньої, чи щирої, недовіри» є: побоювання зла, негативні оцінки і готовність до переривання контакту та(або) прояву випереджальної ворожості. Це достовірно навіть тоді, коли довіра і недовіра є результатами проєкції власних рис або приписування партнеру не властивих йому характеристик. Такі види довіри і недовіри відрізняються від «недійсних» – нещирих, обманних форм, що є імітацією цих відносин. Наприклад, до «несправжніх» видів належать «псевдовіра» і «псев-

доне довіра», які використовуються для введення в оману і маніпулювання партнером. Довіра і недовіра, як відображення у глибині індивідуальної психіки людини соціально-психологічної опозиції «ми» і «вони», існують в єдності і суперечності. Якщо довіра виконує функцію команди до інтеграції, то недовіра є захисним механізмом від агресії «вони». Довіра і недовіра як суперечливі сторони єдиного соціально-психологічного феномена стають прерогативою внутрішньої позиції члена спільноти, визначаючи його ставлення до інших.

Висновки. Отже, домінуючими в групі досліджуваних є світоглядний компонент довіри (наявність цілей у житті, автономія), інтра-рефлексивний (самоприйняття) та інтеррефлексивний (компетентність у відношеннях з навколишнім середовищем) компоненти. Відповідно, психологічне благополуччя можна визначити як інтегральний показник ступенів спрямованості особистості на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування та реалізованості цієї спрямованості, що суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям, а також пов'язане з базовими людськими цінностями та потребами. Отож довіра, будучи сприятливим чинником благополуччя суспільства, розглядається ним як явище, що є похідним від діяльності складових соціального капіталу. Співвідношення між тим, наскільки людина задовольняє свої потреби, і тим, наскільки витрачає свої життєві ресурси для задоволення цих потреб, залежить від того, як вона відчуває та оцінює рівень задоволеності своїм життям, – відтак має пряму залежність від довіри.

1. Воронина А. В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / А. В. Воронина. – 2002.

2. Духневич В. М. Психологічне благополуччя професіонала як умова його ефективної діяльності (на прикладі професії психолога): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В. М. Духневич. – К., 2002.

3. Карсканова С. В. Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф: процес та результати адаптації / С. В. Карсканова // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 1. – С. 1–10.

4. Ложкин Г. В. Психология уверенности личности / Г. В. Ложкин // Психология здоровья человека. – Севастополь; Донецк: Вебер, 2003. – С. 83–90.

5. Найдьонова Л. Психологічне благополуччя людини / Л. Найдьонова // Директор школи. Україна. – 2007. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/publishing/director/121>

6. Психология: словарь / сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С. 247–248; 492–494.

7. Созонтов А. Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия / А. Е. Созонтов // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 105–114.

8. Шевеленкова Т. Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) / Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко // Вопросы психологии. – 2005. – № 3. – С. 95–128.

9. Ryan R. M. On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being / R. M. Ryan, E. L. Deci // Ann. Rev. Psychol. – 2001. – V. 52. – P. 141–166.

10. Ryff C. D. Psychological well-being in adult life / C. D. Ryff // Current Direction in Psychological Science. – 1995. – № 4. – P. 99–104.

Василец Н. М. Психологическое благополучие личности как фактор общественного доверия к сотрудникам органов внутренних дел

Представлены результаты экспериментального исследования психологического благополучия граждан в контексте изучения социальных и психологических факторов общественного доверия к сотрудникам полиции.

Проанализированы особенности психологического благополучия в динамике социальных и политических перемен. Определено, что в группе исследуемых доминирующими являются мировоззренческий, интрарефлексивный, интеррефлексивный компоненты доверия.

Ключевые слова: психологическое благополучие, уверенность в себе, независимость, самопринятие, личностный рост, динамика доверия.

Vasylets' N. M. Psychological well-being of the individual as a factor of public confidence in police officers

The results of the experimental study of psychological well-being of citizens in the context of the study of social and psychological factors of public confidence in police officers are presented. The features of psychological well-being of citizens in the dynamics of social and political change are analysed. It is determined that in a group of surveyed citizens the dominant components of trust are ideological, intra reflexive, inter reflexive. Reigning measures of psychological well-being have little theoretical grounding, despite an extensive literature on the contours of positive functioning. Aspects of well-being derived from this literature (i.e., self-acceptance, positive relations with others, autonomy, environmental mastery, purpose in life, and personal growth) were operationalized.

The actuality of research is based on socio-economical changes in Ukraine which need the formation of fundamentally new relationships between the government and society on the base of a wide involvement of civil society institutions to the management of a democratic society. There are specific peculiarities defined in the trust of citizens to the employees of the law enforcement system. Based on the definition of trust as a feeling as well as on the traditions of our native psychology were

divided cognitive, affective and conative components of trust, which are analysed as the citizens' trust factors to ATS employees.

Empirically was set the overall level of confidence in the police citizens. It was found that the level of trust of citizens ATS employees have a certain range, Ukrainian society is characterized by a low level of trust in other people and the desire to limit the expression of confidence in the narrow «relative-friendly range». The dynamics of citizens' trust in the police department employees, depending on the different political situation were analysed. Well-being is a multifaceted concept. It is often thought of as one of the hallmarks of the liberal arts experience, resulting from educational encounters that both guide students in the search for meaning and direction in life and help them realize their true potential.

Key words: *psychological well-being, confidence, autonomy, self-acceptance, personal growth, the dynamics of trust, the types of trust, trust of the citizens to employees of internal affairs institutions.*

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

УДК 159.922

**Н. С. Гриців,
Н. М. Калька**

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОНТРЗАЛЕЖНОСТІ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАКРО- І МІКРОСИСТЕМ СУСПІЛЬСТВА

Здійснено теоретичний аналіз проблеми формування контрзалежності між мікро- (окремою людиною) і макро- (людським суспільством) системами; контрзалежності особистості як способу втечі від стосунків, непоборного бажання залишатися незалежною.

Представлено психологічну характеристику процесів співзалежності – прив'язаності, контрзалежності – відокремлення, незалежності – досконалого володіння, взаємозалежності – взаємодії крізь призму функціонування мікро- та макросистем суспільства.

Ключові слова: *залежність, незалежність, співзалежність, контрзалежна поведінка, контрзалежність, прив'язаність, відокремлення, мікросистема, макросистема.*

Постановка проблеми. *Невід'ємною складовою благополуччя особистості є наявність тісних емоційних стосунків. Проте не завжди ці стосунки є причиною та запорукою особистісного задоволення та*

відчуття гармонії. Часто справжня відчайдушна близькість пов'язана з великим ризиком збереження власної суверенності, недоторканності кордонів внутрішнього «Я». Існування сильного почуття, стійкої емоційної прив'язаності до об'єкта захоплення здатне повністю поглинути особистість і вселити відчуття тотальної залежності від нього.

Присутність такої емоційної палітри перешкоджає побудові повноцінних стосунків і змушує індивіда або уникати сильних почуттів, втікати від них, або навпаки, втікаючи, знаходити чергові прив'язаності. Така особистість або будує модель міжособистісної взаємодії за типом симбіозу (співзалежна модель), яка базується на «зануренні в іншого», тобто сильній емоційній, психічній та соціальній залежності від іншої людини, або, в протилежному ж випадку, формує контрзалежні стосунки, що пов'язані зі захистом власної автономії і страхом бути покинутим.

Слід зазначити, що схильність та потреба в контрзалежній поведінці особистості формується і підтримується суспільством, закріплюючи її в свідомості людини як розумну та ефективну, завдяки якій близькі стосунки проектується на соціальні. Збереження оптимальної рівноваги між автономією та залежністю є першочерговим завданням особистості задля досягнення нею внутрішньої рівноваги, цілісності «Я» та емоційного благополуччя.

Стан дослідження. Основні засади та детермінанти формування залежних стосунків, зокрема в зрізі любовних, знаходимо в наукових працях О. Єгорова, В. Москаленко, В. Менделевича, О. Дмитрієнко, Г. Старшенбаума. Особливості формування співзалежних-контрзалежних стосунків досліджують А. Узбекова, В. Москаленко, М. Розенова. Найбільш розлогу психологічну характеристику особливостей та причин формування контрзалежності подає Б. Уайнхолд та Дж. Уайнхолд.

Однією з основних психологічних особливостей контрзалежних осіб є феномен «емоційного холоду», описаний у працях А. Кочарян, Н. Терещенко, Т. Асланян, І. Гуртової. Доведено, що особам із контрзалежною поведінкою властивий мінімальний досвід у налагодженні відносин, страх близькості з іншими, постійне уникання ситуацій інтимного спілкування. Водночас вони часто демонструють своє соціальне благополуччя, успішність, самодостатність, чітко обмежуючи кількість любові, тепла і близькості, яку можуть віддавати іншим та, відповідно, отримувати.

Мета статті – розглянути феноменологію контрзалежності особистості в зрізі розвитку кожного індивіда та людських стосунків загалом.

Виклад основних положень. Стратегія поведінки, що формується в особистості на основі бажання уникнути залежності та пов'язана з певним ступенем ізоляції та самотністю, отримала назву контрзалежності. Основною домінантою у поведінці такої особистості є небажання впускати у свій простір людей, якщо ж навіть хтось і зазіхає на її свободу, то стосунки в такому разі розриваються. Мотивацією цього є бажання уникнути дискомфорту, конфронтацій, тривоги тощо [3]. У випадку формування контрзалежної поведінки особистість повністю задовольняється незначною кількістю поверхневих соціальних зв'язків і часто вдається до демонстрації деструктивної поведінки стосовно оточення (агресивної, конфліктної, знецінення тощо).

За результатами численних наукових досліджень, зокрема Б.Уайнхольд, серед основних передумов формування контрзалежної поведінки особистості виокремлено такі:

- відсутність у людини достатньої прихильності до своїх батьків у перший рік життя;
- нездатність батьків допомогти своїй дитині протягом другого і третього року життя стати емоційно незалежним;
- перенесення людиною травм, пов'язаних із розвитком, отриманих у результаті різних форм насильства та (або) зневаги [7].

Тож варто наголосити, що важливу роль у гармонійному розвитку особистості та її стосунків відіграє успішне завершення стадії прив'язаності – сепарації у ранньому дитячому віці. Якщо ж ця стадія протікає проблемно, то в дорослому віці її кризовий перебіг буде причиною налагодження нормальних близьких стосунків. Як наслідок, незавершені процеси розвитку постійно виявляються в дорослих стосунках, перешкоджаючи близькості між людьми.

Показником низького рівня сепарації у ранньому дитинстві є недостатнє психологічне та емоційне відокремлення від батьків, що відбувається завдяки різноманітним формам емоційного, фізичного або сексуального впливу, а також травматизація в перші роки життя.

Внаслідок впливу вищезгаданих передумов формуються установки в дорослої людини, які пов'язані з контрзалежністю, серед них основними є «Мені ніхто не потрібен», «Я все зроблю сам (а)», «Я не потребую допомоги і підтримки інших», «Любити – небезпечно», «Довіряти – небезпечно», «Бути слабким – небезпечно», «Показувати свою любов і свої почуття – небезпечно», «Прив'язуватися – небезпечно» [8, с. 132].

Дж. і Б. Уайнхольд з'ясували, що для контрзалежних особистостей характерні жорсткі та ригідні межі особистісного простору, відштовхування інших, сила і твердість, відстороненість від своїх почуттів,

спрямованість на себе; незалежність від будь-якої активності чи речей, захисна поведінка при спробі емоційного зближення інших з ними, не виправдано роздуте «Я», відповідність стандартам, маніакальна енергія, надійність та захищеність, звинувачення інших, уникнення близькості, демонстративність, контроль потреб і поведінки інших [8].

Для глибшого розуміння моделі контрзалежної поведінки необхідно проаналізувати індивідуальні й соціальні суспільні проблеми, що лежать в її основі. Так, взаємозв'язок між психологічним розвитком окремої людини та психологічною еволюцією пар, сімей, груп та організацій, національних держав і людської раси загалом, тобто взаємодія макро- і мікролюдських систем, є відправною точкою формування контрзалежності.

Розглянемо визначальні особливості еволюції особистості на етапі початкового розвитку, що пов'язаний зі *співзалежністю/прив'язаністю*. Проаналізуємо цей процес на рівні функціонування мікросистем людських стосунків: спілкування дитини з матір'ю, в подружній парі та сім'ї. Важливу роль тут відіграє і вагітність матері, і процес природного народження (ненасильницькі пологи), і постійний зв'язок дитини з батьками, котрий створює внутрішню модель зв'язку та безпеки для неї та інших, формує базову довіру до світу, розвиває навички емоційного спілкування.

У межах розвитку подружньої пари співзалежність-прив'язаність ґрунтується на довірі один до одного, бажанні якомога швидше усувати непорозуміння та напружені стосунки, створює сприйняття пари як єдиного цілісного утворення, формує інтегрованість «Я» в «Ми». Сім'я, своєю чергою, забезпечує особистості відчуття прив'язаності і залежності завдяки довірі між її членами, формуванню навичок емоційного спілкування і ототожненню сім'ї з цілісним механізмом, елементами якого тісно пов'язані і взаємодіють між собою.

Щодо процесу *контрзалежності/відокремлення*, то в дитини він пов'язаний зі сепарацією від батьків, розвитком егоїзму, формуванням довіри до себе, завершенням процесу «психологічного народження», тобто становленням індивіда як самостійної особистості. У подружній парі партнери навчаються приймати індивідуальність іншого та розбіжності в думках, почуттях і вчинках, намагаються балансувати між власними потребами і потребами свого партнера; розвивають ефективні способи вирішення конфліктів при зіткненні бажань, потреб, цінностей та переконань.

У сім'ї батьки і діти вчаться відстоювати свої особисті потреби і одержувати підтримку від членів сім'ї. Сім'я використовує справедливі, неупереджені методи встановлення обмежень і дотримання

дисципліни; ефективно вирішує конфлікти між потребами батьків і дітей. На етапі формування *незалежності/досконалого володіння* дитина опановує незалежність від батьків, розвиває та декларує власні цінності, вчиться налагоджувати зв'язки з оточенням.

Чітко відстежується закономірність формування контрзалежності внаслідок пережитих психологічних травм у дитинстві. Важливим для успішного особистісного розвитку є тісний емоційний зв'язок з батьками, а далі, відповідно, успішне проходження етапу відчуження. Якщо один із етапів не повністю завершений, то ця проблема «переслідуватиме» людину у дорослому житті і заважатиме її повноцінному психологічному розвитку.

Бажаючи створити стабільні відносини, пари повинні звернути увагу на незавершений розвитковий процес індивідуалізації, який зазвичай минає під час контрзалежного етапу розвитку. Якщо обидві сторони відносин знають про почуття страху або тривоги, що супроводжують нормальну потребу в індивідуалізації, і вважають своїм обов'язком приділяти їм увагу, то процес цей стає сприятливою можливістю. Якщо партнери або подружжя не зрозуміють, що причини цих проблем пов'язані з розвитком, і не оволодіють ефективними навичками вирішення конфліктів, то стосунки завжди матимуть у своїй основі деструктивні прояви.

Важливо зазначити, що, проходячи через ці процеси розвитку, сім'ї часто зупиняються на контрзалежній стадії. При цьому члени родини можуть вдаватися до малоефективних способів вирішення проблем, пов'язаних із відділенням. Вони можуть утворювати драматичні трикутники, занурюватися в свідомість жертви і чекати порятунку від іншого члена сім'ї або від когось ззовні. Батьки прагнуть надто довго утримувати своїх дітей біля себе, змушуючи їх проявляти непокірність задля отримання незалежності [3].

Сім'я також розвиває індивідуальну та подружню самостійність у своїх межах, внутрішні цінності та переконання і досягає стабільності як об'єкт. Учасники партнерства формують самостійність, розвиваючи автономію в подружніх відносинах.

Процес формування *взаємозалежності/взаємодії* пов'язаний із взаємодією особистості з оточуючими, розвитком відповідальності, суспільної свідомості, налагодженням соціальних зв'язків з ровесниками та дорослими, тобто забезпеченням надійного зв'язку зі соціумом. У подружній парі партнери вчаться взаємодіяти один із одним стосовно задоволення важливих потреб, відчують глибоке єднання одне з одним, розвивають рівність у відносинах та допомагають розвинути потенціал один одного. Сім'я сприяє узгодженості між

членами, вчить взаємодіяти в напрямку задоволення важливих потреб, створює власні традиції задля духовного розвитку, працює над розподілом обов'язків, що базуються на індивідуальних інтересах кожного члена сім'ї.

Варто розглянути основні процеси в межах функціонування макросистем. Так, *співзалежність/прив'язаність на рівні функціонування організації* формує у працівників почуття єдності, довіри між роботодавцем і співробітниками; розвиває організаційну ідентичність; забезпечує основні потреби співробітників, виховує соціальні функції та навички розумного емоційного спілкування між співробітниками й керівництвом і підтримує колективний корпоративний дух.

Розвиток культури *суспільства (нації)* формує особистість у системі суспільних та національних цінностей і правил: зміцнює довіру між лідерами і громадянами; розвиває національну ідентичність; удосконалює соціальні функції та навички адекватного спілкування всіх громадян; надає можливості для задоволення основних потреб; підсилює національний дух.

Формування *контрзалежності/відокремлення* пов'язано з підтримкою у працівників серйозного ставлення до їхніх потреб, заохочення внеску кожного співробітника в розвиток організації; застосування справедливих та неупереджених методів регуляції професійної діяльності працівників, вирішення внутрішніх конфліктів між потребами працівника і роботодавця. На передній план виходить підтримка громадян, гарантія свободи вираження і захист національних меншин та їх культурного права; заохочення унікального внеску кожного громадянина в розвиток країни, створення справедливих і неупереджених законів та національної стратегії, що виключають дискримінацію; надання всім громадянам справедливого правосуддя; заохочення унікального потенціалу різних культур і всієї нації; розробка ефективних способів вирішення конфліктів між потребами культурних груп і націй, що є основними компонентами формування контрзалежності/відокремлення.

Формування *незалежності/досконалого володіння* створює організаційну культуру зі спільно встановленими цінностями і переконаннями, підтримує індивідуальну самостійність усередині організаційної структури, доручає працівникам відповідальність за емоційне саморегулювання і самообслуговування, виховує в них гордість за свою працю та надає всякому можливості для розвитку. На рівні кожного суспільства розвивається національна культура, здійснюється захист відмінностей усіх наявних у суспільстві культур, створюється система економічної та соціальної опіки над незаможними верствами

населення, всім громадянам гарантується право участі в голосуванні. Тобто зреалізовується процес виховання справжньої культурної та національно гордої особистості.

Використовуючи принцип *взаємозалежності/взаємодії*, організація застосовує методи, що формують високоефективну команду, створюють корпоративні традиції, підтримують моральний дух, базуючись на індивідуальних інтересах і здібностях. Все це забезпечує взаємодію співробітників з метою розвитку особистого потенціалу індивіда.

На рівні суспільства урядові структури з однаковими повноваженнями сприяють встановленню згоди між культурними групами і націями, створенню важливих національних традицій, підтримують моральний дух громадян, забезпечуючи всім рівні можливості для особистісного розвитку.

Водночас слід зауважити: щоб змінити культуру, націю чи світ, особистість сама повинна змінитися. Це означає протидію і звільнення від свідомості жертви, яка утримує її в контрзалежності. Коли достатня кількість людей успішно завершить свій контрзалежний етап розвитку – контрзалежне суспільство зміниться. Якщо особистість глибоко проникнеться таким поглядом на свободу, вона зможе зрозуміти, що устрій зовнішнього світу відображає внутрішній світ, і коли вона навчиться створювати розумну рівновагу між цими двома світами – зможе відчути справжню свободу.

Висновки. Розуміння взаємозв'язку між мікро- (окремою людиною) і макро- (людською цивілізацією) системами відіграє важливу роль у пошуку людиною свого місця у соціумі.

На кожному рівні взаємопов'язаних підсистем, що належать більш великій системі, відтворюються універсальні моделі поведінки. З усвідомленням цього стає очевидним, що і на рівні відокремленої людини, і на рівні подружньої пари, сім'ї чи установи, а також на рівні нації, держави або країни діють ті ж самі принципи та закономірності функціонування.

Відповідно, загальний розвиток людської свідомості допомагає позбутися обмеженості сприймання певних процесів і дає особистості розширене сприйняття людських можливостей. Коли особисте ставлення людини до розвитку стане більш глибоким та усвідомленим на рівні функціонування всіх систем – межі її власної картини світу набудуть більшої ємкості та змістовності, а сам він стане для неї менш складним і більш осмисленим.

Перспективою дослідження є вивчення та емпіричне обґрунтування психологічних характеристик осіб із контрзалежною пове-

дінкою відповідно до реалізації різних стилів сімейного виховання в ранньому віці.

1. Алексеева А. Между созависимостью и контрзависимостью – в капкане отношений, не приносящих счастья / А. Алексеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.planetapsy.ru/psihologiya-otnosheniy/mezhdru-sozavisimostiu-i-kontrzavisimostiu-v-kaпkane-otnosheniy-ne-prinosyaschih-schastya>
2. Кочарян А. С. Синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях: аддиктивный контекст / А. С. Кочарян, Н. Н. Терещенко, Т. С. Асланян, И. В. Гуртовая // Вісник Харківського університету. Серія «Психологія». – № 771. – Х.: Вид-во ХНУ, 2007. – С. 115–119.
3. Москаленко В. Д. Зависимость: семейная болезнь / В. Д. Москаленко. – М.: Персе, 2009. – 352 с.
4. Пил С. Любовь и зависимость / С. Пил, А. Бродски. – М.: Ин-т общегуманитарных исследований, 2005. – 384 с.
5. Розенова М. И. Нарушения личностной целостности в случаях аддиктивно-нарциссической патологии и их проявления в отношениях любви / М. И. Розенова // Мир психологии. – 2004. – № 5. – С. 239–251.
6. Скрашенбаум В. Г. Аддиктология. Психология и психотерапия зависимостей / В. Г. Скрашенбаум. – М., 2006. – 376 с.
7. Уайнхолд Б. Бегство от близости. Избавление ваших отношений от контрзависимости – другой стороны созависимости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд. – СПб.: Весь, 2011. – 528 с.
8. Уайнхолд Б. Освобождение от созависимости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд. – М.: Класс, 2002. – 246 с.
9. Узбекова А. Созависимость, контрзависимость или взаимозависимость? / А. Узбекова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tasha.elqo.ru/posts/162-sozavisimost-Kontrzavisimost-Ili-Vzaimozavisimost.html>

Грыцив Н. С., Калька Н. Н. Психологические аспекты формирования контрзависимости в контексте функционирования макро- и микро- систем общества

Осуществлен теоретический анализ проблемы формирования контрзависимости между микро- (отдельным человеком) и макро- (человеческим обществом) системами; контрзависимости личности как способа ухода от отношений, непреодолимого желания оставаться независимой.

Представлена психологическая характеристика процессов созависимости – привязанности, контрзависимости – отделения, независимости – совершенного владения, взаимозависимости – взаимодействия сквозь призму функционирования микро- и макросистем общества.

Ключевые слова: *зависимость, независимость, созависимость, контрзависимое поведение, контрзависимость, привязанность, отделение, микросистема, макросистема.*

Hrytsiv N. S., Kalka N. M. Psychological aspects of counter dependence formation in the context of macro- and micro society system functioning

The authors performed a theoretical analysis of the formation of counter dependence between micro (the individual) and macro (human society) systems; counter dependence of the individual as a way to escape from relationships and irresistible desire to remain independent. In the article the psychological characteristics of co-dependency, attachment processes, of counter dependence – separation, independence-fluency, and interdependence –interaction in the context of functioning micro and macro human systems are presented. For a deeper understanding of the model of dependency behaviour one must analyse both individual and social problems. Thus, the interconnection between individual psychological development and psychological evolution couples, families, groups and organizations, national states and the human race as a whole, that is, the interaction of macro and micro human systems is the starting point formation of the dependency. Individuals with high level of dependency have rigid borders of personal space, repelling other people, the strength and hardness, detachment from their feelings, focus on themselves, and dependence on any activity or materials. Dependent people have formed protective behaviour when trying other emotional rapprochement others, swollen «I», compliance, manic energy, safety and security, the prosecution of others, avoidance of intimacy, show off, control needs and behaviours of others. The main dominant of person's behaviour is a reluctance to let those people own space, even if someone encroaches on her freedom, the relations in which case the break. Motivation to rupture of these relations is the desire to avoid the discomfort of confrontation, anxiety, etc.

Key words: *dependence, independence, co-dependency, counter dependent behaviour, counter dependency, affection, separation, microsystem, macrosystem.*

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

УДК 159.9

М. П. Козирєв

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКА

Здійснено теоретичний аналіз девіантної поведінки як соціально-психологічного явища, як специфічного синтезованого процесу взаємодії внутрішньо-особистісних та зовнішніх факторів. Розкрито поняття, підходи до розуміння протиправної поведінки, загальні риси, ознаки, соціально-психологічні механізми її виправдання і захисту, види, класифікацію залежно від ставлення індивіда до оточуючого середовища. Висвітлено основні напрями, завдання, форми та принципи профілактики девіантної поведінки в соціумі.

Ключові слова: *девіантна, делінквентна поведінка, ознаки, класифікація, механізми виправдання, напрями, завдання, форми, принципи профілактики, дезадаптація, деградація, девіація.*

Постановка проблеми. Соціально-психологічні, медичні, економічні аспекти девіантної поведінки особистості, що закономірно призводять до незворотних змін психіки та деградації особистості, перетворилися на гостру проблему сучасного суспільства. З кожним роком в Україні відбувається омолодження девіантної поведінки, збільшення правопорушень, поширення алкогольної, наркотичної залежності, зокрема у дитячо-підлітковому середовищі. Цьому сприяють тотальне зuboжіння переважної більшості населення, зростання злочинності в суспільстві, терпиме ставлення оточуючих до негативних форм поведінки особистості, інші несприятливі чинники.

Стан дослідження. Девіантну поведінку особистості і соціальної групи авторитетні дослідники (М. Вебер, Г. Маркузе, Р. Мертон, Р. Дарендорф) визнають як неконтрольований атрибут функціонування соціальних груп і окремих осіб в умовах, коли суспільство переживає фундаментальні зміни суспільно-економічного ладу, світоглядних цінностей, соціальних норм тощо. Розглядається вона як «хвороба» країн, де не здійснено модернізації економіки, необхідних соціально-правових реформ, існує глибоке соціально-економічне розшарування населення, присутня девальвація морально-духовних цінностей.

Наукові праці, що спрямовані на вивчення девіантної поведінки особистості, засвідчують, що це складне соціально-психологічне явище, яке вимагає серйозних досліджень.

Висвітлення загальної проблематики девіантної поведінки представлено у працях А. Антонова, І. Дьоміна, О. Киричук, В. Менделевича, І. Лисенко та ін. Девіантну поведінку молоді, її профілактику та корекцію досліджували такі вчені, як Н. Максимова, К. Мілютина, С. Гарькавець, Н. Пихтіна та ін.; питання інклюзивної освіти – Ю. Багинська; міжнародний досвід функціонування системи профілактики девіантної та делінквентної поведінки – А. Досін, Н. Зобенько; специфіку роботи с делінквентними неповнолітніми – Р. Благута, Д. Бойко, Є. Бровко; психологічні особливості делінквентних дітей – І. Горькова, О. Павлик; особливості роботи з неповнолітніми правопорушниками в пеніцитарній системі – Д. Виговський, С. Горенко; особливості профілактики правопорушень – В. Оржеховська, М. Калиняк, І. Козуб та ін. Натомість дотепер девіантна поведінка як соціально-психологічне явище є не до кінця вивченою. У теоретичному і практичному аспекті вкрай необхідно поглиблювати знання з природи, проявів, причин, наслідків, профілактики девіантної поведінки окремих громадян і соціальних груп.

Отже, **метою** статті є дослідження девіантної поведінки як соціально-психологічного явища та її профілактики.

Виклад основного матеріалу. Девіантна поведінка – це стійка поведінка індивіда, що відхиляється від найважливіших соціальних норм, чинить реальну шкоду суспільству, самій особистості і супроводжується її соціально-психологічною дезадаптацією.

Відомо, що регулюючий вплив соціальних норм полягає у встановленні меж, умов, форм поведінки, характеру відносин щодо цілей і способів їхнього досягнення. Порушення норм, як правило, викликає конкретну і чітку негативну реакцію з боку соціальної групи, суспільства, його інституціональних форм. Тому норми є потужним засобом боротьби з девіацією, забезпечення порядку, стійкості суспільства.

Виокремлено певні *підходи до оцінки соціальної норми і девіантної поведінки* [11, с. 15–16].

Соціальний підхід ґрунтується на уявленні про суспільну безпеку або небезпеку поведінки людини. Відповідно, до девіантної належить будь-яка поведінка, яка явно чи потенційно є загрозовою для суспільства, соціальних груп, людей. Цей підхід орієнтується на зовнішні форми адаптації та ігнорує індивідуально-особистісну гармонійність, пристосованість до самого себе, сприйняття себе і відсутність психологічних комплексів та внутрішньоособистісних конфліктів.

Психологічний підхід розглядає девіантну поведінку через внутрішній особистісний конфлікт, деструкцію та саморуйнування індивіда. За своєю суттю девіантна поведінка передбачає блокування особистісного зростання, деградацію особистості, які є наслідком, а іноді й метою такої поведінки. У межах *психіатричного* підходу девіантна поведінка тлумачиться як передхворобливі ознаки індивіда, що сприяють формуванню тих чи інших його психічних ускладнень і захворювань.

Етнокультурний підхід виходить з того, що девіації слід розглядати крізь призму традицій певного суспільства. Вважається, що норми поведінки, які прийнятні в одній етнокультурній групі або соціокультурному середовищі, можуть значно відрізнятися від норм (традицій) інших груп.

Віковий підхід аналізує девіації поведінки з позиції вікових особливостей і норм. Поведінку, що не відповідає віковим поглядам і традиціям, може бути визнано девіантною.

Гендерний підхід обумовлений уявленнями про традиційні статеві стереотипи, чоловічий і жіночий стилі поведінки. Девіантною в межах такого підходу вважають гіперрольову поведінку та інверсію шаблонів гендерного стилю. До гендерних девіацій можуть належати

і психосексуальні девіації у вигляді зміни сексуальних уподобань та орієнтацій.

Професійний підхід ґрунтується на уявленні про існуючі професійні й корпоративні стилі поведінки і традиції. Професійне співтовариство диктує своїм членам дотримання чітко визначених паттернів поведінки та реагування в певних ситуаціях. Через невідповідність цим вимогам людину зараховують до девіантів.

Феноменологічний підхід до оцінки поведінкової норми, патології і девіацій дозволяє охопити всі відхилення від норми. Застосовуючи його, можна діагностувати і нейтральні з огляду на суспільну мораль і права поведінкові відхилення, і позитивні за своєю суттю (наприклад, трудоголізм).

Загальними рисами девіантної поведінки є: наявність спільних об'єктивних і суб'єктивних причин суспільного розвитку; однакова спрямованість відхилень, що зустрічаються в подібних групах (прошарках населення) в приблизно однакових умовах; повторюваність та усталеність зазначених явищ у часовому і територіальному вимірах; існування невідповідності між вимогами єдиної для всіх громадян нормативної системи та індивідуальними потребами індивіда [10].

На особистісному рівні девіантна поведінка найчастіше супроводжується відповідними психологічними механізмами самовиправдання і захисту, найпоширенішими серед яких є: викривлене уявлення про ситуацію негативної девіантної поведінки (перебільшення значення одних елементів і применшення інших), що начебто робить незастосовними до певного випадку відповідні соціальні санкції; невинуваті звуження кола альтернатив девіантної поведінки до єдиного можливого в конкретній ситуації варіанту; оцінка ситуації антисоціального вчинку як фатального збігу обставин, а не результату власної активності; визначення себе як жертви примусу, залежності та обману з боку інших осіб; переконання у формальності заборон, котрі порушуються, «звичайності» таких дій, через що вони розцінюються як припустимі, особливо порівняно з іншими, на думку суб'єкта, більш небезпечними, які заслуговують на покарання; девальвація моральних і правоохоронних цінностей, отож – невизнання шкідливих наслідків чи суспільної небезпеки злочинного діяння; применшення і прикрашання власної ролі, подання своєї поведінки як благородної допомоги іншим особам, що виправдовує власні проступки; подання себе як пасивного об'єкта зовнішніх впливів, у недоліках якого винні середовище, суспільство, ненормальні умови життя, через що девіантна поведінка стає неминучою; гіпертрофія цінності особистих якостей, ствердження своєї винятковості, яка ставить суб'єкта в його власних

очах поза нормативними рамками, – своєрідна концепція надлюдини. Найчастіше тут ідеться про прагнення уникнути відчуття неповноцінності, довівши оточуючим, хоча б і у перекрученій формі, надцінність своєї особи [15, с. 55–56].

Ці психологічні механізми формуються з власного досвіду, під час спілкування та взаємодії з особами з найближчого оточення, після чого набувають певної автономії і починають впливати на поведінку на підсвідомому рівні. Процес їхнього формування можна умовно поділити на *три етапи: доморальної свідомості* (власні моральні позиції відсутні, моральні норми дотримуються через острах покарання, а також для того, щоб одержати якусь користь. Позиція суб'єкта може бути оцінена як суто утилітарна й егоїстична. Порушення моральних і правових норм найчастіше виправдовується посиланням на зовнішні обставини); *формального визнання норм* (коли визнається необхідність дотримання соціальних норм, бо вони є обов'язковими для всіх. Ненормативна поведінка в цих випадках виправдовується незвичністю і складністю ситуації або «благородними мотивами»); *автономної системи моральних уявлень* (заперечення всіх або більшості існуючих норм. Власні норми починають оцінюватися як найзначиміші, отже, ненормативна поведінка вже не викликає докорів сумління) [15].

Девіантній поведінці притаманні певні ознаки: завжди має *руйнівний характер*: вона деструктивна («енергія руйнування» спрямована на оточуючих) або аутодеструктивна («енергія руйнування» спрямована на власне особистість); девіантна поведінка і особа, що її проявляє, викликають *негативну оцінку* з боку інших людей, що може отримати форму громадського осуду, соціальних санкцій (в крайніх проявах – навіть форму карного стягнення); є *стійко* повторюваною, багаторазовою і тривалою; узгоджується зі загальною спрямованістю особистості, тобто є *достатньо передбачуваною* і проявляється у повсякденному житті, а не внаслідок нестандартних ситуацій – хвороби, психотравми, самозахисту; розглядається в межах *медичної норми* (вона не повинна ототожнюватися з психічним захворюванням або патологічним станом, хоча й може з ним поєднуватися); має виражену *індивідуальну і статево-вікову своєрідність*, тобто по-різному проявляється у різних людей у різному віці, індивідуальні ж відмінності стосуються мотивів та форм поведінки, динаміки, частоти і міри вираження девіантності; супроводжується різними проявами соціально-психологічної *дезадаптації*.

Залежно від *виду соціальної норми*, яку порушено, виокремлюють такі *види девіантної поведінки* [7, с. 332]: *антисоціальну* (делінквентну) – це поведінка, що суперечить правовим нормам,

загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей; *асоціальну* – це поведінка, що відхиляється від моральних норм, безпосередньо загрожує благополуччю міжособистісних стосунків (різні форми агресії, аморальна поведінка, проституція); *аутодеструктивну* (саморуїнівну) – це поведінка, що загрожує цілісності і розвитку особистості (різні варіанти аддикцій (залежностей)), і *суїцидальну* поведінку. Крім того, виділяють *конформістську* (орієнтовану на зовнішні авторитети), *нарцистичну* (керовану почуттям власної винятковості) і *фанатичну* (сліпа відданість певній ідеї) поведінку.

Пізнавальною є класифікація девіантної поведінки, в основі якої лежить *відношення людини до реальності, що її оточує*. Цю взаємодію індивіда і реальності представляють такі способи: пристосування, протидія, хвороблива протидія, відхід та ігнорування, ожож:

– гармонійна людина вибирає адаптивне пристосування до реальності, тобто рівновагу між цінностями, особливостями індивіда і вимогами навколишнього соціального середовища;

– при протидії реальності індивід активно руйнує дійсність, яку він ненавидить, змінює її відповідно до власних установок і цінностей;

– якщо людині властиве хворобливе протистояння реальності – то це є наслідком психічної патології і пато психологічних розладів, за яких навколишній світ сприймається і розуміється як ворожий;

– відхід від реальності усвідомлено або неусвідомлено вибирають люди, які негативно оцінюють існуючу реальність і вважають себе не здатними до неї адаптуватися. Вважається, що пріоритети людини сконцентровані в таких сферах, як: «тіло/відчуття», «діяльність/робота», «контакти», «фантазія/майбутнє». Гармонійне існування людини передбачає розподіл пріоритетів і життєвої енергії в цих сферах. Якщо людина не дає собі раду з реальністю, то відбувається відхід в одну з цих сфер;

– ігнорування реальності передбачає існування людини у власному (наприклад, вузькопрофесійному) світі. Такі люди не сприймають вимог і норм реальності, а існують ніби самі по собі.

Серед причин девіантної поведінки виокремлюють *біологічні, особистісні, сімейні і соціальні*. До *біологічних* відносять органічні ураження головного мозку внаслідок патології вагітності і пологів, пологових травм, внутріутробних ранніх постнатальних вад, інтоксикацій, мозкових інфекцій, черепно-мозкових травм, патологію нервової системи, соматичну ослабленість, вроджені каліцтва і косметичні дефекти, а також спадкову (генетичну) обтяжливність психічними, наркологічними, соматичними захворюваннями. *Особистісні* риси індивіда можуть визначати його схильність до формування девіантної

поведінки: наприклад, недостатня сформованість емоційної сфери і навичок спілкування, низький рівень самоконтролю, схильність до ризику, агресивність, тривожність, низька стресостійкість, акцентуації характеру, моральна незрілість, звужене коло інтересів тощо [1]. До сімейних причин девіантної поведінки належать порушення дитячо-батьківських (емоційна холодність, відторгнення, авторитаризм, надконтроль, гіпо- або гіперопіка, виховання за типом «кумир сім'ї») і подружніх відносин; жорстоке ставлення, насильство в сім'ї, образи, байдужість, безконтрольність; низький соціальний статус сім'ї тощо [8]. Соціальні причини девіантної поведінки – це несприятливе мікросоціальне оточення (девіантна референтна група; приналежність до девіантної молодіжної субкультури); низький статус підлітка в групі ровесників; відчуження від соціально позитивної більшості; соціально-психологічна депривація; недостатній соціально позитивний досвід. До макросоціальних причин відносять: нестабільність економічної і соціально політичної ситуації в суспільстві, негативний вплив ЗМІ; поблажливе ставлення суспільства до поведінкових відхилень; недосконалість законодавства, відсутність розвиненої системи соціальної підтримки [2].

Феномен девіантної поведінки амбівалентний за своєю природою і означає і негативні, і позитивні соціальні зміни. Розмаїтість відхилень постійно перевищує розмаїтість сталих, панівних норм, тому що норма є типовою, а відхилення від неї зазвичай надто різні й індивідуалізовані.

Профілактика девіантної поведінки передбачає систему загальних і спеціальних заходів на різних рівнях соціальної організації: загальнодержавному, правовому, громадському, економічному, медико-санітарному, педагогічному, соціально-психологічному. Умовами успішної профілактичної роботи вважається її комплексність, послідовність, диференційованість, сучасність.

У роботі з девіантними особами суб'єкти профілактичного впливу мають добре уявляти ймовірні причини виникнення девіантності в конкретному випадку, вміти аналізувати поведінку людини з урахуванням можливих факторів ризику, вибирати ефективні психологічні, виховні стратегії або приймати рішення про необхідність залучення до роботи інших спеціалістів.

Основні підходи до профілактики і корекції девіантної поведінки:

– *інформування* – представлення інформації про негативні медичні, психологічні, соціальні і правові наслідки проблемної поведінки – правопорушень, куріння, вживання алкоголю, наркотиків, ранніх сексуальних стосунків;

– розробка та впровадження програм *формування життєвих навичок і особистісного зростання* (тренінги спілкування, стресостійкості, подолання проблемної поведінки, розвитку самосвідомості та впевненості в собі, тренінги гендерної ідентичності, профорієнтації, соціально-побутових навичок, підготовки до сімейного життя тощо);

– навчання *стійкості та несприйняття негативних соціальних впливів* (тренінги стійкості до негативних впливів соціуму, навчання навичкам критичного мислення і безпечної поведінки);

– організація *«альтернативної діяльності»* – організація дозвілля, роботи творчих і трудових майстерень, добір вправ та ігор з елементами контрольованої загрози й подолання труднощів, залучення дітей до спортивних секцій тощо);

– *зміцнення здоров'я* – впровадження в освітніх закладах здоров'язберігаючих технологій; впровадження у дошкільних і шкільних навчальних закладах програм *корекції специфічних порушень дитячо-підліткового віку* – тривожності, страхів, гіперактивності, агресії тощо;

– *сімейна профілактика* девіантної поведінки: психолого-педагогічна просвіта батьків, групова психолого-педагогічна робота з ними, навчання навичкам конструктивного спілкування з важкими дітьми, індивідуальне і сімейне спілкування;

– *корекційно-розвивальні програми для школярів «групи ризику» шкільної дезадаптації* (розвиток мовлення, мислення, пам'яті, уваги, уявлення та інших психічних функцій, нейропсихологічна корекція порушень психічного розвитку);

– створення мережі *соціальної підтримки для дітей та їхніх батьків* [3; 4; 5].

Задля проведення ефективної профілактичної діяльності важливо чітко дотримуватися відповідних принципів, таких як:

– *системність* – акцентує увагу на розробці і проведенні програмних профілактичних заходів на основі системного аналізу актуальної ситуації в країні;

– *цілісність* – визначає цілісну стратегію, основні напрями і конкретні заходи профілактичної роботи;

– *багатоаспектність* – зосереджує увагу на поєднанні різних аспектів профілактичної діяльності: особистісного, поведінкового, соціального;

– *ситуаційна адекватність* – означає відповідність профілактичних дій реальній соціально-економічній, соціально-психологічній ситуації в країні, стану злочинності тощо;

– *концептуальність* – передбачає забезпечення безперервності, цілісності, динамічності, постійності розвитку та вдосконалення профілактичних заходів;

– *солідарність* – характеризує взаємодію між державними, приватними і громадськими організаціями, особами щодо здійснення профілактичної діяльності;

– *легітимність* – ґрунтується на прийнятті ідеології, мети, засобів і форм її проведення більшістю населення;

– *полімодальність* і максимальна диференціація наголошує на гнучкому застосуванні різноманітних засобів, підходів і методів відповідно до ситуації та особливостей об'єкта профілактичного впливу [4].

Загальними цілями профілактики є допомога в усвідомленні форм власної поведінки, розвиток особистісних ресурсів і стратегій з метою адаптації до вимог середовища та зміна дезадаптивних форм поведінки на адаптивні.

Завдання профілактичної діяльності полягають у: формуванні мотивації щодо ефективного соціально-психологічного і фізичного розвитку, позитивного відношення до оточуючого середовища, бажання вести здоровий спосіб життя; прийнятті установки на соціально підтримуючу поведінку; здійсненні допомоги рідними і близькими, активізації їх ресурсів у разі потреби для подолання власних проблем, стресів тощо; набутті знань і навиків стосовно протидії різним видам девіантної поведінки у дітей шкільного й дошкільного віку, батьків і вчителів в організованих та неорганізованих групах; зміцненні мотивації до зміни протиправних та аморальних форм поведінки, яка проводиться з групою ризику та членами їх сімей з метою сформувати у них бажання змінити свою поведінку; переміні деструктивних форм поведінки на адаптивні в осіб, у яких девіантна поведінка вже сформувалася (це тривалий, складний шлях від усвідомлення своїх справжніх почуттів, подолання психологічних перешкод, осмислення негативних наслідків своєї поведінки до бажання та прагнення змінити її на соціально прийнятні форми); формуванні і розвитку соціально підтримуючих зв'язків серед ровесників і дорослих (будь-хто повинен мати можливість отримати допомогу від соціально підтримуючого оточення. Тому важливо проводити серед них навчання з формування навиків соціально підтримуючої та стрес-долаючої поведінки); заохоченні до мінімізації та зміни аномальних форм поведінки (ця робота проводиться з особами, для яких така поведінка набула стійкої форми).

Реалізація профілактичної діяльності відбувається у конкретній формі завдяки практичній роботі відповідних установ та осіб, у взаємодії всіх сил, що беруть участь у цьому важливому соціально-психологічному процесі.

Висновок. Таким чином, девіантна поведінка особистості є специфічним синтезованим процесом взаємодії внутрішньо-особистісних

та зовнішніх факторів. Вона є завжди негативною і руйнівною за своїм змістом, оскільки реалізується забороненими законом і мораллю способами, спричиняє шкоду самому індивіду, сфері міжособистісних та суспільних відносин. Зумовлена психологічною деформацією особи, вона проявляється в суспільстві стилем, що відрізняє девіанта від особи громадянина з правомірною поведінкою. Теоретичний аналіз девіантної поведінки обумовлює обґрунтоване визначення напрямів, завдань, форм і принципів здійснення профілактичної роботи з відповідними особами.

Перспективи дослідження вбачаються у більш детальному аналізі психологічних складових девіантної поведінки, таких як привід, стимул, мотивування, намір, мета, психологічний механізм; також у висвітленні деструктивного впливу девіантної поведінки на мотивацію та мету життєвого вибору молодого покоління.

1. Богданова І. М. Соціальна педагогіка: навч. посібник / І. М. Богданова. – К.: Знання, 2008. – 343 с. – (Бібліотека соціального педагога).

2. Гарькавець С. О. Передумови формування девіантної поведінки особистості в юнацькому віці / С. О. Гарькавець // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. 8. – Ч. 5. – К., 2011. – С. 63–70.

3. Голоцван О. А. Надання медико-соціальних послуг дітям та молоді на основі дружнього підходу: методичні рекомендації / О. А. Голоцван, С. І. Осташко, О. М. Мешкова та ін. – К., 2008. – 179 с.

4. Дем'янчук О. О. Програма корекції девіантної поведінки як напрямок соціально-психологічної допомоги підліткам / О. О. Дем'янчук // Соціальний працівник / за ред. О. П. Главник. – № 2 (26). – К., 2007. – С. 2–4.

5. Завацька Н. Є. Психологічні особливості корекційної роботи з підлітками, що зловживають психоактивними речовинами / Н. Є. Завацька // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. 3. – Ч. 5. – К., 2001. – С. 117–124.

6. Козирев М. П. Мотивація в психологічній структурі злочину / М. П. Козирев // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна / гол. ред. М. Й. Варій. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 1. – С. 164–174.

7. Козирев М. П. Соціологія девіантної поведінки / М. П. Козирев // Соціологія: навч. посібник. – Львів: Ліга-Прес, 2013. – С. 327–338.

8. Корытченкова Н. И. Влияние стилей семейных отношений на агрессивность личности ребёнка: дис. ... канд. психол. наук / Н. И. Корытченкова. – М.: РГБ, 2003. – 179 с.

9. Максимова Н. Ю. Безпека життєдіяльності: Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: навч. посібник / Н. Ю. Максимова. – К.: Либідь, 2006. – 328 с.

10. Медведєв В. С. Кримінальна психологія: підручник / В. С. Медведєв. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.

11. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учебное пособие / В. Д. Менделевич. – СПб.: Речь, 2005. – 445 с.

12. Панасенко Н. М. Проблеми соціалізації підлітків із девиантною поведінкою в умовах суспільних трансформацій / В. Д. Менделевич // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Вип. 29. – К.: Міленіум, 2006. – С. 218–224.

13. Соловов А. В. Наркомания: причины, виды, последствия, профилактика / А. В. Соловов. – Казань: Хэтер, 1999. – 128 с.

14. Христюк О. Л. Проблема алкогольної адикції учнів молодшого шкільного та раннього підліткового віку: теоретичний та практичний аспекти: особистість, вжиток, використання / О. Л. Христюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Вип. 2 – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 151–164.

15. Юридична психологія: підручник / за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. – К.: КНТ, 20076. – 360 с.

Козырев Н. П. Девиантное поведение как социально-психологическое явление и его профилактика

Осуществлен теоретический анализ девиантного поведения как социально-психологического явления, как специфического синтезированного процесса взаимодействия внутриличностных и внешних факторов. Раскрыты понятие, подходы к пониманию противоправного поведения, общие черты, признаки, социально-психологические механизмы его оправдания и защиты, виды, классификация в зависимости от отношения индивида к окружающей среде. Освещены основные направления, задачи, формы и принципы профилактики девиантного поведения в социуме.

Ключевые слова: девиантное, делинквентное поведение, признаки, классификация, механизмы оправдания, направления, задачи, формы, принципы профилактики, дезадаптация, деградация, девиация.

Kozyrev N. P. Deviant behavior as a social-psychological phenomenon and its prevention

The theoretical analysis of destructive conduct is carried out as the social psychological phenomenon. A destructive conduct is examined as a proof conduct which deviates from the most essential social norms does the real harm society, personality and accompanied it social psychological dez adaptation. Such going is selected near the estimation of social norm of destructive conduct: social, is based on the picture of public safety or danger of conduct of man; psychological, examines it through an inwardly personality conflict, destruction of individual; within the limits of etno cultural approach it is examined as before sickly features of personality; etno cultural approach examines destructiv through the prism of traditions of society; gender goes out from the picture of traditionally sexual stereotypes, to masculine and womanish styles of conduct; the professional is based

on the picture of existent professional and corporate styles of conduct and tradition, fenomenologi.

The general lines of destructive conduct are determined. The psychological mechanisms of its self-justification and defence open up. Stages of its forming: to moral consciousness, formal confession of norms, off-line system of moral presentations. Basic signs and kinds are examined. Classification of destructive conduct is in relation to attitude of man toward surrounding reality and reason.

Basic approaches, principles and tasks of prophylactic activity, are analysis.

In-process with destructive persons, the subjects of prophylactic influence must well present possible reasons of origin of destructive in concrete case, able to analyse the conduct of man taking into account the possible factors of risk, to choose effective psychological, educate strategies or make decision about a necessity plugging in work of other specialists.

Key words: *lines, signs, classification, social psychological mechanisms of acquittal of destructive conduct, directions, tasks, forms and principles of its prophylaxis.*

Стаття надійшла 29 квітня 2016 р.

УДК 159.9.072.4

**Л. С. Орищин-Буждиган,
Н. Ю. Скольська**

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОПТИМІСТИЧНОГО НАЛАШТУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Розглянуто способи планування молоддю майбутнього свого покоління та країни на теоретичному й емпіричному рівнях з використанням авторської методики. Проведено порівняльний аналіз показників оптимізму щодо майбутнього покоління та країни у 2014 та 2015 роках. Продемонстровано зростання оптимізму стосовно майбутнього покоління та зниження оптимістичної налаштованості щодо майбутнього держави у часовій перспективі.

Ключові слова: *планування майбутнього, оптимізм, оцінка події, ймовірність події, майбутнє покоління, майбутнє країни.*

Постановка проблеми. Умови сьогодення, зокрема домінантність змін та швидкий ритм їхнього перебігу, не дають шансів скрупульозному плануванню на віддалену перспективу. Сучасна молодь у своїх роздумах про майбутнє характеризується поспішними рішеннями. Відсутність упевненості в завтрашньому дні змушує відмовитися від передбачень того, якими можуть бути наступні роки. Згадані

обставини інколи призводять до повної відмови від планування та передбачення подій, оскільки вони втрачають свій сенс і значимість. Основним може залишитися тільки переживання актуальних життєвих подій.

Стан дослідження. Способи та шляхи планування майбутнього розглядали у своїх працях Р. К. Ф. Сан і Д. Т. Л. Шек, У. Бек, М. Фішбейн та І. Айзен. Психологічні виклики й життєві орієнтації молоді в умовах суспільної нестабільності аналізували Е. Висоцька, А. Йозефович, М. Метисек, Х. Свіда-Земба, З. Мелонік.

Будь-яка людина, котра прагне почуватися впевненою завтра, природно, намагається планувати своє майбутнє. З огляду на це є актуальним розгляд способів планування молоддю майбуття свого покоління та країни проживання.

Однією з підвалин психологічного добробуту та умовою майбутнього розвитку є бачення власного майбутнього. На жаль, юні особи керуються переконанням, що здатні прогнозувати лише щось конкретне, наприклад, що може статися в певному місці з конкретною людиною за певний визначений період часу.

З іншого боку, життя сучасної молоді має свою логіку і не є тотальним хаосом, тож вона старається конструювати майбутнє на короткотривалу перспективу. Ці плани також є мегаеластичними, чутливими до змін і в них завжди співіснують два та більше варіантів плану однієї ймовірної майбутньої події. Таке твердження провадить до конклюдентності: коли бачення майбутнього вже не є ригідним, то факт, що план не вдалося зреалізувати, може не викликати стресових переживань у людини, а ставати стимулом до творення наступних планів – ще еластичніших на ще коротші часові періоди.

Рейчел Сан та Даніел Шек [12] підкреслюють надзвичайну важливість позитивного підходу до творення бачення особистого майбутнього для молоді у період формування. Автори переконані, що прогнозування значної кількості позитивних подій у майбутньому є вирішальним чинником на шляху до реалізації життєвих планів, оскільки передбачення позитивних напрямків розвитку схиляє до їх втілення. Оптимізм при формуванні бачення майбутнього поєднує у собі спосіб мислення, орієнтований на досягнення поставлених цілей за допомогою ретельного планування способів реалізації цих цілей. Такий оптимізм є підґрунтям упевненості в тому, що зусилля, присвячені реалізації запланованого, матимуть позитивну динаміку розвитку.

У. Бек [2] підкреслює, що нинішня молодь оптимістично налаштована на майбутнє, котре формується під впливом непевних обставин. Сучасні умови життя, коли все довкола надто швидко змінюється,

унеможлиблюють побудову далекосяжних планів. Якщо немає впевненості у завтрашньому дні, то розбудова планів на наступні роки може бути безсенсовою, а основним завданням стає повноцінне життя сьогодні.

Рейчел Сан та Даніел Шек стверджують, що песимістичний підхід до майбутнього є найхарактернішим для короткотривалих цілей і скерований на вдосконалення та покращення існуючих досягнень і життєвих переваг. Особи, котрі керуються таким підходом, цінують те, що є безпосередньо доступним, і проявляють пасивність стосовно суспільних подій, які відбуваються довкола. Песимістичне бачення майбутнього є тісно пов'язане із превентивними стратегіями збереження.

Оптимістичний підхід до майбутнього створює можливість для досягнення довготривалих цілей, оскільки слугує заохоченням до активних дій, а позитивне налаштування сприяє подоланню стресових станів. Оптимізм щодо майбутнього є чи не основним чинником особистого розвитку, схиляє до постановки високих, інколи навіть ризикових цілей, згідно з постулатом про те, що здобування життєвих благ є цілком імовірним і вартим затрачених зусиль.

Рейчел Сан та Даніел Шек на підставі власних досліджень американської та китайської молоді прирівняли оптимізм у баченні майбутнього до особистої сили, котра, своєю чергою, є визначником міри задоволеності життям, психічного здоров'я та позитивної оцінки прийдешнього; це водночас уможлиблює реалістичні підходи до сьогодення.

Метою статті є порівняльний аналіз особливостей бачення сучасними молодими людьми майбутнього свого покоління та країни, а також дослідження того, наскільки планування майбутніх подій є оптимістичним.

Виклад основних положень. На основі проаналізованого теоретичного матеріалу припустимо, що сучасна молодь буде характеризуватися оптимізмом при оцінці подій, які можуть трапитися у майбутньому стосовно покоління та країни проживання.

З метою вивчення особливостей бачення майбутнього покоління та країни використано авторську методику, що ґрунтується на іншій методиці – Шкалі бачення власного майбутнього [1], котра базується на двох теоріях: нереалістичного оптимізму Нейла Вейнштейна [14] та установок, переконань М. Фішбейна й І. Айзена [4]. Методика складається з 35 подій, котрі можуть трапитися або ж не трапитися у майбутньому покоління (внутрішня узгодженість – надійність методики: показник α Кронбаха = 0,72), та 35 подій у майбутньому країни

(внутрішня узгодженість – надійність методики: показник α Кронбаха = 0,91) досліджуваних (наприклад, сучасна молодь зможе запровадити зміни у державі, буде витривалою, країна зможе забезпечити гідну оплату праці, або ж навпаки, молоді люди будуть конфліктними, багато імігруватимуть із країни за кордон і т. ін.). Досліджуваних просили оцінити кожне твердження двічі: перший раз потрібно було оцінити балами від нуля до десяти (десять – максимальна оцінка), наскільки воно позитивне чи негативне, вдруге оцінювали ймовірність того, що ця подія трапиться, аналогічно – у шкалі від нуля до десяти (десять – максимальна ймовірність). Мірою оптимізму слід вважати високі показники ймовірності, надані позитивно оціненим подіям (показник є добутком оцінки на ймовірність і коливається у межах від 0 до 100), та низькі показники ймовірності для негативно оцінених подій (показник є добутком оцінки на ймовірність, коливається у межах від 0 до 100).

Дослідження з метою апробації робочих припущень проводили у 2014–2015 роках. У першому етапі взяли участь 50 респондентів, котрі були студентами (32% – 16 осіб) та працюючими молодими людьми (68% – 34 особи) м. Львова. 50% (25 осіб) були жіночої статі, 50% (25 осіб) – чоловічої. Вік респондентів коливався від 17 до 25 років. Дослідження проводили у групах із 20–30 осіб у червні–липні 2014 року. Робота в кожній групі тривала біля 1,5 години. Друге дослідження проводили за участі 100 осіб віком від 15 до 18 років – хлопців та дівчат, які навчалися в Стрийській загальноосвітній школі I–III ступенів № 1 та в Вищому художньому професійно-технічному училищі. Переважна більшість досліджуваних була 16–17-річного віку (64,2%). Серед респондентів превалювала жіноча стать (76,8%), чоловіки становили 23,2% групи. Опитування відбувалося в період з 19 жовтня до 13 листопада 2015 року, тривало по 2 години з кожною групою.

У табл. 1 представлено середні суб'єктивних оцінок подій та середні ймовірностей, наданих для них, а також середні добутків оцінки на ймовірність 34 подій для майбутнього молодого покоління. Дані, отримані у першому дослідженні, проведеному в 2014 році, вказують на переважаючий помірний оптимізм молодих людей, які брали участь у експерименті. Подіям, що були оцінені позитивно (вище 5,00), надавали високу ймовірність здійснення (вище 5,00); водночас події, котрі були оцінені як негативні (нижче 5,00), вважали малоймовірними (нижче 5,00).

До подій з майбутнього покоління, що були оцінені як позитивні і ймовірні, належали такі: юнаки та юнки будуть комунікативними й відкритими для контактів ($M = 62$, $S.D. = 28,02$), будуть творчими

та креативними ($M = 59,44$, $S.D. = 26,56$), знаходитимуть час на відпочинок ($M = 56,72$, $S.D. = 24,17$), особи молодого покоління будуть розумними ($M = 54,54$, $S.D. = 27,59$), молодь загалом буде освіченою ($M = 53,86$, $S.D. = 24,68$), зможе домогтися своїх цілей ($M = 51,3$, $S.D. = 25,25$).

Таблиця 1

Середні значення оцінок та ймовірностей оптимізованої шкали бачення майбутнього покоління у досліджуваній групі 2014 року

	Оцінка події		Ймовірність події		Оцінка X Ймовірність події	
	M	SD	M	SD	M	SD
1	2	3	4	5	6	7
1. Молоде покоління буде розумним	7.26	2.70	6.96	2.15	54.54	27.59
2. Молоді особи будуть творчими та креативними	7.74	2.19	7.36	1.94	59.44	26.58
3. Молодь характеризуватиметься консервативними поглядами	4.08	2.70	4.08	2.47	19.82	18.45
4. Юнь нічого не змінить у сучасній державі	1.92	2.13	3.42	2.68	8.92	13.51
5. Молоді люди більш схильні до розлучень, ніж старше покоління	4.28	3.49	5.44	2.99	27.22	28.64
6. Молоде покоління буде ледачим	3.58	2.89	5.14	2.57	21.50	23.13
7. Сучасна молодь буде нерозсудливою	3.08	2.66	5.20	2.40	17.63	20.55
8. Молоді особи будуть комунікативними та відкритими до контактів	8.02	2.36	7.34	2.15	62.00	28.02
9. Молодь буде забезпечена житлом	6.02	3.10	4.72	2.15	27.86	18.41
10. Здебільшого сучасна молодь житиме за кордоном	4.66	2.42	4.70	2.69	25.22	24.03
11. Молодь буде жити у достатку	6.24	2.65	5.14	2.09	33.12	21.07

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
12. Молоде покоління буде менш витривалим	3.88	2.64	4.98	2.25	19.90	17.61
13. Молоді люди більше захищені у кар'єрі, ніж в особистому житті	5.18	2.79	5.62	2.36	31.52	23.25
14. Переважно молоді особи залишатимуться самотніми	3.50	2.63	4.36	2.52	18.56	21.15
15. Юнь знаходитиме час на відпочинок	7.90	1.96	6.96	2.05	56.72	24.17
16. Молодь загалом буде освіченою	7.52	2.28	6.94	1.80	53.86	24.68
17. Здебільшого молоді люди будуть безробітними	2.78	2.28	4.46	2.31	12.62	13.84
18. Молодь обійматиме керівні посади	5.62	2.51	5.10	2.29	30.40	21.46
19. Молодому поколінню буде суцужно з фінансового боку	3.68	2.21	5.16	2.14	18.88	15.39
20. У молодих осіб часто будуть проблеми зі здоров'ям	3.26	2.59	5.38	2.43	17.92	18.17
21. Сімейне життя молодого покоління буде нещасливим	2.30	2.34	3.94	2.62	10.20	13.88
22. У молодих людей будуть кредити, яких вони не зможуть погасити	2.79	2.53	3.90	2.40	12.75	16.58
23. Молоді особи будуть більш конфліктними	4.04	2.53	5.44	2.85	25.12	23.69
24. Молоді люди зможуть втілити свої плани у життя	7.59	1.98	6.56	2.06	51.30	25.25
25. Молоде покоління не зможе досягти успіху без порад старших осіб	4.50	2.30	4.44	2.28	22.20	17.15
26. Юні індивіди будуть нетактовними	3.52	2.58	4.42	2.52	18.04	18.64

<i>Продовження таблиці 1</i>						
1	2	3	4	5	6	7
27. Переважно молоді особи будуть незадоволені особистим життям	3.82	2.71	4.60	2.79	20.00	22.72
28. Молоді люди будуть недостатньо хорошими спеціалістами	2.90	2.48	3.98	2.40	13.38	16.50
29. Юнь не зможе нічого досягти	2.38	2.86	3.12	2.69	12.64	19.25
30. У молодих осіб буде достатньо часу для відпочинку	6.04	2.74	6.00	2.24	39.44	28.78
31. Молодь не зможе реалізувати себе у професійній сфері, котру обиратиме	3.34	2.33	3.81	2.26	14.40	13.90
32. Здебільшого молоді особи працюватимуть розумово	6.44	2.15	6.10	1.90	40.92	23.22
33. До сімейного життя юні індивіди ставитимуться несерйозно	3.82	2.97	4.50	2.83	21.14	24.30
34. Молоді люди матимуть змогу жити так, як захочуть	5.90	2.46	5.14	2.32	33.42	23.92

Опитані у 2014 році вважали, що у майбутньому їхнього покоління не траплятимуться події, котрі отримали низьку оцінку (нижче за 3,5 у шкалі від 1 до 10, де 10 – найвища можлива оцінка), зокрема: молоде покоління нічого не змінить у сучасній державі ($M = 8,92$, $S.D. = 13,51$), сімейне життя молодого покоління буде нещасливим ($M = 10,2$, $S.D. = 13,88$), здебільшого молоді особи будуть безробітними ($M = 12,62$, $S.D. = 13,84$), молодь не зможе нічого досягти ($M = 12,64$, $S.D. = 19,25$), у них будуть кредити, які вони не зможуть погасити ($M = 12,75$, $S.D. = 16,58$), юні особи будуть недостатньо хорошими спеціалістами ($M = 13,38$, $S.D. = 16,5$), молодь не зможе реалізувати себе у професійній сфері, котру обиратиме ($M = 14,4$, $S.D. = 13,9$). Ці показники, проте, є ознакою оптимістичного бачення майбутнього свого покоління.

Таблиця 2 містить середні суб'єктивних оцінок подій та середні ймовірностей, наданих для них, а також середні добутків оцінки на ймовірність 35 подій для майбутнього країни. Загалом молоді особи, котрі взяли участь у дослідженні 2014 року, в оптимістичний

спосіб оцінили майбутнє держави Україна. До подій, котрим давали позитивні оцінки та високу ймовірність, належали: українська молодь вирізнятиметься патріотизмом (M = 63,64, S.D. = 32,41), Україна користуватиметься великою популярністю серед туристів (M = 54,2, S.D. = 33,04), вона буде процвітаючою державою (M = 53,04, S.D. = 31,35), зможе утримувати сильну, боєздатну армію (M = 47,48, S.D. = 33,72), в Україні можливо буде зробити хорошу кар'єру (M = 44,98, S.D. = 32,09), Я буду доволі багатим(ою) в Україні (M = 43,75, S.D. = 31,34), держава вкладатиме кошти у розвиток спорту (M = 43,66, S.D. = 32,71), навчатись в Україні буде престижно (M = 43,38, S.D. = 31,19), молоде покоління захоче жити винятково в цій країні (M = 41,12, S.D. = 27,8), Я працюватиму у своїй країні на керівній посаді (M = 39,96, S.D. = 30,79).

Таблиця 2

Середні значення оцінок та ймовірностей оптимізованої шкали бачення майбутнього країни у досліджуваній групі 2014 року

	Оцінка події		Ймовірність події		Оцінка X Ймовірність події	
	M	SD	M	SD	M	SD
1	2	3	4	5	6	7
1. Моя країна зможе забезпечити хорошою оплатою праці	7.26	2.97	5.66	2.94	44.50	30.21
2. Молоде покоління захоче жити винятково в цій країні	6.68	3.05	5.56	2.58	41.12	27.80
3. Люди похилого віку зможуть отримувати високу пенсію в Україні	6.90	3.17	5.10	2.78	38.46	27.60
4. Країна зможе забезпечити молоде покоління робочими місцями	6.56	3.30	5.12	2.71	36.10	27.00
5. Молодь не захоче жити у цій державі	2.98	2.88	4.16	2.65	14.92	20.15
6. Країна буде забезпечувати якісну безкоштовну медицину для всіх	6.66	3.40	4.74	2.98	33.88	30.80
7. Будь-яка хороша освіта в Україні буде платною	4.98	2.83	5.46	2.67	30.02	25.49

<i>Продовження таблиці 2</i>						
1	2	3	4	5	6	7
8. Країна зможе забезпечити громадян доступним житлом	6.22	3.24	4.24	2.58	27.24	21.88
9. В Україні можливо буде зробити хорошу кар'єру	6.90	3.34	5.88	2.72	44.98	32.09
10. Працюватиму у своїй країні на керівній посаді	6.40	3.23	5.47	2.76	39.96	30.79
11. Буду доволі багатим(ою) в Україні	6.82	2.98	5.73	2.80	43.75	31.34
12. Я не зможу стати відомою людиною у своїй державі	4.18	2.60	4.90	2.64	24.02	23.76
13. Я ніколи не зможу жити так, як хочу, у цій країні	2.60	2.63	3.48	2.70	13.42	19.11
14. У своїй державі я буду багато працювати фізично	3.28	2.54	3.56	2.25	15.00	15.01
15. Багато людей мігруватимуть із країни за кордон	3.90	3.33	5.25	3.13	25.25	29.69
16. Україна буде користуватись великою популярністю серед туристів	7.82	2.69	6.36	3.13	54.20	33.34
17. Моя країна ніколи не стане європейською державою	1.82	2.37	2.46	2.73	7.50	14.54
18. Вітчизна завжди підтримуватиме тісні стосунки з Росією	1.90	2.51	2.80	2.98	9.86	19.17
19. Україна зможе утримувати сильну боєздатну армію	7.14	3.30	5.98	2.96	47.48	33.72
20. Навчатись в Україні буде престижно	7.16	3.13	5.54	2.93	43.38	31.19
21. Іноземці захочуть жити в Україні	6.36	3.12	4.92	3.18	35.42	32.32
22. Країна вкладатиме кошти у розвиток спорту	6.76	3.20	5.72	3.07	43.66	32.71
23. Українська молодь вирізнятиметься патріотизмом	7.98	2.75	7.40	2.86	63.64	32.41

<i>Продовження таблиці 2</i>						
1	2	3	4	5	6	7
24. Я б хотів(ла), щоб мої діти жили в іншій країні	4.98	3.47	5.30	3.28	31.00	34.20
25. В Україні будуть високі заробітні плати	6.92	3.22	5.16	2.92	40.84	30.44
26. Україна дбатиме про здоров'я громадян	6.72	3.36	4.86	3.11	37.90	31.86
27. В державі кожна особа зможе себе реалізувати	6.76	3.15	4.88	2.80	37.54	29.83
28. В країні введуть жорсткі закони проти наркоманії	6.54	3.06	5.00	3.05	36.63	29.67
29. У цій державі завжди буде корупція	3.40	3.42	5.34	3.04	19.52	26.96
30. В Україні будуть фінансово та морально підтримувати людей з особливими потребами	6.84	2.97	5.22	2.41	39.12	26.78
31. Студенти з різних країн захочуть навчатись в Україні	6.52	2.95	4.86	2.50	35.22	25.08
32. В державі буде система соціальної підтримки та допомоги для населення	6.60	3.18	5.18	2.75	37.84	29.24
33. У цій країні молодь не зможе втілити власних амбіцій у життя	3.44	2.94	4.76	2.68	20.26	25.38
34. Україна стане процвітаючою державою	7.86	2.70	6.32	2.79	53.04	31.35
35. Життя у цій країні буде дорогим та недоступним	2.82	2.41	4.28	2.63	13.56	16.58

Молодь, котра взяла участь у першому дослідженні, вважала, що у майбутньому країні не трапляться події, які отримали низьку оцінку (нижче за 3,5 у шкалі від 1 до 10, де 10 – найвища можлива оцінка): молодь не захоче жити у цій державі (M = 14,92, S.D. = 20,15), у своїй державі я буду багато працювати фізично (M = 15, S.D. = 15,01), моя країна ніколи не стане європейською державою (M = 7,5, S.D. = 14,54), Україна завжди підтримуватиме тісні стосунки з Росією (M = 9,86, S.D. = 19,17), життя у країні буде дорогим та недоступним (M = 13,56, S.D. = 16,58).

Події з майбутнього покоління, що були оцінені як позитивні і ймовірні для молоді, котра взяла участь у другому дослідженні 2015 року, були такими: молодь знаходитиме час на відпочинок ($M = 65,83$, $S.D. = 10,86$), люди мого покоління будуть розумними ($M = 62,84$, $S.D. = 28,56$), молоді особи будуть творчими та креативними ($M = 62,65$, $S.D. = 26,86$), молодь буде жити у достатку, молодь загалом буде освіченою (відповідно $M = 55,84$, $S.D. = 31,6$ та $M = 55,11$, $S.D. = 29,25$), юні особи будуть комунікативними й відкритими до контактів ($M = 51,11$, $S.D. = 31,16$), молодь буде забезпечена житлом ($M = 50,41$, $S.D. = 31,88$), характеризуватиметься консервативними поглядами ($M = 49,61$, $S.D. = 30,45$), молоде покоління зможе втілити свої мрії у життя ($M = 49,27$, $S.D. = 33,3$).

Таблиця 3

**Середні значення оцінок та ймовірностей
оптимізованої шкали бачення майбутнього покоління
у досліджуваній групі 2015 року**

	Оцінка події		Ймовірність події		Оцінка X Ймовірність події	
	M	SD	M	SD	M	SD
1	2	3	4	5	6	7
1. Молоде покоління буде розумним	7,77	2,13	7,77	2,32	62,84	28,56
2. Молоді особи будуть творчими та креативними	7,93	2,29	7,54	2,22	62,65	28,86
3. Молодь характеризуватиметься консервативними поглядами	6,95	2,61	6,68	2,64	49,61	30,45
4. Юнь нічого не змінить у сучасній державі	3,81	3,17	3,89	3,25	20,71	25,39
5. Молоді люди більш схильні до розлучень, ніж старше покоління	4,68	3,57	4,65	3,19	28,60	30,58
6. Молоде покоління буде ледачим	4,77	3,22	3,99	2,80	21,08	23,99
7. Сучасна молодь буде нерозсудливою	4,12	3,09	4,29	2,77	20,97	23,22
8. Молоді особи будуть комунікативними та відкритими до контактів	7,06	2,61	6,69	2,67	51,11	31,16
9. Молодь буде забезпечена житлом	6,98	2,81	6,79	2,63	50,41	31,88

<i>Продовження таблиці 3</i>						
1	2	3	4	5	6	7
10. Здебільшого сучасна молодь житиме за кордоном	6,80	2,73	6,49	2,82	46,57	30,14
11. Молодь буде жити у достатку	7,25	2,54	7,15	2,25	55,11	29,25
12. Молоде покоління буде менш витривалим	5,79	2,50	5,24	2,87	33,06	25,25
13. Молоді люди більше зацікавлені у кар'єрі, ніж в особистому житті	6,02	2,65	5,76	2,87	37,29	27,64
14. Переважно молоді особи залишатимуться самотніми	4,00	3,04	5,13	3,15	20,75	21,57
15. Юнь знаходитиме час на відпочинок	8,74	9,82	6,92	2,82	65,83	10,26
16. Молодь загалом буде освіченою	7,56	2,73	6,98	2,62	55,84	31,60
17. Здебільшого молоді люди будуть безробітними	3,61	3,08	4,08	2,86	17,29	19,38
18. Молодь обійматиме керівні посади	5,85	2,78	5,82	2,53	36,69	27,75
19. Молодому поколінню буде суцужно з фінансового боку	3,45	2,92	4,14	2,90	16,33	18,70
20. У молодих осіб часто будуть проблеми зі здоров'ям	3,82	3,26	3,77	2,73	16,91	21,20
21. Сімейне життя молодого покоління буде нещасливим	3,00	3,23	3,19	2,69	12,67	17,48
22. У молодих людей будуть кредити, яких вони не зможуть погасити	3,04	3,04	3,23	3,04	14,24	22,10
23. Молоді особи будуть більш конфліктними	4,46	3,39	4,64	3,14	24,82	26,83
24. Молоді люди зможуть втілити свої плани у життя	6,96	3,06	6,71	3,09	49,27	33,30
25. Молоде покоління не зможе досягти успіху без порад старших осіб	5,83	3,26	5,07	3,20	33,42	30,06
26. Юні індивіди будуть нетактовними	3,92	2,81	4,45	3,08	21,94	24,53
27. Молодь буде більше схильною до різних типів залежностей (алкоголізм, наркоманія, ігроманія), ніж старше покоління	4,35	3,34	4,23	3,21	24,06	29,10

<i>Продовження таблиці 3</i>						
1	2	3	4	5	6	7
28. Переважно молодь буде незадоволеною особистим життям	4,21	3,05	4,33	3,01	22,86	25,80
29. Молоді люди будуть недостатньо хорошими спеціалістами	4,21	6,03	4,05	3,04	20,23	25,80
30. Юнь не зможе нічого досягти	3,31	3,22	4,29	3,35	16,93	21,84
31. У молодих осіб буде недостатньо часу для відпочинку	6,17	3,30	5,13	3,05	35,96	30,89
32. Молодь не зможе реалізувати себе у професійній сфері, котру обиратиме	4,13	3,13	5,00	2,94	22,59	23,74
33. Здебільшого молоді особи працюватимуть розумово	6,04	2,79	5,46	2,95	34,34	27,22
34. До сімейного життя юні індивіди ставитимуться несерйозно	4,24	3,18	5,07	2,85	23,59	24,34
35. Молоді люди матимуть змогу жити так, як захочуть	6,74	2,59	5,86	2,70	41,56	28,13

Досліджені у 2015 році вважали, що у майбутньому їх покоління не траплятимуться події, котрі отримали низьку оцінку (нижче за 4,0 у шкалі від 1 до 10, де 10 – найвища можлива оцінка), зокрема: здебільшого молоді люди будуть безробітними ($M = 17,39$, $S.D. = 19,38$), молодь не зможе нічого досягти ($M = 16,93$, $S.D. = 21,84$), у молодих будуть проблеми зі здоров'ям ($M = 16,21$, $S.D. = 21,20$), юному поколінню буде сутужно з фінансового боку ($M = 16,33$, $S.D. = 18,70$), у молодих осіб будуть кредити, яких вони не зможуть погасити ($M = 14,24$, $S.D. = 22,10$), сімейне життя молодих буде нещасливим ($M = 12,67$, $S.D. = 14,48$) (табл. 3). Водночас ці показники є ознакою оптимістичного бачення майбутнього свого покоління.

У табл. 4 систематизовано середні суб'єктивних оцінок подій та середні ймовірностей, наданих для них, а також середні добутоків оцінки на ймовірність 35 подій для майбутнього країни. Загалом молоді особи, котрі взяли участь у дослідженні 2015 року, в помірно оптимістичний спосіб оцінили майбутнє держави Україна переважно в економічному плані розвитку. До подій, котрим надавали позитивні оцінки та високу ймовірність, належали: моя країна зможе забезпечити гідною оплатою праці ($M = 52,63$, $S.D. = 33,45$), в Україні будуть високі зарплати ($M = 52,39$, $S.D. = 32,76$), люди похилого віку зможуть отримувати

вати достойну пенсію ($M = 48,62, S.D. = 33,92$), українська молодь вирізнятиметься патріотизмом ($M = 48,28, S.D. = 35,30$), юне покоління захоче жити винятково в цій країні ($M = 47,33, S.D. = 30,97$). Такі оцінки свідчать про помірний оптимізм стосовно майбутнього покоління та майбутнього країни.

Таблиця 4

Середні значення оцінок та ймовірностей оптимізованої шкали бачення майбутнього країни у досліджуваній групі 2015 року

	Оцінка події		Ймовірність події		Оцінка X Ймовірність події	
	M	SD	M	SD	M	SD
1	2	3	4	5	6	7
1. Моя країна зможе забезпечити хорошою оплатою праці	6,88	2,94	7,02	2,87	52,63	33,45
2. Молоде покоління захоче жити винятково в цій країні	6,63	2,77	6,48	2,80	47,33	30,97
3. Люди похилого віку зможуть отримувати високу пенсію в Україні	6,51	3,25	6,65	2,84	48,65	33,92
4. Країна зможе забезпечити молоде покоління робочими місцями	6,47	2,97	6,63	2,74	46,84	30,79
5. Молодь не захоче жити у цій державі	5,19	9,31	4,86	3,37	31,63	51,67
6. Країна буде забезпечувати якісну безкоштовну медицину для всіх	5,34	3,46	6,46	2,94	37,86	31,49
7. Будь-яка хороша освіта в Україні буде платною	5,75	3,19	5,84	2,55	36,72	27,28
8. Країна зможе забезпечити громадян доступним житлом	6,32	2,90	6,51	2,58	45,00	29,95
9. В Україні можливо буде зробити хорошу кар'єру	6,03	2,85	6,15	2,96	40,48	28,50
10. Працюватиму у своїй країні на керівній посаді	6,45	2,92	5,97	2,59	41,17	27,77
11. Буду доволі багатим(ою) в Україні	5,97	2,68	5,64	2,77	36,51	25,80
12. Я не зможу стати відомою людиною у своїй державі	4,68	3,01	4,88	3,03	25,84	24,02

<i>Продовження таблиці 4</i>						
1	2	3	4	5	6	7
13. Я ніколи не буду жити так, як хочу, в цій країні	4,49	3,23	4,74	2,95	25,95	25,55
14. У своїй державі я буду багато працювати фізично	4,85	3,32	5,45	2,94	30,63	27,20
15. Багато людей мігруватимуть із країни за кордон	5,15	3,34	5,36	2,77	29,64	27,89
16. Україна буде користуватись великою популярністю серед туристів	6,06	3,18	5,48	2,96	34,99	27,71
17. Моя країна ніколи не стане європейською державою	2,97	2,98	3,77	2,87	13,65	17,54
18. Вітчизна завжди підтримуватиме тісні стосунки з Росією	3,49	3,20	4,42	3,26	19,80	24,67
19. Україна зможе утримувати сильну босздатну армію	6,79	3,17	6,17	2,98	45,45	33,77
20. Навчатись в Україні буде престижно	6,71	3,01	6,12	3,05	43,98	32,55
21. Іноземці захочуть жити в Україні	6,18	3,34	6,20	3,01	42,81	33,15
22. Країна вкладатиме кошти у розвиток спорту	6,26	3,04	6,58	3,26	44,47	32,66
23. Українська молодь вирізнятиметься патріотизмом	6,77	3,31	6,57	3,07	48,28	35,30
24. Я б хотів(ла), щоб мої діти жили в іншій країні	4,47	3,49	5,93	9,27	24,25	24,60
25. В Україні будуть високі заробітні плати	7,25	2,88	6,60	2,87	52,29	32,76
26. Україна дбатиме про здоров'я громадян	6,84	2,90	6,26	3,07	45,57	33,32
27. В державі кожна особа зможе себе реалізувати	6,53	3,03	5,99	2,89	41,38	30,08
28. В країні введуть жорсткі закони проти наркоманії	6,59	3,00	5,95	2,92	42,37	31,74
29. У цій державі завжди буде корупція	4,62	3,05	4,77	2,98	23,89	24,44
30. В Україні будуть фінансово та морально підтримувати людей з особливими потребами	6,56	2,73	5,73	3,00	39,78	29,69

Продовження таблиці 4						
1	2	3	4	5	6	7
31. Студенти з різних країн захочуть навчатись в Україні	6,34	3,07	5,43	3,00	38,03	31,10
32. В Україні буде система соціальної підтримки та допомоги для населення	6,40	2,85	5,40	2,93	37,75	29,70
33. У цій країні молодь не зможе втілити власних амбіцій у життя	4,74	3,42	5,21	2,73	27,08	26,38
34. Україна стане процвітаючою державою	7,27	2,88	5,80	2,94	46,12	32,43
35. Життя у цій країні буде дорогим та недоступним	4,57	3,10	4,54	2,94	21,88	21,27

Молодь, котра взяла участь у другому дослідженні 2015 року, вважала, що у майбутньому країни не трапляться події, які отримали низьку оцінку (нижче за 3,5 у шкалі від 1 до 10, де 10 – найвища можлива оцінка): моя країна ніколи не стане європейською державою ($M = 13,65, S.D. = 17,54$), Україна завжди підтримуватиме тісні стосунки з Росією ($M = 19,18, S.D. = 24,67$), життя в країні буде дорогим та недоступним ($M = 21,88, S.D. = 21,27$).

Висновки. Отже, порівняльний аналіз досліджень засвідчує, що у 2014 році спостерігався помітно вищий рівень оптимістичної налаштованості молодих осіб щодо майбутнього свого покоління, юні респонденти 2015 року передбачали більше позитивних подій у майбутньому покоління, пов'язаних із матеріальним добробутом та достатком, і водночас були меншою мірою превентивними у передбаченні негативних подій свого покоління: вважали, що такі теж можуть трапитися. З приводу майбутнього країни, то, порівняно з 2014 роком, у 2015-ому оптимізм стосовно її прийдешнього знизився, досліджувані передбачали значно менше позитивних подій з майбутнього країни, котрі відбудуться з високою ймовірністю, проте навіть можливі позитивні події у майбутньому держави у них пов'язані з молоддю.

Перспектива досліджень у цьому напрямку може стосуватися взаємозв'язку бачення майбутнього свого покоління та країни проживання з особливостями індивіда та зі сферою соціальної взаємодії. Варто також розширити діапазон дослідження у різних вікових та соціальних категоріях.

1. Оришин Л. С. Нереалістичний оптимізм при плануванні майбутнього у сучасної молоді / Л. С. Оришин // Наук. праці ДонНТУ. Серія: педагогіка, психологія і соціологія. – Вип. 1 (13). – Львів, 2013. – С. 286–290.

2. Beck U. Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności / U. Beck. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2004. – 372 s.
3. Benbenishty D.L.R. Life satisfaction and positive perceptions of 2the future among youth at-risk participating in Civic-National Service in Israel / D.L.R. Benbenishty, T. Refaeli // *Children and Youth Services Review*. – 2012. – Vol. 34; Iss. 10.
4. Fishbein M. Belief, attitude, intention and behavior: an introduction to theory and research / M. Fishbein, I. Ajzen. – 1975. – 575 p.
5. Hejmanowski Sz. Tożsamość młodzieży w ponowoczesnym świecie / Sz. Hejmanowski // *W poszukiwaniu tożsamości: materiały konferencyjne*. – Szczecin, 1999. – 173 s.
6. Józefowicz A. Jaka jest współczesna młodzież? Poszukiwanie tożsamości i autentycznego stylu życia – uwagi w kontekście najnowszej próby polskiej / A. Józefowicz; T. Lewowicki, A. Szczurek-Borut, B. Grabowska (red.) // *Przemiany społeczno-cywilizacyjne i edukacja szkolna – problemy rozwoju indywidualnego i kształtowania się tożsamości*. – Cieszyn–Warszawa–Kraków: Impuls, 2005. – 351 s.
7. Metysek M. Obcość w doświadczeniu nowoczesnego intelektualisty / M. Metysek; A. Zeidler-Janiszewska, R. Nycz (red.) // *Nowoczesność jako doświadczenie: dyscypliny paradygmaty, dyskursy*. – Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej «Academica», 2008. – S. 185–198.
8. Melonik Z. Teoria i praktyka edukacji wielokulturowej / Z. Melonik. – Kraków: Impuls, 2007. – 234 s.
9. Moczuk E. Zagrożenia współczesnej młodzieży / E. Moczuk; F. Kozaczuk (red.) // *Młodzież wobec współczesnych zagrożeń*. – Rzeszów: Wydawnictwo uniwersytetu rzeszowskiego, 2003. – 214 s.
10. Petrykowski P. O niezaspokojonym głodzie miejsca / P. Petrykowski; R. Leppert, Z. Melonik, B. Wojtasik (red.) // *Młodzież wobec nie gościnnej przyszłości*. – Wrocław, 2005. – 302 s.
11. Stoddard S. A. Thinking about the future as a way to succeed in the present: A longitudinal study of future orientation and violent behaviors among African American youth / S. A. Stoddard, M. A. Zimmerman, & J. A. Bauermeister // *American journal of community psychology*. – 2011. – 48 (3–4). – P. 238–246.
12. Sun R. C. Beliefs in the future as a positive youth development construct: A conceptual review / R. C. Sun, D. T. Shek // *The scientific world journal*. – 2012. – S. 128–141.
13. Świda Ziemia H. Młodzi w nowym świecie / Świda Ziemia H. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. – 302 s.
14. Weinstein N. What does it mean to understand a risk? Evaluating risk comprehension. *Journal of the National Cancer Institute Monographs* / N. Weinstein. – 1999. – № 25. – P. 15–20.
15. Wysocka E. Młodzież w sytuacji kryzysu – kategorie młodzieńczego buntu oraz strategie budowania własnej tożsamości / E. Wysocka // M. Gwozdziecka-Piotrowska, J. Wolejszo, A. Zduniak (red.) // *Edukacja w społeczeństwie «ryzyka». Bezpieczeństwo jako wartość*. – T. 3. – Poznań, 2007. – S. 118–136.

Оришин-Буждыган Л. С., Скольская Н. Ю. Сравнительный анализ оптимистической установки современной украинской молодёжи

Рассмотрены способы планирования молодежью будущего своего поколения и страны на теоретическом и эмпирическом уровнях с использованием авторской методики. Проведен сравнительный анализ показателей оптимизма относительно будущего поколения и страны в 2014 и 2015 годах. Продемонстрированы рост оптимизма относительно будущего поколения и уменьшение оптимизма относительно будущего государства во временной перспективе.

Ключевые слова: планирование будущего, оптимизм, оценка события, вероятность события, будущее поколения, будущее страны.

Oryshchyn-Buzhdyhan L. S., Skolska N. Y. Comparative analysis of optimistic bias for young people from Ukraine

Planning own future is a natural and engaging process for everyone and especially for young people. It helps them to bring stability and life confidence. Optimistic biases in future planning provide to realize long term purposes and it's the best direction for young people life. On the other way esimistic biases in future planning are good for short term purposes in the nearest time. This article describes how young people approach planning future of their generation and country by using new methodology developed by the authors of this article. The methodology was based on unrealistic optimism theory and on M. Fishbein I.Ajzen theory of reasoned action. It provides both theoretical and empirical analysis of the concern. The main result is that people tend to put higher than average probability on positive event in their future rather than negative events. Events were associated with main areas of Young generations and country lives. Individuals were asked to evaluate them on a scale from 0 to 10 of being positive or negative with 0 – strictly negative and 10 – strictly positive. Additionally, participants were asked to put high or low probability tags on events. As a result, positive events were evaluated with probability higher than average of realization and negative events were considered improbable (lower than average). Interesting additional result is that the participants were mostly certain in generation and country future. Main results of the paper bring additional support to the hypothesis about over optimistic approach to future generation and country planning among young people in both studies. Main result based on comparing optimistic approach to future generation and country planning in 2014(study 1) and 2015 year (study 2). The result proved that optimistic approach to future generation has increased and optimistic approach to country planning has decreased. Modern Ukrainian Youth considered that in their generation future would have happened economical positive event based on their wealth and personal positive event. Similar prediction they have had about country future. Modern Ukrainian Youth correlate Country future with economic growth and citizens wealth also in Study 1 they considered that patriotic direction will be very important in the future of Ukraine.

Key words: future planning, optimism, estimation of event, probability of event, future generation, country's future.

Стаття надійшла 21 квітня 2016 р.

ЗАХИСТ ПРАВ ОСІБ ІЗ ПСИХІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ В УКРАЇНІ

Розглянуто правові аспекти захисту прав осіб із психічними розладами в Україні. Встановлено, що нормативне забезпечення у сфері психіатричної допомоги потребує удосконалення механізму реалізації низки законів та нормативних актів, котрі стосуються захисту прав осіб із психічними розладами. Доведено, що виключення суспільством осіб із психічними захворюваннями з його повсякденного життя призводить до зниження у них самооцінки й обмежень у їхніх діях та правах.

Ключові слова: психічні розлади, психічні захворювання, психіатрична допомога, правове регулювання.

Постановка проблеми. Охорона психічного здоров'я є одним з пріоритетних напрямків соціальної політики держави і, зокрема, охорони здоров'я. Психічне функціонування різних груп населення розглядають як індикатор соціально-економічної ситуації в суспільстві. Саме тому важливим є правове регулювання охорони здоров'я, в тому числі у сфері психіатричної допомоги. Люди із психічними розладами посідають особливе місце в суспільстві, однаково як сама психіатрія, котра серед інших медичних наук і спеціальностей належить до тих напрямів медичної діяльності, які є найактуальнішими з позицій правового регулювання. Проблема надання допомоги людям із психічними захворюваннями заслуговує на особливу увагу і має охоплювати не лише медичну чи соціально-реабілітаційну складову, а й системний підхід при захисті їхніх юридичних прав.

Стан дослідження. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, сьогодні у світі близько 450 мільйонів людей страждають на психічні захворювання. В Україні на сьогодні зареєстровано понад 282 тисячі осіб із психічними розладами [8, с. 53]. Відповідно до статистичних даних, їх кількість серед населення становить 4–5%. Дещо вищим є рівень поширеності граничних станів психіки – до 20% [3]. У зв'язку з цим чимало досліджень останнім часом присвячують питанням діагностики та корекції психічних порушень у хворих. Так, у роботах Т. С. Чорної, Е. І. Кудинової, Л. В. Рахман, О. В. Широнова та інших висвітлено питання психотерапії при депресіях, шизофренії й інших

невротичних розладах [4; 6; 10]. Д. П. Слободянюк, А. Ю. Касьянова, В. В. В'юн опрацювали питання емоційного вигорання та зміни соціального інтелекту в осіб, які тривалий час працюють із людьми, що страждають на психічні розлади. Деякі роботи присвячено розробці реабілітаційних програм для психічно хворих, які вчинили суспільно небезпечні діяння [7]. Л. В. Животовською, В. В. Ярим, О. А. Козаковим піднімаються питання щодо сімейного здоров'я та психосоціального стресу при наявності психічних розладів.

Водночас недостатньо уваги приділено питанням нормативно-правового забезпечення осіб, які страждають на психічні захворювання чи психічні розлади.

Метою роботи є розгляд законодавчої бази щодо захисту прав людей із психічними розладами.

Виклад основних положень. Люди із психічними розладами, як правило, відокремлюються від суспільства і перебувають або в лікувальних закладах, або вдома через неадекватність поведінки та підвищену агресивність. Вони є ізольованими від громадськості, а отже, обмеженими у контактах і правах. Слід зазначити, що не тільки суспільство уникає людей із проблемами психічного здоров'я, але і близька родина може намагатись відмежуватися від людини з розладами психіки, оскільки спілкування з нею буває обтяжливим та малоприємним [2]. Тому, будучи ізольованими від зовнішнього світу, такі люди не знають своїх прав і не можуть їх використовувати чи боротися за них. Також свою роль відіграє стан людей із психічними розладами, який не завжди дає змогу їм повною мірою адекватно оцінювати ситуації. Отже, з одного боку, особи із психічними захворюваннями повинні мати такі ж права і обов'язки, як і всі громадяни нашої країни, а з іншого, зважаючи на прояви хвороби, для них треба встановлювати певні правові обмеження чи правові преференції.

На сьогодні нормативно-правову базу психіатрії України складають:

- Конституція України (ст. 49);
- Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р.;
- Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року;
- Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р.;
- Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р.;
- Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про

інформацію» та ст. 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К. Устименка) від 30 жовтня 1997 року (Офіційний вісник України, 1997, № 46, с. 126).

- Наказ МОЗ України «Про затвердження Інструкції про проведення обов'язкових попередніх і періодичних психіатричних оглядів» від 1 лютого 2002 р.;
- Наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи» від 8 жовтня 2001 р.;
- Наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку про застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які хворіють на психічні розлади і вчинили суспільно небезпечні діяння, у психіатричній лікарні із суворим наглядом» від 8 жовтня 2001 р.;
- Наказ МВС України і МОЗ України «Про затвердження Інструкції про порядок організації охорони приміщень і територій відділень судово-психіатричної експертизи та режиму тримання осіб, які перебувають під вартою і направлені на судово-психіатричну експертизу» від 4 листопада 1996 р.

Слід зауважити, що всі правові аспекти встановлення опіки та піклування над особами з психічними розладами та гарантії захисту їхніх майнових прав урегульовано Цивільним, Сімейним, Житловим та Цивільним процесуальним кодексами України.

Основним документом, який регулює надання психіатричної допомоги в Україні, є Закон України «Про психіатричну допомогу». Він визначає правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою виходячи з пріоритету прав та свобод людини і громадянина, встановлює обов'язки органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування з організації надання психіатричної допомоги та правового і соціального захисту осіб, які страждають на психічні розлади, регламентує права і обов'язки фахівців, інших працівників, котрі беруть участь у наданні психіатричної допомоги [1].

Варто зазначити, що, згідно із ст. 13 цього Закону, особа госпіталізується до психіатричного закладу добровільно – на її прохання або за її усвідомленою згодою, за винятком лише таких обставин:

- коли особа вчиняє чи виявляє реальний намір вчинити дії, що становлять безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих;
- коли особа неспроможна самотійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність.

У таких випадках особа, яка страждає на психічний розлад, може бути госпіталізована до психіатричного закладу без її згоди або без згоди її законного представника до ухвали суду, якщо її обстеження

або лікування можливі тільки в стаціонарних умовах, а психічний розлад є тяжким (ст.ст. 14, 16 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

Згідно з Законом України «Про психіатричну допомогу», діагноз психічного розладу встановлюють відповідно до загально-визнаних міжнародних стандартів діагностики та Міжнародної статистичної класифікації хвороб, травм і причин смерті, прийнятих МОЗ України для застосування в Україні.

Діагноз психічного розладу не може базуватись на незгоді особи з існуючими в суспільстві політичними, моральними, правовими, релігійними, культурними цінностями або на будь-яких інших підставах, безпосередньо не пов'язаних із станом її психічного здоров'я.

Методи діагностики та лікування і лікарські засоби, дозволені МОЗ України, застосовують лише з діагностичною та лікувальною метою відповідно до характеру психічних розладів і їх не можна призначити для покарання особи, яка страждає на психічний розлад, або в інтересах інших осіб [9].

Трактуючи організаційно-правові гарантії у галузі психіатрії, слід зазначити, що, відповідно до законодавства (ст. 5 Закону України «Про психіатричну допомогу»), держава гарантує:

- фінансування надання психіатричної допомоги в обсязі, необхідному для забезпечення гарантованого рівня та належної якості психіатричної допомоги;
- безоплатне надання медичної допомоги особам, які страждають на психічні розлади, у державних і комунальних закладах охорони здоров'я та безоплатне або на пільгових умовах забезпечення їх лікарськими засобами і виробами медичного призначення в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;
- грошову допомогу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, – на догляд за ним у розмірі 10 відсотків прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатної особи;
- надання у державних та комунальних психіатричних закладах безоплатної діагностичної, консультативної, лікувальної, реабілітаційної допомоги в амбулаторних і стаціонарних умовах;
- здійснення всіх видів експертизи психічного стану особи;
- захист прав, свобод і законних інтересів осіб, які страждають на психічні розлади;

- вирішення в установленому законом порядку питань опіки та піклування щодо осіб, які страждають на психічні розлади;
- соціально-побутове влаштування інвалідів та осіб похилого віку, які страждають на психічні розлади, а також догляд за ними;
- здобуття безоплатно відповідної освіти особами, які страждають на психічні розлади, у державних та комунальних навчальних закладах;
- встановлення обов'язкових квот робочих місць на підприємствах, в установах та організаціях для працевлаштування інвалідів внаслідок психічного розладу в установленому законом порядку [1].

Законодавче забезпечення прав осіб, які страждають на психічний розлад, детально регламентовано у ст. 25 Закону України «Про психіатричну допомогу». Особи, яким надається психіатрична допомога, мають права і свободи громадян, передбачені Конституцією України та законами України. Обмеження їх прав і свобод допускається лише у випадках, передбачених Конституцією України, відповідно до законів України. Особи, яким надається психіатрична допомога, можуть піклуватися про захист своїх прав та свобод особисто або через своїх представників у порядку, встановленому Цивільним кодексом України, Цивільним процесуальним кодексом України та іншими законами України [1].

Ця норма чітко визначає права осіб, яким надається психіатрична допомога, а також права осіб під час перебування у психіатричному закладі. Рішення про обмеження прав осіб, яким надається психіатрична допомога, фіксують у медичній документації із зазначенням строку його дії, і воно може бути оскаржено у суді.

Висновок. Нормативне забезпечення у сфері психіатричної допомоги є достатньо розвинутим. Водночас залишаються недосконалими механізми реалізації деяких законів і нормативних актів, що стосуються захисту прав осіб із психічними розладами. Саме це ускладнює процес правового регулювання сфери психіатричної допомоги.

Не менш важливим є те, що суспільство виключає людей із психічними розладами зі свого повсякденного і звичного життя. Відповідно, це обмежує їхню здатність отримати роботу, мати безпечне місце для життя, медичне обслуговування, сім'ю, друзів, бути повноцінною частиною суспільства чи будь-якої соціальної групи.

Через соціальне виключення, як наслідок стигматизації і дискримінації, люди із проблемами ментального здоров'я ще більше пригнічуються. У них знижується самооцінка, посилюється самотигма, вони стають ще більше обмеженими у своїх діях і правах, оскільки не знають їх або, знаючи, перестають використовувати чи боротися за

них – у міру ігнорування громадськістю інтересів осіб із психічними розладами.

1. Про психіатричну допомогу: Закон України станом на 22 лютого 2000 р. // Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. в-во, 2000. – 143 с.
2. Інноваційні моделі соціальних послуг. Проекти Українського фонду соціальних інвестицій / ред. Н. М. Шкуратова. – Т. 2. – К.: УФСІ, 2007. – 159 с.
3. Коротенко А. Специфіка юридичного захисту психічно хворих / А. Коротенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://urapsychiatry.org.ua/articles/ZahystPsychichNvoryh.pdf>.
4. Кудинова Е. И. Особенности психотерапевтической коррекции эмоциональных нарушений у больных с паническими расстройствами / Е. И. Кудинова // Медицинская психология. – 2015. – Т. 10. – № 3. – С. 76–78.
5. Пішель В. Я. Методичні аспекти розробки диференційованих реабілітаційних програм для хворих на шизофренію, які вчинили суспільно небезпечні діяння / В. Я. Пішель, А. М. Кушнір, М. Ю. Полив'яна // Медицинская психология. – 2015. – Т. 10. – № 2. – С. 57–61.
6. Рахман Л. В. Аугментація атиповими нейролептиками як нова стратегія в лікуванні терапевтично резистентних депресій / Л. В. Рахман // Медицинская психология. – 2015. – Т. 10. – № 2. – С. 68–72.
7. Слободянюк Д. П. Взаємозв'язок клініко-психологічних та психо-соціальних чинників в генезі соціальної дезадаптації у молоді / Д. П. Слободянюк // Медицинская психология. – 2015. – Т. 10. – № 1. – С. 26–29.
8. Соціальна робота: робота з конкретними групами клієнтів / за ред. Т. В. Семигіна, І. М. Грига. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2004. – 166 с.
9. Стеценко С. Г. Медичне право України: підручник / за заг. ред. С. Г. Стеценка. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.
10. Черная Т. С. Клиника, диагностика и принципы психотерапии тревожно-фобических расстройств / Т. С. Черная // Медицинская психология. – 2015. – Т. 10. – № 3. – С. 83–86.

Сибирная Р. И., Сибирный А. В. Защита прав лиц с психическими расстройствами в Украине

Рассмотрены правовые аспекты защиты прав лиц с психическими расстройствами в Украине. Установлено, что нормативное обеспечение в сфере психиатрической помощи требует усовершенствования механизма реализации ряда законов и нормативных актов, которые касаются защиты прав лиц с психическими расстройствами. Доказано, что исключение обществом лиц с психическими заболеваниями из его повседневной жизни приводит к снижению у них самооценки и ограничению в их действиях и правах.

Ключевые слова: психические расстройства, психические заболевания, психиатрическая помощь, правовое регулирование.

Sybirna R. I., Sybirnyi A. V. Protection of rights of individuals with mental disorders in Ukraine

People with mental disorders are usually separated from society and are either in hospitals or at home because of inadequate behaviour and increased aggression. They are isolated from society and, therefore, they are limited in their contacts and rights. It should be noted that society not only avoids people with mental health problems, but close family may seek to distance themselves from the person with mental disorders, as contact with such a person is burdensome and had a nice. Therefore, being isolated from the outside world, these people do not know their rights and can not use them or fight for them. Also of great importance is the status of people with mental disorders, which may not allow them to fully assess the situation adequately. Regulatory support in the field of mental health care is developed enough. However, the mechanisms are imperfect implementation of a number of laws and regulations relating to the protection of the rights of persons with mental disorders. This complicates the process of legal regulation of mental health care. Equally important is that society excludes people with mental disorders from their everyday life. Accordingly, it limits the ability of people with mental disabilities to get a job, to have a safe place to live, health care, family, friends, to be a full part of society or any social group. Because of social exclusion, as a result of stigmatization and discrimination people with mental health problems are even more depressed. They have reduced self-esteem, they are more limited in their actions and their rights, because they do not know them or can't fight for them, as a society ignore the interests of people with mental disorders.

Key words: *mental disorders, mental illness, mental health care, legal regulation.*

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

УДК 271.22

М. В. Сивак

**РЕЛІГІЙНО-СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ
ЕКЛЕЗИОЛОГІЧНОГО РОЗУМІННЯ ШЛЮБУ**

Здійснено аналіз шлюбу у площині християнського світогляду як Таїнства у стосунках, що складаються між чоловіком і жінкою й освячуються Церквою. На основі настанов отців Церкви, богословських та релігійно-філософських праць розкрито еклезіологічний аспект шлюбу, виокремлено його базовий моральний і християнський фундамент. Акцентовано на виховному значенні еклезіологічного підходу до шлюбу на основі християнських цінностей та його ролі в духовному оздоровленні українського суспільства.

Ключові слова: *еклезіологія, Таїнство, Церква, християнський шлюб, цивільний шлюб, християнська родина.*

Постановка проблеми. Однією з ознак сучасного світу є його перманентна мінливість унаслідок постійно зростаючої ролі інформаційних технологій і науково-технічного прогресу. Це призводить до зміни характеру домінуючих цінностей, загалом духовної атмосфери в суспільстві. У масовій свідомості поширюється думка щодо розуміння головної місії шлюбу як раціонально продуманого союзу між чоловіком і жінкою на основі спільного інтересу, в якому на партнерських засадах розв'язуються спільні матеріально-економічні, виробничі і культурно-побутові задачі.

Шлюбні відносини дедалі більше прагматизуються, отже, забувається висока духовна місія шлюбу, встановленого Богом у Раю. Згідно з Писанням, шлюб не є наслідком гріхопадіння і не може бути зведеним до гріха. В Україні, де традиційно шанується християнська віра, відродження високої духовної місії шлюбу, збагачення його змісту християнськими цінностями та благословенням Церкви означатиме духовне оздоровлення суспільства загалом.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі еkleзіологічного підходу показати шлюб (між чоловіком і жінкою) як Таїнство, освячене Церквою і втілене у духовному досвіді через поняття християнського шлюбу.

Стан дослідження. Основою християнського вчення про шлюб є Священне Писання Старого та Нового Заповітів. Подальший розвиток воно отримало у творах апостольських мужів, християнських апологетів, отців і вчителів Древньої Церкви. Особливу увагу питанням про шлюб та сім'ю приділяли святителі Ігнатій Богоносець (†107), Климент Александрійський (†217), Василій Великий (†379), Іоан Золотоустий (†407) та Григорій Богослов (†389).

У цій праці ми використали також продуктивні думки, викладені у творах святителів Іринія Ліонського (†203), Іполита Римського (†269), Григорія Ніського (†394), Кирила Олександрійського (†444), Мефодія Патарського (†312), блаженних Амвросія Медіоланського (†394), Августина Іпонського (†430), Феодорита Кірського (†454) та інших святих отців. Саме їхню спадщину можна вважати базовою у вивченні обраної проблеми.

До другої групи досліджень слід віднести твори представників Київської духовної академії, зокрема М. Григор'євського, а також М. Муретова, І. Мейєндорфа, С. Троїцького, викладача Київської та Волинської духовних семінарій Г. Шиманського (†1961).

До третьої групи належать праці представників сучасної української релігійно-філософської думки, які прямо чи побічно розглядають проблему християнського шлюбу. Наприклад, це твори А. Колодного,

присвячені загальним питанням релігійного життя в Україні, Ю. Нездельської, В. Шевченка та ін.

І нарешті, окрему групу досліджень становлять загальні богословські праці останніх років, що частково висвітлюють питання християнського шлюбу.

Серед сучасних зарубіжних дослідників християнського шлюбу слід виокремити богословські праці митр. Йоана, еп. Калліста, Х. Ян-нараса. Водночас варто зазначити, що науковий інтерес світських та богословських авторів недостатньо повно відображає еклезіологічний аспект шлюбу, що зумовлює наукову актуальність цього дослідження.

Виклад основних положень. Еклезіологія (грец. ἐκκλησία – церква і грец. λόγος – знання) – галузь християнського богослов'я, що вивчає природу і властивості Церкви; є вченням про Церкву як розділ догматичного богослов'я і як елемент богослов'я того чи іншого святого отця.

У священному Писанні Нового Заповіту міститься низка образів, що розкривають християнське розуміння Церкви та її ролі. Серед них назвемо лише декілька найвідоміших, приміром, образ виноградника (Мф. 20, 1–16; Лк. 13, 6–9); образ виноградної лози і її гілок (Ін. 15, 1–8); образ пастиря і стада (Ін. 10, 1–16); образ рибальського невода (Мф. 13, 47–48); образ будинку (1 Тим. 3, 15; Євр. 3, 6); а також **образ шлюбного союзу** (Еф. 5, 32).

Любов між чоловіком і жінкою є однією з важливих тем біблійного благовістя. Як говорить Сам Бог у Книзі Буття, «залишить чоловік батька свого і матір свою і пристане до жінки своєї; і стануть [два] однією плоттю» (Бут. 2:24). Важливо відзначити, що шлюб встановлено Богом у Раю, тобто він не є наслідком гріхопадіння. Проте історії відомі єретичні вчення (монтанізм, маніхейство та ін.), котрі трактують шлюб як щось суперечливе аскетичним ідеалам християнства.

За вченням Церкви, «шлюб – це Таїнство, в якому, при добровільній перед священиком і Церквою обіцянці нареченими взаємної подружньої вірності, благословляється їхній подружній союз, за образом духовного союзу Христа з Церквою й випрошуються їм благодать чистої однодумності для благословенного народження і християнського виховання дітей. У курсах догматичного богослов'я шлюб називають «установленням Божим» і Таїнством новозавітної Церкви [8, с. 363]

У священному Писанні Нового Заповіту немає прямих вказівок про встановлення Ісусом Христом Таїнства Шлюбу, як, наприклад, про деякі інші Таїнства (Хрещення, Євхаристії й Покаяння), або про ту чи іншу форму його звершення, але є підстави для переконання у боговстановленості Шлюбу як Таїнства.

На підтвердження цієї думки нагадаємо, як Ісус Христос у бесіді з фарисеями казав про нерозривність шлюбного союзу: «Що Бог з'єднав, того людина нехай не розлучає» (Мф. 19: 6). Отож шлюбне з'єднання напряму залежить від Бога, а Христос підкреслив це, вказавши, що шлюбні справи, починаючи з укладання шлюбу до його розірвання в окремих випадках, підпорядковані не кесарю чи іншій світській владі, а є Божою справою (Мф. 22: 21) і підлягають суду Церкви.

Коли фарисеї, спокушаючи Господа, запитали, чи дозволяється дружині розлучатись зі своїм чоловіком, Він вказав їм на книгу Буття (Мф. 19: 3–6; Мр. 10: 2–12). Ісус Христос Своєю присутністю на шлюбі в Кані Галилейській (Ін. 2: 1–11) вшанував, а отже, й підтвердив та благословив шлюб. Диво перетворення води у вино було першим дивом Ісуса Христа після початку Його проповіді. Воно послужило меті явлення Божественної слави Господа, але разом із цією головною метою була досягнута й інша – чудесна допомога господарям свята. На шлюбі в Кані сталася велика подія, що була наслідком звершеного там чуда: в Ісуса Христа повірили Його перші учні – перші члени заснованої Ним новозавітної Церкви. Проф. Троїцький зазначав: «Шлюбом починається історія Церкви в раю, шлюбом починається й історія Церкви новозавітної». Він висловив спірну думку про те, що Таїнством був і старозавітний шлюб, оскільки в новозавітних книгах ніде не йдеться про його встановлення [11, с. 35]

Поняття «таїнство» підлягає більш детальному розгляду. Грецькою та латинською мовами цей термін (*μυστήριον* – *sacramentum*) у Святому Писанні означає іноді все вчення Спасителя, або ж домобудівництво спасіння людини (Лк. 4: 43; Мф. 10: 7; Лк. 10: 9–11; Мф. 9: 35; Мк. 1: 14); іноді таємниче вчення, що відкривалось тільки вибраним людям (Мк. 4: 11; Лк. 8: 10). Ап. Павло називає «великою благочестя тайною» всі найважливіші діла Христові, починаючи зі втілення і закінчуючи вознесінням (1 Тим. 3: 16). Згідно з учення Церкви, таїнства – це богоустановлені священнодії, в яких під видимою дією подається віруючим невидима благодать Бога.

Уперше Шлюб (як Хрещення та Євхаристію) Таїнством називає Тертуліан, а св. Іоан Золотоустий стосовно шлюбу вживає словосполучення «велике таїнство».

Отже, можна припустити, що подружнє єднання чоловіка й жінки дійсно є одним із таких Таїнств, і оскільки воно перевищує категорії нашого розуму, то може бути якоюсь мірою зрозумілим лише за порівняння з іншими богоодкровенними істинами. Ще одне принципове положення щодо шлюбу висунув св. апостол Павло. Він порівнює стосунки чоловіка й жінки з відносинами осіб Святої Тройці

(1 Кор. 11: 3; Євр. 1: 3; 1 Кор. 11: 7). На це ж указують св. Іоан Золотоустий, св. Феофіл Антиохійський, св. Анастасій Синаїт. Прабатьки, за його вченням, є прообразом Св. Трійці. Адам, що ненароджений і не має тварної причини, є образом Отця, народжений син Адама – образ Слова; Єва ж, що ненароджена, а невимовно походить із сутності Адама і не має тварної причини, – образ Духа [7, с. 208]. Тобто, як було зазначено вище, найбільше християнське вчення про шлюб пов'язане з догматом про Церкву.

З перших віків християнства тлумачі Священного Писання намагаються провести паралель у посланні до Ефесян між ученням апостола Павла про шлюб і вченням про Церкву, однак безуспішно, оскільки, згідно з ученням апостола, християнська сім'я і є, в її ідеалі, Церквою, частиною Тіла Христового. Про це свідчить і той факт, що у Священному Писанні, коли йдеться про Церкву, дуже часто вживаються терміни, пов'язані зі шлюбом та сім'єю. Відносини Бога і Старозавітної Церкви зображуються в образі шлюбу, нареченого, нареченої, чоловіка та дружини (Іс. 1, 21, 49, 18; 54, 1–6; 61, 10, 62, 5; Єрем. 2, 20; Єзек. 16, 7; Ос. 2, 19, 31; та інші). В Новому Заповіті Христос постійно говорить про Себе як про Нареченого. Іоан Предтеча Спасителя також називає «Нареченим» (Ін. 3, 39), а Церква постійно являється відносно до Христа в образі Його дружини чи нареченої. По суті, втілюється думка св. Іоана Золотоустого про те, що Шлюб є таємничим зображенням Церкви.

Крім того, про Церкву та її членів молиться Ісус Христос у Своїй Первосвященницькій молитві (Ін. 17: 11, 21). Але якщо сім'я є лише подобою Св. Трійці, пов'язаною з божественним життям благодаттю Божою, то відношення сім'ї до Церкви є ще тіснішим: сім'я є не тільки подобою Церкви, за своїм ідеалом сім'я є органічною частиною Церкви, самою церквою [11, с. 31].

Стосунки Бога з Ізраїлем є прообразом того єднання Бога з людством, яке було досягнуто в особі Христа і в Його Тілі – тобто в Церкві. «Тайна ця велика», – пише ап. Павло в Посланні до Ефесян (Єф. 5: 32). На цю таємницю вказують євангельські притчі образами, пов'язаними зі шлюбною символікою. Так, у Новому Заповіті Христос називається Нареченим Церкви і кожної людської душі (Мф. 8: 11; 9: 15; Лк. 12: 35–37) [175, с. 116]; Нареченим називає Його і св. Іоан Предтеча (Ін. 3: 29), а Церква стосовно до Нього є образом Його дружини або нареченої (Мф. 25: 1; Апок. 18: 23). Преп. Симеон Новий Богослов (†1032) «невимовне і Божественне» єднання людської душі з Богом теж називає шлюбом [53, с. 263]. Сама Церква є «домом Божим» (1Тим. 3: 5), «домом Христовим» (Євр. 3: 6), «домом духовним»

і порівнюється з домом сімейним (1Тим. 3: 4). Діяльність Церкви називається домобудівництвом (Єф. 2: 22). У цьому домі апостоли і пастирі Церкви – отці (1Кор. 4: 15; 1 Тим. 2: 11), члени Церкви – їхні діти (Рим. 8: 29; 1Кор. 5: 11). Сам термін «церква» означає «дім Господній», тобто немовби дім сімейний.

Наведемо й інші приклади. Климент Александрійський називає сім'ю, як і Церкву, домом Господнім (41, с. 453), а Іоан Золотоустий – «малою церквою». Шлюб, за вченням св. Григорія Богослова, встановлений Самим Творцем, а прообразом подружніх стосунків він вважає таємничий союз Христа з Церквою (Єф. 5: 32): «З огляду на це дружині належить вшановувати Христа в особі чоловіка; добре й чоловіку не безчестити Церкву в особі дружини. Жінка, говорить він (Павло), нехай боїться свого чоловіка, тому що боїться і Христа; але й чоловік нехай любить свою жінку, тому що Христос любить Церкву» [2, с. 123].

З християнського поняття про шлюб впливають і високі цілі шлюбу. Шлюб був установлений після створення світу й людини Самим Творцем, про що свідчать перші сторінки Біблії. Автор книги Буття каже, що Бог, створивши першого чоловіка, створив потім і жінку, але таким чином, що тіло чоловіка-Адама створене із пороку земного, а тіло Єви-жінки – із тілесного організму – ребра Адама, чому й названа «жінкою, бо взята від чоловіка [свого]» (Бут. 2: 23).

Шлюб, як закон, укладений у саму сутність людини. Різниця статі, за вченням Церкви, – це особливий дар Божий, створений Ним людям. Господь Ісус Христос, посилаючись на старозавітне благословення (Бут. 1: 28), промовляє: «Тож вони вже не двоє, але одна плоть» (Мф. 19: 6).

Перша й найголовніша мета шлюбу – це повна й нероздільна відданість і спілкування двох осіб з метою взаємодопомоги та вдосконалення: «І стануть [два] однією плоттю» (Бут. 2: 24). Грецький термін «σάρκα» (плоть), що зустрічається як у Старому, так і в Новому Заповіті, означає істоту, одну людину. Те ж саме підтверджується у 5 розділі Біблії: «Коли Бог створив людину, за подобою Божою створив її, чоловіка і жінку створив їх, і благословив їх, і дав їм ім'я людина». Нехай «залишить чоловік батька свого і матір і з'єднається з жінкою своєю, і будуть двоє однією плоттю», – каже Ісус Христос (Мф. 19: 5).

Співжиття чоловіка з жінкою не є лише просторовою близькістю. Воно є повним метафізичним надособовим єднанням в одну істоту. «Для того Бог і називає її (жінку) помічницею, щоб показати, що вони одне ціле», – за словами св. Іоана Золотоустого, шлюбна любов є найсильнішим типом любові, яка ніколи не повинна слабнути.

Метафізичне значення шлюбної любові як з'єднання в одне надособисте буття і її безкінечна жертвовність пов'язані з її іншою рисою – абсолютною винятковістю. Зрештою, може бути тільки дві половини, і тому абсолютна моногамія є не тільки християнським ідеалом, а навіть і нормою шлюбу.

Мета шлюбу не може бути відмінною від цілі людського життя – досягнення єднання з Богом і вічного блаженства. Про благодатний характер шлюбу свідчить ап. Павло, бо в Першому посланні до Коринтян він називає шлюб, як і дівство, – *χαρίσμα* (7: 7): «З'єднаним Богом у шлюбі подається благодать» [11, с. 30].

Головною причиною щасливих шлюбів є усвідомлення глибини й висоти християнського ідеалу самовдосконалення. Чоловік і жінка доповнюють одне одного внаслідок взаємного спілкування і допомагають у духовно-моральному вдосконаленні й виконанні свого призначення на землі. Моральний зв'язок, союз любові та внутрішня єдність між подружжям в істинно християнських шлюбах є настільки міцними, що їх не може розірвати й сама смерть. Визнання шлюбу Таїнством обумовлює можливість преображення християнської подружньої любові у вічний союз. Не випадково новозавітне вчення про шлюб перебуває в тісному зв'язку з ученням про Воскресіння й Вічне життя.

Іншою метою шлюбу, за вченням Церкви, є народження і християнське виховання дітей. Церква, благословляючи шлюб як союз, метою котрого є дітонародження, просить у молитвах «плід утроби на благо» і «щастя у дітях». У християнстві шлюб розглядається як служіння спасінню світу. Він, за словами св. Григорія Богослова, є добрим тоді, коли з'єднаний з бажанням залишити після себе дітей, тому що через це доповнюється Церква Христова, примножується кількість тих, що догоджають Богу [2, с.141]. Святий Іоан Золотоустий вбачає у сім'ї і сімейному житті служіння людству і суспільству, бо «смерть щоденно зменшує й уражає людство». Водночас, за його словами, «не сила шлюбу примножує рід наш, а слово Господне, що було сказане на початку: *«плодіться і розмножуйтеся, і наповнюйте землю»*» (Бут. 1: 28).

Ще однією метою шлюбу є запобігання розпусті й збереження чистоти стосунків. Якщо всякий шлюб позбавляє статеві стосунки характеру всепоглинаючої пристрасті, то шлюб християнський висуває для таких взаємин вимоги стриманості, але не як закон, а як пораду (1Кор. 7: 4–5). Церква бажає, щоб християни мали подружню стриманість, але не примусову, а добровільну.

Висновки. Таким чином, можемо сказати, що християнство вказало для шлюбного стану найбільш піднесений ідеал, адже християнська

ідея шлюбу, по-перше, передбачає підпорядкування плотської сторони шлюбного союзу вищим духовним цілям. Християнська ідея шлюбу закликає до високої етичної любові, повного самозречення, готовності на всякі жертви. Вона (ідея) означає постійність і безумовну вірність у любові, щоб любов була «міцна, як смерть» (Пісн. 8: 6).

І якщо такий високий ідеал християнського шлюбу, що закликає людей до духовної досконалості, аскетизму, жертвовності, присвячення свого життя Христу, є живим відбитком благодатного союзу Христа з Церквою, то, звичайно, шлюбний шлях є рятівним. Цілі, які ставляться Господом, єдині для всіх людей, одружених і неодружених, але шляхи їх досягнення різні.

Треба визнати, що таке високе сприйняття шлюбу, яке існує в християнстві, часто суперечить реальності. Власне він, як і саме Євангеліє, є недосяжним ідеалом. Але шлюб є не тільки ідеалом, але і Таїнством, і тому, завдяки благодаті Божій, яка подається подружжю в таїнстві вінчання, неможливе стає можливим. Хоча повнота подружньої любові і єднання будуть осягнені подружжям після воскресіння у Царстві Божому, бо ж християнський шлюб бачить своє завершення не у плотському задоволенні, не у досягненні певного соціального положення, а в есхатонії – «кінці всіх речей», який Господь готує для своїх вибраних.

Шлюб не може знищитися, оскільки він є іконою речей метафізичних і неминущих, як про це йшлося вище.

Перспектива дослідження. Надзвичайно важливо дбати про духовне здоров'я молодого покоління, яке розбудовуватиме Україну у третьому тисячолітті. Насамперед, треба піклуватись про збереження традиційної ролі християнських цінностей у відносинах між чоловіком і жінкою. Попри те що сучасний світ кидає виклик традиційному розумінню шлюбу, демонструє толерантність щодо одностатевих відносин, допускає інваріантність формату розбудови сімейних відносин тощо – Церква традиційно прагне до збереження християнського змісту шлюбних стосунків.

Отже, дослідження та з'ясування суперечливого характеру змісту шлюбних відносин на основі взаємодії суцього і належного, дійсного і можливого, потенціалу християнської родини становитиме імпульс для подальшого вивчення теми.

---

1. Біблія: книги Священного Писання Старого та Нового Завіту: в українському перекладі з паралельними місцями та додатками / пер. Патр. Філарета (Денисенка). – К.: Вид. від. УПЦ КП, 2004. – 1407 с.

2. Григорій Богослов. Творіння: в 2 т., 4 кн. / Григорій Богослов, свт., архієпископ Константинопольський // пер. Патр. Філарета (Денисенка). – Т. 1, кн. 2. – К.: Вид. від. УПЦ КП, 2010. – 275 с.
3. Достойне причастя недостойних християн. Вступ до богослів'я православної Церкви / упор. пр. В. Андрейків. – Ч. I. – К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2013. – 314 с.
4. Іоан Золотоустий. Повне зібрання творінь / святитель Іоан Золотоустий; за ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (Денисенка); пер. Михайла Марусяка. – Т. III, кн. 2. – К.: Вид. від. УПЦ КП, 2010. – 576 с.
5. Іоан (Зізіулас). Буття як спілкування. Дослідження особистості і Церкви / митр. Іоан (Зізіулас); пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 276 с.
6. Внутрішнє Царство / єп. Калліст (Уер). – К.: Дух і літера, 2003. – 256 с.; Калліст (Уер). Православний шлях / єп. Калліст (Уер). – К.: Дух і літера, 2003. – 176 с.
7. Киприан (Керн). Антропология св. Григория Паламы / архим. Киприан (Керн). – М.: Паломник, 1996. – 449 с.
8. Макарий. Православное догматическое богословие: в 2-х т. / Макарий, архиеп. Харьковский. – Т. 2. – Коломна, 1993 (репринт с изд. СПб., 1857). – 514 с.
9. Недзельська Ю. К. Православний мирянин: життя в сьогоденні (український контекст): монографія / Ю. К. Недзельська. – К., 2010. – 148 с.
10. Покайтесь! Віруйте в Євангеліє – Царство Боже настало! Вступ до богослів'я православної Церкви / упорядник пресвітер Володимир Андрейків. Ч. II. – К.: Юніверс, 2015. – 448 с.
11. Троицкий С. Философия христианского брака / С. Троицкий. – К., 1996 (репринт с изд. YMCA-Press, Париж, 1953). – 131 с.
12. Шевченко В. Православ'я в Україні і цивілізаційні виклики: історія та сучасність / В. Шевченко. – К.: Вид. від. УПЦ КП, 2013. – 639 с.
13. Яннарас Х. Свобода етосу / Х. Яннарас; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2003. – 268 с.

Сивак М. В. Религиозно-мировоззренческие основы экклезиологического понимания брака

Осуществлен анализ брака с точки зрения христианского мировоззрения как Таинства в отношениях, складывающихся между мужчиной и женщиной и освященных церковью.

На основе учений отцов Церкви, богословских и религиозно-философских трудов раскрыт экклезиологический аспект брака, выделен его базовый моральный и христианский фундамент.

Акцентировано на воспитательном значении экклезиологического подхода к браку на основе христианских ценностей и их роли в духовном оздоровлении украинского общества.

Ключевые слова: *экклезиология, Таинство Церкви, христианский брак, гражданский брак, христианская семья.*

Syvak M. V. Religious and philosophical foundations of ecclesiological understanding of marriage

The paper analyzed a notion of a marriage from the perspective of a Christian point of view, as Ordinances, in the relationship that is developed between a man and a woman sanctified by the Church. Based on the teachings of the Church fathers, theological and religious philosophical works, there has been exposed ecclesiological aspect of marriage, highlighted base moral and Christian foundation.

The author emphasized the Christian sense of marital relations and their characteristics are shown opposed to widespread civil marriage, not sanctified by the Church.

The attention is focused on the educational value of the ecclesiological approach to marriage based on the Christian values and its role in the spiritual health of Ukrainian society. Ecclesiology (gr. ἐκκλησία – Church + Greek. λόγος – knowledge) – a branch of Christian theology studying the nature and properties of the Church.

This is the doctrine of the Church, as a branch of dogmatic theology and the element theology of the Holy father.

Ecclesiology raises the question of marriage in line with the teachings of the Church and considers it as the house of the Lord, that is like a building of a family. The prototype of the marital relationship is considered to be the union of the Christ with the Church.

As the marriage is a Sacrament, it cannot be reduced to natural (sensual) content. It has a metaphysical character, which is revealed through the idea of spiritual growth, faith in Christ, self-improvement in marital relationships by both a man and a woman.

The metaphysical meaning of love marriage as the unification of one over personal being and its endless sacrifice associated with another feature – the absolute exclusion. In the whole, there can be only two halves, and that is why the absolute monogamy is not only a Christian ideal, but even a normal marriage.

A moral relationship, a union of love and inner unity between the spouses in a truly Christian marriage are so strong that they cannot be broken up with the death itself.

The recognition of the marriage as a Sacrament makes the possibility of transformation the Christian marriage love into eternal union. It is no mere chance, that the new Testament doctrine of the marriage is in close connection with the doctrine about the Resurrection and the Eternal life.

Key words: *ecclesiology, the sacraments, the Church, the Christian marriage, civil marriage, the Christian family.*

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА СІМ'ЯМ В УМОВАХ ВИМУШЕНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

Розглянуто основні психологічні особливості та проблеми сучасної сім'ї, зокрема функціонально неповних сімей, утворених унаслідок трудової еміграції. Доведено, що міграція з метою заробітку спричиняє значні стресогенні ситуації та негативні наслідки для особистості самого мігранта і психоемоційного благополуччя його сім'ї. Це засвідчує необхідність упровадження системи психологічної допомоги сучасним сім'ям, функціонально неповним сім'ям та їх психологічного супроводу, найперше в дошкільних і початкових навчальних закладах.

Ключові слова: психологічна допомога, функціонально неповні сім'ї, психологічний супровід, проблеми функціонально неповних сімей, трудова міграція.

Постановка проблеми. Непривабливі особливості соціально-економічної ситуації в Україні спричиняють нові складні проблеми у сфері сімейних відносин, що потребує якісної модернізації психологічного супроводу сімейного життя, допомоги проблемним сім'ям. Водночас зі зростанням частки неповних сімей унаслідок розлучення, чи (рідше) смерті одного з подружжя інтенсивно зростає чисельність так званих функціонально неповних сімей, члени яких емігрують за кордон у пошуках кращого заробітку на чужих теренах.

Згідно зі звітом Генерального секретаря ООН з моніторингу світового населення, присвяченому міжнародній міграції та розвитку, Україна посідає четверте місце за кількістю міжнародних мігрантів [11]. Так, близько 20 млн співвітчизників живуть за межами України як закордонні українці, а 7 млн є трудовими мігрантами (тобто виїжджають в інші країни з метою працевлаштування) [17]. Гендерний розподіл українських трудових мігрантів такий: чоловіки – 66% та жінки – 34%. Кількість мешканців села перевищує кількість міщан (відповідно 54% проти 46%). За віковими групами трудові мігранти розподіляються таким чином: близько чверті – мігранти віком 40 – 49 років, п'яту частину становлять мігранти віком 30-34 роки, по 15% припадає на групи віком 25–29, 35–39 та 50–59 років. Таким чином, середній вік трудових мігрантів становить 37 років; 65% мають загальну середню освіту, 30% – вищу (проте половина з них отримали лише базову або неповну вищу освіту) [3].

Рівень участі населення різних регіонів у трудовій міграції та його географічна спрямованість також є різними. Найвищою інтенсивність міграції є у західних областях, найнижчою – у центральних. На сході рівень участі визначається як низький. Лідером за кількістю трудових мігрантів є Закарпатська область. Найбільша країна-реципієнт закарпатців – Чеська Республіка. Жителі Чернівецької області працюють переважно в країнах Євросоюзу; Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської обирають Польщу, Італію, Португалію; Рівненської та Волинської – сусідню Білорусію та Польщу [3].

Міграційні процеси призводять до низки психологічних проблем у функціонуванні й розвитку сім'ї як основної ланки суспільства. Адже перспективи духовного та соціально-економічного прогресу нації, розвиток демократії і громадянського суспільства в Україні безпосередньо залежать від психологічної атмосфери сім'ї, цілісності внутрішніх взаємин. На основі наукового дослідження проблематики сучасних сімей виникає необхідність створення програм надання психологічної допомоги членам функціонально неповних сімей.

Стан дослідження. Проблеми трудової міграції населення України одержали висвітлення в дослідженнях таких вітчизняних науковців, як С. Бандур, О. Бугрова, О. Гладун, І. Гнибіденко, В. Джаман, М. Долішній, А. Доценко, А. Заробська, Л. Запорожан, Е. Кальмуцька, Е. Лібанова, О. Малиновська, С. Мельник, В. Онікієнко, О. Позняк, М. Романюк, С. Чехович, Т. Царик, О. Хомора та інші. Цей список можна продовжити, оскільки із зазначеною проблематикою тісно стикаються і перетинаються чимало інших соціально-економічних, демографічних, психічних, психологічних, політичних, нормативно-правових та інших факторів.

У Європейській конвенції про правовий статус працівників-мігрантів (1977р.) закріплено правовий аспект становища іноземних працівників. Відповідно до нього, працівник-мігрант – це громадянин однієї з країн, якому дозволено іншою країною проживати на її території для виконання оплачуваної роботи. Конвенція підписана Україною у 2004 р., ратифікована Верховною Радою України у 2007 р., отож норми Конвенції стали частиною національного законодавства.

Турбуючись про матеріальні потреби сім'ї, трудові мігранти нехтують потребами психологічними, тому трудова міграція має вкрай негативні наслідки і для особистості самого мігранта, і для психоемоційного благополуччя його сім'ї. Так, виявлено, що міграція з ціллю заробітку спричиняє значні стресогенні ситуації, серед яких особливо вагомими є: ізоляція, втрата роботи, сексуальні розлади, зміна фінансового становища, зміна обов'язків праці, життєвих умов, особистих

звичок, місця проживання, способу розважатися тощо. На психічний стан заробітчанина впливає також зміна суспільної позиції мігранта в приймаючій країні, яка, як правило, є на рівень, а то й нижчою, ніж на батьківщині. Окрім того, мігрант стикається з відчуженістю та маргіналізацією, що проявляється через обмеження реалізації суспільних ролей та участі в основних інституціях суспільного життя. Все це проковує значний стрес, який може призвести не лише до погіршення самопочуття чи здоров'я, а й до зміни в системі цінностей, що переходить у глибоку кризу. Не менш суттєві психологічні потрясіння переживають і сім'ї трудових мігрантів. Ця ситуація тривожить суспільство, однак системних змін у наданні соціально-психологічної допомоги таким сім'ям на сьогодні не відбулось.

Мета дослідження – з урахуванням досвіду вітчизняних і зарубіжних теорій психології та психотерапії сім'ї за результатами аналізу емпіричного матеріалу, зібраного під час авторського дослідження, визначити основні психологічні особливості та проблеми сучасних, функціонально неповних сімей і на цій основі розробити та апробувати програму надання їм психологічної допомоги.

Виклад основних положень. Проблематику психологічної допомоги сім'ї вивчали українські науковці О. І. Бондарчук, В. І. Варга, С. Н. Єніколопов, Т. С. Зелінська, А. Й. Капська, Т. І. Науменко, В. Г. Постовий, І. Ю. Хамітова та ін. Нині активно досліджують особливості змін у функціонуванні сімей у сучасному соціумі, розробляють нові методи та методики психотерапевтичної і консультативної роботи з ними тощо, створюють школи для батьків, центри соціально-психологічної реабілітації та психологічної допомоги сім'ям, які повернулися з вимушеної трудової міграції.

Обґрунтування методів і засобів психологічної допомоги функціонально неповним сім'ям (ФНС) унеможлиблюється через відсутність чіткого визначення форм роботи практичного психолога з ФНС. Серед таких методів пріоритетними є психологічна просвіта (інформування), навчання, проведення тренінгових занять, груп зустрічей тощо, а серед засобів впливу – переважно переконування і навіювання. Тому перед психологом постає питання побудови нових видів, форм і методів роботи з потенційними клієнтами, які б сприяли найперше становленню усвідомленого батьківства.

Експериментальне дослідження проведено нами на базі навчально-виховних комплексів І ступеня м. Коломия №3, 10, 20. У ньому взяли участь 340 осіб, серед яких 162 батьків (85 з функціонально неповних та 77 з повних сімей), 178 дітей (92 з функціонально неповних та 86 – з повних сімей). Завдання полягало в тому, щоб визначити

комплекс основних психологічних особливостей та проблем функціонально неповних сімей; провести порівняльний аналіз психологічних особливостей сучасних повних та функціонально неповних сімей; розробити та апробувати програму психологічної допомоги функціонально неповним сім'ям в умовах навчально-виховних комплексів I ступеня; конкретизувати концепти про роль соціально-психологічної функціональної структури сім'ї в емоційному розвитку особистості дитини; виявити та визначити сутнісні особливості й основні проблеми функціонально неповної сім'ї.

Практичне значення роботи полягало в тому, щоб на основі отриманих результатів теоретичного й емпіричного фрагментів дослідження розробити програму психологічної допомоги функціонально неповним сім'ям та науково-методичні рекомендації для практичних психологів і соціальних педагогів, орієнтовані на профілактику деструктивних тенденцій у дитячо-батьківських відносинах у функціонально неповних сім'ях.

Головною метою цієї програми передбачено розвиток батьківської і материнської відповідальності за виховання дітей; гармонізація взаємин у функціональних сім'ях як запоруки збереження і зміцнення психічного здоров'я сім'ї загалом і кожного її члена зокрема. Результати дослідження засвідчили, що надання психологічної допомоги сучасним, відтак і функціонально неповним, сім'ям вимагає насамперед ґрунтовного визначення основних психологічних проблем, з якими найчастіше зіштовхуються члени таких сімей.

Протягом усього свого життєвого циклу сім'я, незалежно від її типу, стикається з різними труднощами і проблемами. При цьому кожному типу сім'ї притаманна певна, характерна власне для неї проблематика. Специфіка кола основних психологічних проблем функціонально неповних сімей обумовлюється кількома факторами, визначальними серед них є: характерні труднощі періоду перетворення сім'ї у функціонально неповну, специфічні на стадіях молодості, середньої, зрілої сім'ї; наявність і вік дітей в той час; основні соціально-психологічні та психоемоційні виміри сім'ї до і після перетворення її у функціонально неповну.

Однією з перших психологічних проблем, точніше випробувань, із якими стикаються батьки у функціонально неповних сім'ях, є допомога дитині (дітям) пережити розлуку з батьком (матір'ю), які емігрували за кордон, та налагодити оптимальні контакти між ними в нових умовах співжиття на відстані, – щоб ще не стійкі психоемоційні зв'язки між ними не розірвались і не відбулось емоційного «взаємовідторгнення» у дитячо-батьківських стосунках.

Так само у взаєминах між подружніми партнерами можливе поступове емоційне відчуження, якщо на час утворення функціонально неповної сім'ї вони ще не стабілізувалися або ж були напруженими, відкрито чи латентно конфліктними й ці конфлікти не було конструктивно розв'язано.

Утворення функціонально неповної сім'ї на стадії молодшої сім'ї також неминуче призводить до ситуації неузгодженості поглядів юних батьків на сутність процесу і способи виховання дітей, адже кожен із подружніх партнерів виносить зі свого родинного гнізда власну систему уявлень щодо цього. Більшість (58,4%) функціонально неповних сімей утворюються після 1–4 років спільного проживання, коли потреба в організації спільного виховного процесу, самореалізації в дітях ще не була задоволена, так з'являється неузгодженість поглядів батьків на виховання нащадків.

Для багатьох сучасних сімей характерне піклування насамперед про задоволення матеріальних потреб своїх членів, а батьківсько-материнське тепло, ласка, любов нерідко замінюються покупкою чергової іграшки, комп'ютера, домашньої тваринки тощо. Це спричиняє низький рівень емоційного добробуту дитини в сім'ї на тлі належного фінансово-матеріального благополуччя.

Все це у підлітковому віці виливається у різке погіршення дитячо-батьківських взаємин, посилення меркантильного егоїзму, утилітарного ставлення до батьків. Якщо саме на цей період припадає повернення емігранта додому і той стикається з відчуженістю, неприйняттям себе своєю дитиною (дітьми) – виникають конфлікти за типом «це ти його (її) так виховала (-в)» і в сім'ї поглиблюється взаємне емоційне відчуження.

До кола основних психологічних проблем функціонально неповних сімей належить і те, що з еміграцією одного з подружжя більшість потреб, які особистість може задовольняти в сім'ї, перестають задовольнятися або задовольняються не уповні, тому деякі функції сім'ї не виконуються або виконуються на низькому рівні. Проаналізуємо їх.

1. *Функція народження і виховання дітей* не має належного забезпечення, адже найоптимальніше її виконання передбачає об'єднання зусиль усіх членів сім'ї. Порушення цього процесу найперше відбивається на психоемоційному благополуччі дітей, а отже – на благополуччі цілої сімейної системи.

2. *Збереження, розвиток та передача наступним поколінням традиційних цінностей*, акумулювання і реалізація соціально-виховного потенціалу предків – виконання цієї функції у функціональ-

но неповній сім'ї також порушено, хоча в сучасних повних сім'ях вона здійснюється на низькому рівні, бо нині посилюються процеси маргіналізації сімей.

3. *Задоволення потреб у психологічному комфорті та емоційній підтримці, відчутті безпеки, почутті цінності та значущості свого «Я», емоційному теплі і любові, створення умов для розвитку особистості всіх членів сім'ї* уможлиблюється тільки за умови, що сім'я до перетворення у функціонально неповну характеризувалась сприятливим психологічним кліматом, згуртованістю, гнучкістю і гармонійністю взаємин. У протилежному випадку маємо зростання емоційної відчуженості, конфліктності членів сім'ї, незадоволеності сімейним співжиттям. У нашому експериментальному дослідженні нами отримано достовірну на високому рівні статистичної значущості інформацію про зростання рівня емоційної відчуженості та конфліктності у функціонально неповних сім'ях. Про це влучно висловився один з досліджуваних, учасник програми психологічного супроводу функціонально неповних сімей, чоловік заробітчани Микола Б.: «Правду кажучи, різні чутки ходили про спосіб життя наших жінок за кордоном. Хоч і не вірив, але певний відбиток ці чутки залишили. Знаєте, бар'єр непорозуміння, недовіри часто з'являється і зараз. Два роки зробили своє». З такою емоційною відчуженістю пов'язана сумна статистика збільшення числа розлучень серед членів функціонально неповних сімей. Адже забрати з собою за кордон дружину (чоловіка) і дитину (дітей) змогли не більше шести відсотків трудових емігрантів.

4. *Задоволення сексуально-еротичних потреб у переважній більшості функціонально неповних сімей* унеможлиблюється (за порівняно великим винятком тих сімей, у яких подружній партнер-заробітчанин перебуває за кордоном легально, а відтак має змогу кілька разів на рік приїздити додому). Тому подружжю, яке планує поїздку на заробітки когось із них, варто обговорити це питання, зрештою, як і всі інші.

5. *Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, організації спільного ведення домашнього господарства, розподілі праці у сім'ї* також унеможлиблюється. А тому мати (батько), заклопотані проблемами влаштування сімейного життя після еміграції партнера, не знаходять достатньо часу для своєї дитини (дітей), що виразно показало наше дослідження. Батьки переважно намагаються компенсувати дітям нестачу уваги і тепла матеріальними цінностями, а в результаті отримують поступове емоційне віддалення дитини, формування у неї егоцентричної, меркантильної життєвої позиції. Адже найбільш

сензитивні періоди для зміцнення близьких, теплих дитячо-батьківських стосунків припадають саме на час адаптації сім'ї до статусу функціонально неповної.

6. *Задоволення потреб у спілкуванні з близькими людьми*, у встановленні надійних комунікативних зв'язків із ними, а також задоволення індивідуальної потреби у батьківстві чи материнстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях значно утруднюється у заробітчанина і є сильним стресогенним чинником, що призводить до зростання нервово-психічної напруги особистості та збільшення ймовірності розвитку характерних симптомів «італійського синдрому».

7. *Організація діяльності з фінансового забезпечення сім'ї* – це чи не єдина функція, яка у функціонально неповній сім'ї може виконуватися на високому рівні, але за умови збереження між подружніми партнерами конструктивних відносин хоча б на найнижчому рівні. Якщо чоловік (дружина) за кордоном знаходить собі нову сім'ю, а функціонально неповна сім'я розпадається і перетворюється у неповну, розлучену, фінансове забезпечення останньої цілковито лягає на того, хто залишився виховувати дитину (дітей) удома. Якщо на заробітках перебуває дружина, а чоловік виховує дітей сам, то здебільшого це призводить до порушень взаємодії між подружжям: традиційно вважається, що чоловік є головним забезпечувачем матеріального достатку сім'ї, власне на цій основі він вважає себе головою родини. У разі функціонально неповної сім'ї, де дружина заробляє основні кошти і її забезпечує, чоловік починає почуватися неспроможним як голова сім'ї і переживає внаслідок цього внутрішньо-особистісні конфлікти, а відтак може зловживати алкоголем чи навіть наркотиками. Отже, функція фінансового забезпечення сім'ї також може бути причиною порушень життєдіяльності функціонально неповних сімей.

8. *Рекреативна функція* – охорона здоров'я членів сім'ї, організація їх відпочинку, зняття з них стресових станів тощо – залежно від психоемоційної атмосфери в сім'ї може певною мірою здійснюватися.

Ще один комплекс психологічних труднощів і проблем, з якими зіштовхуються члени функціонально неповних сімей, – це «італійський синдром», хоча ми можемо його назвати «португальським», «канадським», «французьким» і т. д.

Найперше його симптоми можуть розвинути у трудового емігранта, а основними причинами є важкість адаптації, зокрема до умов праці, індивідуально-психологічні особливості, можливість та специфіка налагодження взаємин зі сім'єю та ін. Безпосередньо в трудовій

еміграції найважчий момент – умови праці. До прикладу, існують певні години, коли сучасна невільниця може бути вільною: в четвер з 14.30 до 18.00 год. та в неділю з 11.00 до 18.00 год. А решту часу жінка має бути цивілізованою, освіченою й терпеливою європейською рабинею з догляду за примхливим, здебільшого з психічними відхиленнями, італійським довгожителем. Як невесело жартують наші жінки: «До нормальних нас не беруть».

Варто додати, що італійські медики вже не замовчують того факту, що кожен другий новонароджений має до десятка відхилень психіки й потребує лікування.

Жінка-заробітчанка за таких умов замикається на невеличкому просторі квартири й зациклюється тільки на своїх думках та емоціях. А чужий світ активно починає проникати в особистість, яка чинить опір насильницькій асиміляції. І далі продовжує Н. Загодько: «Ви запитаете, чого ж ми знову повертаємось, коли там так погано? По-перше, причини досить прозаїчні – фінансові. Діти ростуть, проблеми не вирішуються, а просто змінюються. Колись і я думала, що їду лише на рік–два. Ось виплачу борг за квартиру, трошки зароблю на перший випадок – і додому. Але минуло два роки... Випускні вечори, вступ до платних інститутів, раптове весілля, народження онуки... Гроші, гроші й ще раз гроші. Повертаючись додому, ми ще довго почуваємося «чужими серед своїх», викинутими з рідного середовища. За час наших поневірянь життя пішло далі, діти підросли і віддалились, батьки постаріли, друзі й колеги пішли далі, влаштувавшись у зміненому житті. А ми втрачаємо здоров'я, родинні зв'язки, кваліфікацію, стаж, впевненість у завтрашньому дні, професійні навички» [4].

Як бачимо, «італійський синдром» – хвороба соціальна, можна сказати, що це є комплекс психологічних, психосоматичних і навіть психічних проблем, котрі мають своєю причиною соціальні фактори, – соціально зумовлений комплекс психологічних проблем. Серед них найперша – то глибоке почуття незахищеності, непотрібності та відчуженості («чужий серед своїх, який так і не став своїм серед чужих»), яке має заробітчанин (заробітчанка), коли приїжджає додому, а також інша, вкрай різноманітна симптоматика. Якщо на батьківщині залишається чоловік, він починає страждати на комплекс неповноцінності, бо змушений виконувати не властиву для себе хатню роботу і доглядати дітей. Найчастіше такі чоловіки потрапляють в алкогольну (алкогольно-тютюново-наркотичну) чи іншу залежність.

А результат залишається тим самим: поступове емоційне віддаляння, взаємовідчуження в родині. Як висловились одна з учасниць нашої програми психологічного супроводу функціонально неповних

сім'ї Наталя З., «за рік заробітчанства нема з чим їхати додому, а за два роки – нема до кого». І знову виникає закономірне питання: «То чому ж вони знову їдуть, якщо їм там погано, а потім тут стає ще гірше?» Причини цього досить прозаїчні. Родини заробітчан дуже швидко звикають до певного рівня достатку, котрий неможливо утримувати без регулярних грошових переказів «звідти», з-за кордону. Але головна причина в іншому: Наталя Загодько (член Асоціації українських жінок у місті Салерно, Італія) стверджує: «Радість перших днів повернення додому швидко змінюється іншим відчуттям – «чужих серед своїх». Ми, як птахи, викинуті з рідного гнізда. За час наших поневірянь життя пішло далі. Діти підросли й віддалилися, батьки постаріли. Друзі й колеги влаштувались у зміненому житті й теж відсторонилися. Ми ніби говоримо різними мовами, не розуміючи одне одного. Тому подумаєш-подумаєш – і знову пакуєш валізи. Одна знайома іронічно поцікавилась: «Невже так тягне чужина?». Ні, це батьківщина випихає...».

Висновки. У програмі психологічного супроводу функціонально неповних сімей взяли участь 45 батьків із загальної вибірки досліджуваних, з них 29 жінок і 16 чоловіків віком від 24 до 42 років та їхні діти – 24 хлопчиків і 27 дівчаток віком від 5,5 до 7 років. Участь у заняттях була добровільною.

Основними результатами експериментального застосування програми стали: зміцнення психологічних засад сім'ї на основі утвердження гнучкості, щирості, емпатійності взаємин між членами сім'ї, а відтак зниження конфліктного потенціалу сім'ї, подолання емоційної холодності, відчуженості між її членами.

Наприклад, одна з учасниць нашої програми сказала: «Я вперше за декілька років відверто поговорила про все і поплакала зі своїм чоловіком. До цього часу і він і я боялися розповідати одне одному про свої болі, проблеми, переживання. А тепер нам обом ніби гора з плечей впала, і цей тягар міг зруйнувати нашу сім'ю». Найважливіше для нашої роботи – це відновлення взаємин у сім'ї після повернення батька, котрий перебував у трудовій еміграції. Отож, сім'я знову стала функціонувати як повна.

---

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: у 2 кн. / О. Воропай. – Кн. 2. – К.: Оберіг, 1991. – 448 с.

2. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 208 с.

3. Звіт щодо методології організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт, 2013. – С. 98.
4. Зрибник Т. Лист з Італії / Т. Зрибник // Україна молода. – 2008. – № 28. – С. 4–5.
5. Консультування сім'ї: методичні поради для консультування батьків / за ред. В. Г. Постоного. – Ч. 2. – К.: ДЦССМ, 2003. – 303 с.
6. Малкина-Пых И. Г. Семейная терапия / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2005. – 992 с.
7. Краузе О. Зовнішня трудова міграція населення України / О. Краузе // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 2 (27). – С. 26–34.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
9. Основи практичної психології: підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 2001. – 536 с.
10. Пенішкевич Д. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи з дистантними сім'ями / Д. Пенішкевич // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. – Вип. 225. – 2005. – С. 92–97.
11. Політика України у сфері контролю над нелегальною міграцією. – К., 2006. – С. 9.
12. Психологічна допомога сім'ї / упор. Т. Гончаренко. – К.: ВД «Шкіл. світ», 2005. – 128 с.
13. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога: учеб. пособие: в 2 кн. / Е. И. Рогов. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002. – Кн. 1: Системы работы психолога с детьми разного возраста. – 384 с.; Кн. 2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. – 480 с.
14. Савчин М. В. Педагогічна психологія: навч. посібник / М. В. Савчин. – Дрогобич, 1998. – 200 с.
15. Социальная педагогика / под общ. ред. М. А. Галагузовой. – М., 2000. – 428 с.
16. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навч. посібник / І. М. Трубавіна. – К.: ДЦССМ, 2003. – 132 с.
17. Соціально-педагогічна робота та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка. – К.: ФОП «Купріянова», 2007. – 240 с.
18. Шеленг Л. А. Неблагополучная семья как объект социально-педагогической деятельности / Л. А. Шеленг // Психологические проблемы современной российской семьи: тезисы второй Всероссийской научной конференции (25–27 октября 2005 г.): в 3-х ч. / под общ. ред. В. К. Шабельникова, А. Г. Лидерса. – Ч. 2. – М., 2005. – 560 с.

Юрченко И. В. Психологическая помощь семьям в условиях вынужденной трудовой миграции

Рассмотрено основные психологические особенности и проблемы современной семьи, в частности функционально неполных семей, образованных в результате трудовой миграции.

Доказано, что миграция с целью заработка вызывает значительные стрессогенные ситуации и негативные последствия для личности самого мигранта и психоэмоционального благополучия его семьи. Это свидетельствует о необходимости внедрения системы психологической помощи современным семьям, функционально неполным семьям и их психологического сопровождения, прежде всего в дошкольных и начальных учебных заведениях.

Ключевые слова: *психологическая помощь, функционально неполные семьи, психологическое сопровождение семей, проблемы функционально неполных семей, трудовая миграция.*

Yurchenko I. V. Psychological help to families because of forced work emigration

Nowadays, together with rapidly increasing proportion of single-parent families because of divorce or death of one from couple the number of so-called functional single-parent families, those in which one or both migrate abroad for work, increases intensively.

The issue of psychological assistance to families is the object of attention of Ukrainian researchers such as A. Bondarchuk, V. Varga, S. Yenikolopov, T. Zelinsky, A. Cape, T. Naumenko, V. Postovii, I. Khamitov and others .The features of changes in the functioning of families in today's society, the development of new methods and techniques of psychological counseling and work with them are actively investigated.

Schools for parents, centers of social – psychological rehabilitation and psychological support to families who have returned from exile forced labor are created. Substantiation of methods of psychological assistance to functional families (FF) is impossible without a clear choice of the forms of work practical psychologist with FF.

In this regard, we note that the terms «psychological counseling», «psychological correction», «therapy», «psychological support» specific types of psychological help are marked. In our opinion, in the case of counseling this aid does not involve deep changes in the personality of the client, and psychological correction and psychotherapy are focused on as follows: psychocorrection – specific problems of individual (fear, aggressiveness, etc.) psychotherapy – basic dispositions.

Underneath the term «psychological support» we understand that kind of activity of psychologist, which includes a set of interrelated and interdependent methods, means, which are aimed at ensuring social – psychological conditions for the preservation and development of the mental health of the individual and of the society in our investigation of family.

Among these methods psychological education (awareness), training sessions, group meetings, etc. are predominant and among the means of influence mainly persuasion and suggestion are superior. Therefore, psychological support may be appropriate for this type of situation and psychological support to individual and family.

First, the psychologist can and must cover general information about the high likelihood of some psychological problems in children and parents particularly (face-to-face when circumstances so require), announce the organization of group meetings for parents where they can discuss issues that concern them, get the necessary support and information.

The work of group meetings should include psychological education of parents, raising of their level of psychological culture and psycho – pedagogical competence through organization psychologist mini – lectures, group discussions, using of specially designed training exercises etc.

During the training workshop within psychological support to family psychologist can use individual psychotherapy, psychotechnological methods or techniques.

Key words: *functionally incomplete families, psychological accompaniment of families, problems of functionally incomplete families.*

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

Розділ 2
**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПІДГОТОВКИ КУРСАНТІВ І СТУДЕНТІВ
ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

УДК 159.99

**Я. С. Андрушко,
О. І. Михаць**

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ
СТАТЕВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ
КАР'ЄРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ
У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

Проаналізовано результати емпіричного дослідження статевої відмінності кар'єрних орієнтацій у студентській молоді. Розглянуто кар'єру як суб'єктивно усвідомлені судження особистості про власне трудове майбутнє, очікувані шляхи самовираження і задоволення роботою.

Встановлено більшу придатність чоловіків для керівних ролей. Охарактеризовано жінок як берегинь домашнього затишку, здатних співпереживати та бути відданими, а також притаманність їм якостей, спрямованих на емоційний аспект.

Ключові слова: *кар'єра, кар'єрні орієнтації, студентська молодь, статя.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціально-політичного й економічного реформування, створення демократичного суспільства все більшої ваги набуває забезпечення умов для самореалізації молоді, помітно зростає інтерес до проблеми статевої рівності. Це явище можна розглядати з точки зору особливостей сприйняття індивідами різної статі відмінностей між чоловіками та жінками, а також оцінки цих відмінностей. Різниця в уявленнях індивідів про чоловіка та жінку суттєво впливає на гендерну стратифікацію суспільства.

Професійна реалізація є складовою частиною самореалізації особистості, зокрема студента, і стосується насамперед професійної

орієнтації та професійного самовизначення людини, психологічних аспектів її професійної підготовки, визначення індивідуально-психологічних особливостей, що реалізуються в професійній діяльності. У зв'язку з цим у розвинених країнах світу спостерігається підвищений інтерес до феномена статі людини; обумовлюється він різними факторами, найперше проблемами у його класифікації.

Стан дослідження. Теоретично-методологічним підґрунтям аналізу стали наукові тлумачення особливостей професійної кар'єри, які здійснили Д. Сьюпер, Д. Тідман, Д. Холл, Е. Роу, Е. Шейн, Д. Мак-Клелланд, А. Агапов, А. Єгошин, В. Мітін, К. Сарматова, В. Шаповалов, Є. Шипілова, а також кар'єрні орієнтації, вивчені Е. Шейном, С. Белічевою, В. Лавриненко, В. Ядовим. Не менш важливим аспектом є гендерний ракурс професійної кар'єри. Однак поряд із широтою і різноманітністю сучасних гендерних досліджень загалом, котрі провели С. де Бовуар, Е. Іглі, Н. Тодороу, М. Хорнер, К. Гілліган, Дж. Б. Міллер, С. Бем, М. Палуді, Ш. Берн. Дж. Холл, Д. Бест, О. Кікнеджі, Т. Говорун, С. Лавриненко, В. Кравець, І. Найдовська, О. Кочарян, І. Жеребкіна, Л. Штильова і ін., гендерні особливості побудови кар'єри, а особливо гендерний аспект кар'єрних орієнтацій молоді (за винятком тих, що здійснили Л. Почебут, В. Чикер, І. Дембицька), не стали предметом психологічного аналізу. Наразі вивчаються соціокультурні орієнтації студентської молоді (А. Похресник), кар'єрні орієнтації студентів на завершальному етапі навчання у вищому навчальному закладі (О. Терновська), психологічна структура кар'єрної готовності випускника вищого навчального закладу (А. Міронова-Тихомірова).

Питання професійного розвитку розглянуто в публікаціях психологів А. Двініна, Н. Дряхлова, Р. Кричевського, А. Кравченко, В. Мальцева, А. Макарової, А. Пригожина, Р. Ривкіної, М. Удальцової та ін. Зокрема, як зазначає С. Максименко, пізнавальними у вивченні кар'єри стали наукові праці В. Романова, оскільки в них розкрито концептуальні основи кар'єри і кар'єрної стратегії; проаналізовано стан і стратегічні орієнтири кар'єрного розвитку особистості.

Метою статті є висвітлення статевих відмінностей кар'єрних орієнтацій у студентської молоді.

Виклад основних положень. Кар'єрні орієнтації з'являються у результаті накопичення досвіду розвитку кар'єри, вони стійкі і можуть залишатися стабільними тривалий час [1].

На нашу думку, кар'єра – це суб'єктивно усвідомлені власні судження особистості про своє трудове майбутнє, очікувані шляхи самовираження і задоволення роботою.

Нагадаємо, що однією з найважливіших характеристик особистості, котра обумовлює успішність професійного шляху спеціаліста, є кар'єрна орієнтація, що визначається як сукупність вимог особистості до власної професії та до себе як професіонала. Кар'єрні орієнтації – це комплекс, який охоплює особистісні, ціннісно-мотиваційні характеристики індивіда, задоволеність працею тощо. Відповідно, проаналізуємо виявлені статеві особливості кар'єрних орієнтацій у студентів.

Під час дослідження використано такі методи й методики: метод теоретичного аналізу літератури з теми дослідження; метод емпіричного дослідження; метод якісно-кількісної обробки одержаних даних; метод порівняння *t*-критерій Ст'юдента; метод лінійної кореляції Пірсона; методику «Мотивації професійної діяльності» (К. Замфір у модифікації А. Реана); методику дослідження ціннісних орієнтацій С. Бубнової; методику діагностики ціннісних орієнтацій в кар'єрі («Якорі кар'єри» Е. Шейна, переклад і адаптація В. Чикера, В. Винокурова); гендерно-рольовий опитувальник С. Бем; 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (форма С).

У дослідженні взяли участь 100 студентів факультету психології Львівського національного університету імені І. Франка.

Вивчення психології чоловіків та жінок, їхніх психологічних відмінностей один від одного, різниці на рівні перебігу емоційних, поведінкових, когнітивних процесів активізувалось упродовж останнього десятиліття.

Питання, що охоплюють дослідження статевої особливості людей, їхні психологічні відмінності та життєві орієнтації, стали доволі обговорюваними, оскільки роль чоловіка і жінки в сучасному світі зазнає кардинальних змін. Ця тема хвилює багатьох сучасних учених та дослідників, які вбачають у зміні гендерних ролей також зміни психології представників двох статей.

Отже, спершу потрібно порівняти результати чоловіків (45%) і жінок (55%) за допомогою *t*-критерію Ст'юдента (табл. 1).

Як бачимо, спостерігаються сутнісні відмінності за кар'єрними орієнтаціями «служіння» ($t = 3,44$, $p < 0,001$), котре притаманне жінкам, та «виклик» ($t = 3,35$, $p < 0,001$), який властивий переважно чоловікам. Це означає, що жінки прагнуть у своїй кар'єрі досягати цілей, допомагаючи та виконуючи професійно свої обов'язки, зважаючи на духовну складову праці; при цьому дещо ігнорують матеріальну компоненту. Водночас чоловіки зорієнтовані на виконання унікальних складних завдань, виконання яких передбачає конкуренцію, боротьбу, активність.

**Результати порівняльного аналізу
за t-критерієм Ст'юдента жінок і чоловіків**

№ з/п	Шкали	t-критерій	Значимість (двостороння)
1	Служіння	3,441	0,001
2	Виклик	3,353	0,001
3	Милосердя	3,565	0,000
4	Фемінність	4,972	0,000
5	Підозрілість	3,453	0,001

Значні відмінності виявлено за ціннісною шкалою «милосердя», ($t = 3,56$, $p < 0,000$), що притаманно представницям жіночої статі. Це відповідає дійсності, оскільки сучасна жінка не лише виконує господарські чи професійні завдання, а й здатна допомагати та проявляти милосердя, емпатійність, терпимість до оточуючих, подекуди жертвуючи власними інтересами.

Водночас жінкам властива гендерно-рольова поведінка «фемінність» ($t = 4,97$, $p < 0,000$). Це означає, що вони позиціонують себе як емоційні, емпатійні, ніжні, чутливі, сентиментальні тощо. Одночасно виявлено статистично значимий результат за шкалою «підозрілість» ($t = 3,45$, $p < 0,001$), що свідчить про наявність у жінок певних пересторог при особистісній взаємодії з навколишньою дійсністю. Це закономірно, адже прогрес у сучасному світі, жорсткі реалії та нестабільність у суспільстві засвідчують, що небезпека може виявитись не тільки у когнітивному просторі особистості, а й у соціальному.

Таким чином, чоловічі та жіночі ролі мають певні відмінності у своєму вираженні. Згідно зі стереотипними поглядами, жінка – це особистість, яка у кар'єрі прагне зрівноважити сімейне та професійне життя.

Орієнтуючись на допомогу й підтримку інших, вона здатна ефективно та якісно виконувати свою роботу. Щодо чоловіків, то вони спрямовані на завоювання кращих кар'єрних позицій і задля цього готові кидати виклик ризиковим справам.

Більше інформації несе в собі кореляційний аналіз, диференційований за критерієм статі (табл. 2).

Таблиця 2

**Кореляційні зв'язки кар'єрних орієнтацій і фемінності,
маскулінності у загальній групі ($r \geq 0,05$; $p \geq 0,01$)**

Шкали	Фемінність	Маскулінність	Андрогінність
Автономія	-	0,33	
Повага	-	0,32	
Підприємництво	-	0,35	
Зовнішня позитивна мотивація	-	0,42	
Стабільність	0,27		
Милосердя	0,38	-0,29	
Менеджмент	-0,36		
Матеріальні цінності	-0,28		
Рівень самоконтролю		-0,45	
Внутрішня мотивація	0,43		
Спілкування			0,32
Праця			0,35
Рівень кмітливості			0,26

Отже, виявлено пряму кореляційну залежність між шкалою «маскулінність», «автономія» ($r = 0,33$, $p \geq 0,01$) та цінністю «повага» ($r = 0,32$, $p < 0,05$). Також шкала «маскулінність» перебуває у прямому кореляційному зв'язку зі шкалами «підприємництво» ($r = 0,35$, $p \geq 0,05$) та «зовнішня позитивна мотивація» ($r = 0,42$, $p < 0,01$). Ці зв'язки вказують на те, що для студентської молоді важливо бути незалежним, вільним при прийнятті рішень, позаяк це може викликати повагу з боку оточуючих, захоплення від запровадження власних стандартів виконання роботи, діяльності та поведінки загалом. Тобто з раннього дорослого віку закладається психологічно чоловіча стратегія взаємодії та діяльності, яка виявляється у прагненні досягати успіху, долати конкуренцію. Це не дивно, зважаючи на культивованій суспільством маскулінний спосіб життя.

В оберненому кореляційному зв'язку шкала «маскулінність» перебуває зі шкалами «милосердя» ($r = -0,29$, $p < 0,05$) та «рівень самоконтролю» ($r = -0,45$, $p < 0,01$). Ці зв'язки засвідчують: особистості, які позиціонують себе мужніми, сильними, незламними, витривалими,

стійкими до дії стресорів, не схильні до вираження емоційно забарвлених вчинків, надмірної емпатії тощо. Водночас у них може відбуватися компенсація або заміщення під час несподіваного вияву агресії, нестримності, жорсткості у вчинках та ін.

На противагу попереднім результатам, шкала «фемінність» перебуває у прямому кореляційному зв'язку зі шкалами «стабільність» ($r = 0,27$, $p < 0,05$), «милосердя» ($r = 0,38$, $p < 0,01$) та «внутрішня мотивація» ($r = 0,43$, $p < 0,05$).

Це означає, що особистості, яким притаманний фемінний стиль поведінки, прагнуть, аби у розмаїтій діяльності була стабільність, «впевненість у завтрашньому дні», тобто їм притаманна ригідність та несприйняття нетипових ситуацій. Окрім того, виявлені кореляційні зв'язки дають змогу стверджувати, що при фемінному стилі поведінки краще досягається успіх у кар'єрі завдяки великому самомотивуванню, прагненню здійснювати роботу, яка приносить задоволення, а також поцінюванню гуманістичних вчинків при виконанні роботи і можливості допомагати потребуючим.

Шкала «фемінність» перебуває в оберненому кореляційному зв'язку зі шкалами «менеджмент» ($r = -0,36$, $p < 0,01$) та «матеріальні цінності» ($r = -0,28$, $p < 0,05$). Це означає, що фемінно налаштованим особистостям не притаманно керувати іншими, використовувати владно-авторитарний стиль спілкування у діяльності, а також ставити на перше місце матеріальне забезпечення та отримання прибутку від професійної діяльності. Це доволі закономірно, бо, як свідчать попередні наукові розвідки, прагнення керувати людським ресурсом та отримувати за це винагороду проявляється у старшому віці і потребує чималого досвіду, а в нашому дослідженні бере участь винятково студентська молодь.

Шкала «андроґінність» перебуває у прямому кореляційному зв'язку зі шкалами «спілкування» ($r = 0,32$, $p < 0,01$), «праця» ($r = 0,35$, $p < 0,05$) та «рівень кмітливості» ($r = 0,26$, $p < 0,05$). Такі особистості прагнуть постійного комунікативного зв'язку з оточуючими, збагачуються новою інформацією, розвиваються й набувають нового досвіду, бо якщо людина виявляє зацікавленість роботою і намагається перебувати у зручних, комфортних умовах, то це сприяє відчуттю безпеки та надійності. Важливо зазначити, що андроґенна особистість володіє досить високим інтелектуальним потенціалом, прагне розширювати свій світогляд.

Зважаючи на те, що стрижневим поняттям нашого дослідження є кар'єрні орієнтації, варто визначити статистично значимі кореляції у жінок та чоловіків з різною гендерно-рольовою поведінкою.

У групі жінок фемінність корелює на статистично значимому рівні зі служінням ($r = 0,28$, $p < 0,01$), професійною компетентністю ($r = 0,23$, $p < 0,05$), а маскулінність – із підприємництвом ($r = 0,28$, $p < 0,01$) і викликом ($r = 0,26$, $p < 0,01$). Це засвідчує, що жінки фемінного стилю поведінки зорієнтовані на бездоганне та старанне виконання своєї діяльності, при цьому вони володіють відповідними професійними здібностями, прагнуть стати майстрами своєї справи. Тобто, це поєднання суто жіночої стратегії з чоловічим підходом до вирішення професійних завдань.

Щодо жінок з маскулінним стилем поведінки, то такі результати можна експлікувати винятково з прагматичного підходу. З огляду на те, що жінки у XXI столітті обіймають, як і чоловіки, керівні посади, ведуть великі проекти, проводять тендери, займаються бізнесом, отож вони повинні володіти підприємницькими здібностями, а також здатні кидати виклик соціуму.

У групі чоловіків виявлено значущі кореляції маскулінності з викликом ($r = 0,26$, $p < 0,01$) і несподівано – зі служінням ($r = 0,29$, $p < 0,05$). Це означає, що хоча чоловіки позиціонують себе як сильні та вольові, схильні до ризику, проте намагаються втілювати у життя власні цінності, ідеали та переконання, які були би суспільно корисними та важливими.

Також у групі чоловіків встановлено значущі кореляції фемінності з інтеграцією стилів життя ($r = 0,34$, $p < 0,01$). Це означає, що чоловікам із фемінним стилем поведінки притаманне прагнення гармонізувати своє особисте та професійне життя. Для таких особистостей важливо, аби все було зрівноважено – сім'я, робота, кар'єра, особисті інтереси. Жертовність цій категорії осіб не властива.

Загалом стосовно кар'єрного вибору підтверджуються традиційні уявлення про перспективи і прагнення фемінних жінок і маскулінних чоловіків. Цікаво, що намагання бути добрим фахівцем, мати професійні знання пов'язано з фемінністю, подібно, як прагнення фаховості є фемінною рисою, спорідненою зі старанністю.

Наступним кроком опрацювання даних став багатофакторний аналіз, який дав змогу виокремити п'ять незалежних факторів. У таблиці 3 зазначено, що до першого фактора з найбільшими факторними внесками увійшли шкали: підприємництво (0,84), менеджмент (0,81), виклик (0,60).

Ми умовно назвали цей фактор «спрямованість на управлінську діяльність», оскільки тут містяться показники, які стосуються сфери управління людськими ресурсами і безпосередньо пов'язані з керуванням справами, виконанням складних завдань тощо.

Отже, найважливішим чинником побудови кар'єри в студентської молоді є підприємництво, яке вимагає управлінських умінь і здатності кидати виклик життєвим обставинам, перемагати в умовах конкуренції.

Таблиця 3

**Результати факторного аналізу
в загальній групі досліджуваних**

Показники	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 4	Factor 5
Підприємництво	0,844	0,064	0,103	-0,135	0,100	-0,082
Менеджмент	0,811	0,037	0,108	0,040	-0,088	0,241
Виклик	0,603	0,207	-0,158	-0,086	0,167	0,570
Стать	-0,082	-0,919	0,010	0,068	-0,035	0,072
Стабільність	-0,077	0,060	0,790	0,121	0,159	0,225
Інтеграція стилів життя	0,341	-0,130	0,748	-0,259	0,066	-0,175
Фемінність	-0,158	-0,466	-0,006	-0,662	0,266	0,092
Маскулінність	0,218	0,245	0,034	-0,831	-0,131	0,109
Професійна компетентність	0,096	0,024	0,201	0,009	0,888	0,145
Служіння	0,043	-0,272	0,098	-0,186	0,187	0,805
Автономія	0,286	0,244	0,365	0,104	-0,380	0,501

До другого фактора з великою перевагою і негативним факторним внеском (-0,92) увійшов показник статі. Цей фактор ми назвали відштовхуючись від смислового навантаження поняття, а саме «гендер».

Другим важливим чинником побудови кар'єри, за уявленнями досліджуваної молоді, є відмова від прагнення відповідати стереотипові поведінки, властивої чоловічій чи жіночій статі.

Третій фактор ми умовно назвали «стабільність у інтеграції стилів життя», адже він вказує на сталість у перебігу життєвих та професійних ситуацій.

До цього фактора увійшли показники кар'єрної орієнтації на стабільність (0,79) й інтеграцію стилів життя (0,75). Отже, стабільність також є привабливою кар'єрною перспективою для молоді.

Четвертий фактор містить із негативними факторними внесками показники маскулінності (-0,83) і фемінності (-0,66), що, подібно до другого, свідчить про негативну роль стереотипної за статевою ознакою поведінки. Ми умовно назвали його «статеві ролі молоді», оскільки у ньому вміщуються показники статево-рольової поведінки особистості.

Наступний – фактор «професійної компетентності», який містить однойменний показник із факторним внеском 0,89. Тобто, сучасній молоді важливо бути компетентною під час виконання нею професійних завдань.

П'ятий фактор охоплює показники служіння (0,81), орієнтації на виклик (0,57) й автономії (0,50), його можна назвати «служіння інтересам соціуму», оскільки, допомагаючи іншим, особистість здатна кидати виклик обставинам і при цьому залишатись незалежною при прийнятті різноманітних рішень.

Отже, факторний аналіз продемонстрував, що найважливішими чинниками кар'єри є підприємництво, нестереотипна поведінка, стабільність і компетентність, служіння інтересам людства.

Позаяк встановлено, що фактор статі поляризує вибірку, ми провели факторний аналіз окремо для представників чоловічої та жіночої статей.

Виявилось, що в жінок найважливішими чинниками кар'єри є кар'єрні орієнтації, які не відповідають стереотипові фемінності й увійшли до першого фактора, а саме: виклик (факторний внесок 0,86), менеджмент (0,85), підприємництво (0,76); другим за значимістю фактором є рівень маскулінності (0,83) і фемінності (0,78); третім – інтеграція стилів життя і автономія (по 0,81); четвертим – служіння (0,89); п'ятим – стабільність (-0,97), останнім – професійна компетентність (0,90).

Отже, найважливішим чинником вибору шляху професійного зростання у дівчат є здатність обирати традиційно не жіночі кар'єрні орієнтири і ця риса пов'язана з маскулінністю.

Факторний аналіз у чоловічій групі підтвердив тенденцію, виявлену у групі жінок: основними чинниками кар'єри чоловіків також є гендерно не типові вибори: основними є автономія (0,87) і служіння (0,54), що становлять перший незалежний фактор; до другого увійшли професійна компетентність (0,86), стабільність (0,76), інтеграція стилів життя (0,54); до третього – підприємництво (0,86), менеджмент (0,79),

інтеграція (0,55); до четвертого – фемінність (0,96); до п'ятого – виклик (0,83) і служіння (0,56); маскуліність (0,94) представляє шостий незалежний фактор.

Отже, гендер є менш суттєвим чинником для чоловіків, ніж для жінок, причому важливішою для хлопців у контексті цього дослідження є фемінність.

Таким чином, з метою виявлення основних кар'єрних профілів у чоловічій та жіночій досліджуваних групах було здійснено факторний аналіз, завдяки якому результати даних у групі з високим рівнем ідентифікації (з допомогою психолога-тренера) уможливили виокремлення двох чинників.

Висновки. У студентської молоді виявлено більше жінок з фемінним типом гендерно-рольової ідентичності, цим особистостям притаманні риси, яких називають жіночими, – емоційність, м'якість, слабкість, турботливість, практичність, консервативність, інтуїтивність, реалістичність, комунікативність, сензитивність, емпатійність тощо.

Серед чоловіків було виявлено більше представників маскуліного типу поведінки, якому характерні інтелект, раціональність, незалежність, активність, сила (як фізична, так і психологічна, чи сила характеру), авторитарність, агресивність, стриманість в емоційних провах, схильність до ризику, здатність до досягнень.

Однак результати загальної вибірки вказують на те, що домінує андрогінний тип поведінки, представники якого володіють і чоловічими, і жіночими рисами, а саме: раціональністю, стресостійкістю, практичністю, схильністю до ризикової поведінки тощо. Водночас кар'єрними орієнтаціями жінок є служіння, стабільність у житті, а для чоловіків – це виклик, підприємництво.

Перспектива подальших наукових розвідок полягає у поглибленні емпіричного вивчення гендерних відмінностей у студентської молоді.

1. Бендас Т. В. Гендерная психология: учеб. пособие / Т. В. Бендас. – СПб.: Питер, 2005. – 431 с.

2. Ильин Е. Пол и гендер / Е. Ильин – СПб.: Питер, 2010. – 688 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

3. Максименко С. Д. Загальна психологія / С. Д. Максименко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.

4. Могилевкин Е. А. Карьерный рост: диагностика, технологии, тренинг: монография / Е. А. Могилевкин. – СПб.: Речь, 2007. – 336 с.

Андрушко Я. С., Мыхаць О. И. Психологический анализ половых особенностей карьерных ориентаций у студенческой молодежи

Проанализированы результаты эмпирического исследования половых различий карьерных ориентаций у студенческой молодежи.

Рассмотрено карьеру как субъективно осознанные суждения личности о собственном трудовом будущем, ожидаемые пути самовыражения и удовлетворения работой. Установлено большую пригодность мужчин для руководящих ролей.

Охарактеризованы женщины как хранительницы домашнего уюта, способные сопереживать и быть преданными, а также присущие им качества, направленные на эмоциональный аспект.

Ключевые слова: *карьера, карьерные ориентации, студенческая молодежь, пол.*

Andrushko Ya. S., Myhats O. I. Psychological analysis of sex specific career orientations of students

The article analyzes the results of empirical studies of sex differences in career orientations of students. By considering a career as subjectively aware of own judgment about their individual future employment, expected ways of expression and job satisfaction.

The study found that for women to achieve professional, career success important to support family and friends, high professional level, good health. And for men – health, education, teamwork.

Factorization of the data made it possible to explicate 5 factors, namely: «focus on management activities», «gender», «stability in the integration of lifestyles», «sex role of youth», «serving the interests of society» and «professional competence».

This shows the importance of students in the life business, management, stabilization and sustainable characteristics.

Thus, an understanding of the business, self-motivation, an opportunity to arrange your career, focus on professional self-development, communication with friends and respect the environment determine the main components of career orientations of students.

Thus, we can conclude that society usually portrayed career orientation that gender stereotypes associated with inherent and specific masculine or feminine directional personalities.

The article can affirmatively say that gender differences are caused only by biological, social or psychological factors. In our view, the role of gender affects a huge number of external and internal factors from birth. We know that we follow, playing in some vital games. Therefore, every step forward, these frameworks are becoming increasingly blurred and gender differences are not so great, as is commonly believed.

Key words: *career, career orientation, students, sex.*

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ: КОРЕЛЯЦІЙНИЙ ТА ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ

Розкрито сутність та психологічні аспекти управління персоналом, особливості механізмів, форм і методів впливу. Висвітлено результати емпіричного дослідження психологічних чинників, що впливають на ефективність управління персоналом у сучасних умовах. Представлено основні результати кореляційного аналізу за критерієм Пірсона та результати факторного аналізу, які окреслюють систему взаємозв'язків між станом організаційної культури, стилем керівництва, мотивацією, спрямованістю та характером особистостей.

Ключові слова: управління, персонал організації, організаційна культура, мотивація, спрямованість, характер, стиль керівництва.

Постановка проблеми. Ефективність професійної діяльності сучасного персоналу залежить як від його компетентності, психологічних якостей і рівня моральної культури, так і від характеру взаємовідносин у колективі, що обумовлені стилем керівництва й визначають соціально-психологічний клімат і якість трудового життя. Тому в управлінні персоналом – як системі стосунків, механізмів, форм і методів впливу на формування, розвиток і використання персоналу – підсистема психологічних стосунків набуває актуальності і значимості. На сьогодні вивченню питань управління персоналом присвячено чимало праць вітчизняних науковців, що свідчить про їх особливе місце серед пріоритетних сфер управління підприємством.

Стан дослідження. Проблеми психології управління в Україні досліджували такі науковці, як Г. Ангелов, Л. Мельник, Ф. Хміль, В. Савельєва, А. Бандурка, С. Бочарова, Є. Землянська, О. Орбан-Лембрик, Л. Карамушка та інші. Не зважаючи на це, в сучасній літературі недостатньо розкрито саме психологічні аспекти, що впливають на ефективність управління персоналом; тому тему публікації вважаємо актуальною.

Метою статті є представлення результатів теоретичного узагальнення та емпіричного дослідження психологічних аспектів, що здійснюють вплив на ефективність управління персоналом у контексті кореляційного та факторного аналізу.

Виклад основних положень. Аналіз наукової літератури з питань вивчення управління персоналом показав, що основні праці науковців спрямовані на з'ясування та дослідження різних аспектів, які впливають на ефективність цього управління. Досягнення успіху підприємства в конкурентній боротьбі вимагає якості управління, а ефективне вирішення стратегічних і тактичних завдань організації потребує залучення висококваліфікованих спеціалістів. Успіхи чи невдачі перетворень багато в чому залежать від людей, які здійснюють перетворення та керують цим процесом, застосовуючи психологічні методи управління – котрі являють собою відповідні способи впливу на психіку і настрій людей і дозволяють з урахуванням дії психологічних законів регулювати взаємозв'язки робітників та керівників, членів колективу. Визначальною їх особливістю є звернення до внутрішнього світу людини, її особистості, інтелекту, почуттів, образів і поведінки з тим, щоб направити цей внутрішній потенціал на вирішення конкретних задач підприємства. Мета таких методів – управління психологічною діяльністю особистості, регулювання її поведінки в колективі та створення на цій основі оптимального психологічного клімату, який сприяє активізації людського фактора та всебічного розвитку особистості.

Тому виникає потреба у підвищенні ефективності системи управління персоналом з урахуванням різних психологічних аспектів. Управління персоналом як багатогранний і винятково складний процес має свої специфічні психологічні властивості і закономірності та повинно набувати системного характеру і завершеності на основі комплексного рішення кадрових проблем завдяки впровадженню нових і вдосконаленню існуючих форм і методів роботи.

Отже, психологічні аспекти ефективності управління слід вивчати не лише на теоретичному, а й на практичному рівні. Для цього нами проведено психологічне дослідження серед працівників керівного складу (загальну вибірку склали 70 осіб, середній стаж яких становив 11 років) з метою діагностики психологічних аспектів, що впливають на ефективність управління персоналом на підприємстві, під час якого було використано такі методики: «Дослідження різних типів організаційної культури» Р. Харрісона [8, с. 191–204]; «Оцінка стилю управління» [5, с. 304–308]; «Вивчення мотивації до успіху» Т. Елерса [5, с. 127–129]; «Визначення спрямованості «на себе» – «на справу» – «на взаємодію» («Орієнтаційна анкета» В. Смейкала і М. Кучера) [3, с. 94–101]; «Типологія «акцентуованих особистостей» К. Леонгарда (опитувальник Х. Смішека)» [10, с. 4–11].

Аналіз отриманих даних засвідчив, що домінуючим типом реальної організаційної культури на підприємстві є культура ролі –

53%, культура завдань – 21%, культура особистості – 14% та культура влади – 12%. А бажаною організаційною культурою є культура завдань – 59%, культура влади – 23%, культура ролі – 16% і культура особистості – 2%. Аналізуючи наукову літературу, ми дійшли висновку, що формування організаційної культури залежить від низки психологічних чинників, серед яких – стиль управління керівника, дослідивши котрий, ми з'ясували, що авторитарний стиль управління на високому рівні представлено лише в 1%, на середньому рівні – 7% і на низькому – у 92% досліджуваних. Ліберальний стиль на високому рівні не проявляється у жодного із респондентів, у 12% представлений на середньому рівні та у 88% – на низькому, а демократичний стиль управління – у 11% на високому рівні, в 69% досліджуваних – на середньому і у 20% проявляється на низькому рівні.

Також важливим психологічним фактором, що може впливати на ефективність управління, є правильна мотивація до успіху. З огляду на це було використано методику вивчення мотивації до успіху Т. Елєрса, згідно з якою отримано такі дані: у 47% досліджуваних – середня мотивація до успіху, 40% – висока, у 13% – мотивація до успіху надто висока, низької мотивації до успіху в досліджуваних не спостерігається. Оскільки формування мотивації може залежати від спрямованості особистості, нами досліджено спрямованість персоналу, внаслідок чого отримано такі результати: 59% досліджуваних спрямовані на спілкування, 23% – на справу, а 18% працівників керівного складу спрямовані на себе. Визначальну роль у формуванні спрямованості керівника відіграє його характер, вивчення якого обумовило такі результати: домінуючими є афективно-екзальтований тип, циклотимічний тип та дистимічний тип акцентуації характеру.

Для з'ясування взаємозв'язку між отриманими результатами було проведено кореляційний аналіз за критерієм Пірсона та факторний аналіз, згідно з чим висвітлено, наскільки стаж роботи пов'язаний із культурою ролі ($r = 0,62, p \leq 0,01$), культурою завдань ($r = -0,49, p \leq 0,01$), високою мотивацією до успіху ($r = -0,78, p \leq 0,01$), спрямованістю на спілкування ($r = 0,50, p \leq 0,01$), спрямованістю на справу ($r = 0,54, p \leq 0,01$), циклотимічним типом акцентуації характеру ($r = -0,55, p \leq 0,01$) та афективно-екзальтованим типом акцентуації характеру ($r = -0,54, p \leq 0,01$).

Опираючись на дані кореляційного аналізу, можна стверджувати, що стаж роботи досліджуваних чинить прямий кореляційний вплив на низку факторів. Це свідчить про те, що керівні працівники з більшим стажем роботи є спрямованими на справу та спілкування, що, своєю чергою, відображає перевагу мотивів, які породжуються діяль-

ністю: інтерес до процесу праці, безкорисливе прагнення до опанування нових навичок та вмій. Людина з такою спрямованістю орієнтується на співпрацю з колективом, домагається щонайбільшої продуктивності праці – своєї та співробітників, намагається обґрунтовано довести свою точку зору, якщо вважає її корисною для виконання завдання. Окрім цього, у керівників домінує прагнення за будь-яких умов підтримувати адекватні стосунки з підлеглими, орієнтовані на спільну діяльність, але часто на шкоду виконанню конкретних завдань чи наданню ширшої допомоги людям, на соціальне схвалення, залежність від групи, потребу в прихильності та емоційних відносинах з оточуючими. Спрямованість на взаємодію спостерігається і в тих випадках, коли вчинки людини визначаються жагою спілкування, прагненням підтримувати добрі стосунки з колегами. Така людина виявляє стійкий інтерес до спільної діяльності, хоча її фактичний внесок у виконання завдання може бути мінімальним.

Слід зауважити, що стаж роботи прямо впливає на формування відповідної організаційної культури, яка характеризується серйозною спеціалізацією різних підрозділів. Ступінь формалізації і стандартизації досить високий: діяльність спеціалізованих підрозділів і їх взаємодія контролюються за допомогою певних правил та інструкцій, що встановлюють поділ робіт, можливості, методи їх зв'язку і шляхи вирішення між ними конфліктів. У культурі ролі головним джерелом влади є положення, а для ефективного виконання певної ролі призначаються конкретні співробітники. До особистісної влади завжди відносяться з підозрою, проте влада спеціаліста цінується лише в сукупності з її положенням.

Головним способом впливу є правила і методики. Ефективність такої культури залежить від оптимального розподілу роботи і відповідальності, а не від особистих рис окремих працівників. Такий тип організації, можливо, буде вдало діяти в стабільному оточенні, на стабільному, передбачуваному і контрольованому ринку, у разі, якщо продукт, котрий виробляється, має тривалий життєвий цикл. І навпаки, культура ролі погано адаптується до змін, недостатньо враховує необхідність конфігурацій і повільно на них реагує.

Принагідно зауважимо, що стаж роботи перебуває в оберненому кореляційному зв'язку з такими шкалами, як висока мотивація до успіху, культура завдань, афективно-екзальтованим та циклотимічним типом акцентуації характеру, тобто чим більший стаж роботи, тим менше проявляється висока мотивація до успіху, такий тип організаційної культури як культура завдань, афективно-екзальтований та циклотимічний тип акцентуації характеру.

За результатами кореляційного аналізу, афективно-екзальтований тип акцентуації характеру перебуває в оберненому кореляційному зв'язку із культурою завдань ($r = -0,40$, $p \leq 0,01$), демократичним стилем управління ($r = -0,53$, $p \leq 0,01$), високою мотивацією до успіху ($r = -0,51$, $p \leq 0,01$) та спрямованістю на себе ($r = -0,38$, $p \leq 0,01$).

Опираючись на отримані результати, можна простежити, як досліджувані особи легко спалахують у захопленні від радісних подій і впадають у відчай від невтішних, їм притаманні риси типу «тривоги і щастя». Керівники спрямовані на пряму винагороду і задоволення безвідносно до роботи і співробітників, агресивність у досягненні статусу, владність, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність, інтровертованість. Особиста спрямованість також характеризується переважанням мотивів досягнення власного добробуту, прагненням підтвердити особисту першість та престиж. В такому разі людина частіше зайнята собою, своїми почуттями, переживаннями, мало реагує на потреби навколишніх, байдужа до колег, своїх обов'язків, у праці бачить передусім можливість задовольнити свої прагнення незалежно від інтересів колег. Такі особи здатні йти на ризик для досягнення бажаного, схильні орієнтуватися на особисті сили, гнучко і наполегливо домагатися поставлених цілей.

Отже, за результатами кореляційного аналізу, спрямованість на себе перебуває у прямому кореляційному зв'язку з культурою ролі ($r = 0,55$, $p \leq 0,01$), демократичним стилем управління ($r = 0,75$, $p \leq 0,01$) та середньою мотивацією до успіху ($r = 0,42$, $p \leq 0,01$).

Середня мотивація до успіху знаходиться у прямому кореляційному зв'язку з культурою ролі ($r = 0,70$, $p \leq 0,01$) та демократичним стилем управління ($r = 0,45$, $p \leq 0,01$). Отримані кореляційні зв'язки вказують на те, що ключову роль при формуванні мотивації до успіху у керівників виконують демократичний стиль управління й тип організаційної культури, зокрема культури ролі, з головним джерелом влади – положенням.

Деяким керівникам культура ролі дає відчуття захищеності і можливість стати компетентним спеціалістом. Виконання роботи співвідноситься з установленими еталонами, а також може бути просуванням по службі всередині функціональної сфери. Ця культура є руйнівною для честолюбних людей, що націлені на владу і прагнуть без допомоги інших контролювати свою роботу, і тих, кого більше цікавить результат, а не засоби. Такі люди будуть задоволені лише в колі керівників вищої ланки. Культура ролі більше підходить менеджерам, котрим притаманна стабільність і передбачуваність, які хочуть досягти успіху, виконуючи певну роль, а не здійснюючи

«подвиги», і тим, хто більше зацікавлений, аби стати спеціалістом, а не просто покращити результат своєї роботи.

Також, за результатами кореляційного аналізу, демократичний стиль управління перебуває у прямому кореляційному зв'язку з культурою ролі ($r = 0,51$, $p \leq 0,01$). Отриманий кореляційний зв'язок засвідчує, що формування культури ролі прямо залежить, від демократичного стилю керівництва, за якого керівник уособлює стале прагнення жити інтересами колективу, виявляти турботу про підлеглих, довіряти заступникам і заохочувати їхню ініціативу, реагувати на критику і опиратися на актив, вдало переконувати і розтлумачувати накази, поєднувати заохочення і покарання, відгукуватись на прохання і пропозиції підлеглих, розвивати колективну думку.

Отже, кореляційний вплив на дані дослідження мають п'ять шкал (стаж роботи, афективно-екзальтований тип акцентуації характеру, спрямованість на спілкування, середня мотивація до успіху, демократичний стиль управління), серед яких стаж роботи корелює з найбільшою кількістю шкал.

Для підтвердження взаємозв'язків між отриманими результатами психодіагностичних методик також проведено факторний аналіз. Отож на основі отриманих результатів створено 5-факторну модель, що описує 67% розподілу емпіричних даних дослідження.

Перший фактор має факторну вагу 8,13 та пояснює 33,5% розподілу емпіричних даних дослідження. Він охоплює змінні шкали культура влади (факторне навантаження 0,92), культура ролі (факторне навантаження 0,79), авторитарний стиль управління (факторне навантаження 0,77), ліберальний стиль управління (факторне навантаження 0,92), середня мотивація до успіху (факторне навантаження 0,84), надто висока мотивація до успіху (факторне навантаження 0,84), спрямованість на справу (факторне навантаження 0,82), демонстративний тип (факторне навантаження 0,72). Його можна назвати фактором стану організаційної культури.

Другий фактор має факторну вагу 2,87 та пояснює 12,51% розподілу емпіричних даних дослідження. Він включає змінні дистимічного типу (факторне навантаження 0,90), тривожно-боязливого типу (факторне навантаження 0,94) та афективно-екзальтованого типу (факторне навантаження 0,91). Його можна назвати фактором акцентуацій характеру.

Перебування змінних першого і другого факторів в одній площині системи координат свідчить про прямий зв'язок фактора стану організаційної культури та фактора акцентуацій характеру; тобто формування організаційної культури підприємства прямо залежить від

характеру персоналу. Слід зауважити, що організаційна культура – це сукупність ціннісних орієнтацій, норм, правил, традицій, які переважають в організації і визначають зміст і характер поведінки її персоналу незалежно від положення в ієрархічній структурі.

Третій фактор має факторну вагу 1,94 та пояснює 8,77% розподілу емпіричних даних дослідження – це змінна спрямованості на спілкування (факторне навантаження 0,71); його можна назвати фактором спрямованості.

Перебування змінних другого і третього факторів в одній площині системи координат свідчить про те, що вони прямо пов'язані між собою, отож спрямованість персоналу залежить від акцентуацій характеру, тобто особа з проявом комунікативного бар'єру створює певний захист у професійних комунікаціях через вичерпання емоційних, фізичних та енергетичних ресурсів, тому в неї може проявлятися холодне ставлення до людей, з ознаками депресії та роздратування.

Четвертий фактор має факторну вагу 1,45, пояснює 6,83% розподілу емпіричних даних, включає змінну гіпертимічного типу (факторне навантаження -0,80) й іменується фактором настрою.

Перебування змінних третього і четвертого факторів у різних координатних площинах означає наявність оберненого зв'язку між спрямованістю та настроєм. Тому отримані взаємозв'язки свідчать про те, що під спрямованістю розуміють систему домінуючих мотивів. Провідні мотиви підпорядковують собі всі інші й характеризують будову всієї мотиваційної сфери людини. Виникнення ієрархічної структури мотивів розглядається як передумова стійкості особистості.

П'ятий фактор має факторну вагу 1,39, пояснює 5,56% розподілу емпіричних даних дослідження, охоплює змінну циклотимічного типу (факторне навантаження -0,73). Його можна назвати фактором стабільності.

Перебування змінних четвертого та п'ятого факторів в одній площині системи координат засвідчує про наявність прямого зв'язку, тому особа, що прагне досягти успіху, завжди буде вирізнятися високим рівнем ентузіазму, оптимізму та зацікавленості у роботі, орієнтуватиметься на добрий ступінь успішності під час роботи з людьми.

Отже, на підставі отриманих даних створено 5-факторну модель: фактор стану організаційної культури, фактор акцентуацій характеру, фактор спрямованості, фактор настрою та фактор стабільності. Результати факторного аналізу вказують на наявність і прямого, і оберненого зв'язку між факторами. Найбільш однозначно і прямо пов'язані між собою перший та другий, другий і третій фактори. Фактори третій та четвертий перебувають в опосередкованому зв'язку,

а четвертий і п'ятий – в оберненому, що підтверджується відсотковим розподілом емпіричних даних дослідження.

Висновки. Отже, методики для здійснення емпіричного дослідження є валідними й такими, що підтверджують свій взаємозв'язок завдяки проведеному кореляційному та факторному аналізу.

Згідно з результатами кореляційного аналізу, кореляційний вплив на дані дослідження мають п'ять шкал – стаж роботи, афективно-екзальтований тип акцентуацій характеру, спрямованість на спілкування, середня мотивація до успіху, демократичний стиль управління, з-посеред яких стаж роботи визнано стрижневим чинником у формуванні ефективності управління на підприємстві.

За результатами факторного аналізу створено 5-факторну модель (фактор стану організаційної культури, фактор акцентуацій характеру, фактор спрямованості, фактор настрою та фактор стабільності), яка свідчить про наявність опосередкованого, прямого та оберненого зв'язку між факторами, що обґрунтовано відсотковим розподілом емпіричних даних дослідження.

Отже, управління персоналом – це складний різнобічний процес, який формується під впливом розмаїтих чинників, зокрема соціальних, де психологічні аспекти є базовими.

Тож **перспективу дослідження** має бути зосереджено навколо визначення соціальних та індивідуально-психологічних аспектів, що впливають на якість і ефективність управління персоналом, а також на аналізі зв'язків між цими аспектами.

---

1. Ангелов Г. В. Соціальні та організаційно-психологічні аспекти управління / Г. В. Ангелов, С. Є. Шувалов; під заг. ред. Г. В. Ангелова. – К.; Одеса: НВОХПА, 2006. – 242 с.

2. Бандурка О. М. Психологія управління: підручник для вузів / О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Є. В. Землянська. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2000. – 640 с.

3. Батаршев А. В. Тестирование: Основной инструментарий практического психолога / А. В. Батаршев. – М.: Дело, 2003. – 240 с.

4. Карамушка Л. М. Психологія управління: навч. посібник / Л. М. Карамушка. – К.: Міленіум, 2003. – 344 с.

5. Комінко С. Б. Кращі методи психодіагностики / С. Б. Комінко, Г. В. Кучер. – Тернопіль: Карт-бланш, 2005. – 406 с.

6. Мельник Л. П. Психологія управління / Л. П. Мельник. – К.: МАУП, 2002. – 176 с.

7. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 568 с.

8. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Д. Я. Райгородский; ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара: ИД «БАХРАХ-М», 2002. – С. 161–169.

9. Савельева В. С. Психологія управління: навч. посібник / В. С. Савельєва. – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 320 с.

10. Соціально-психологічні опитувальники: метод. посібник. – Львів: ЛьвДУВС, 2007. – 27 с.

11. Хміль Ф. І. Управління персоналом / Ф. І. Хміль. – К.: Академвидав, 2006. – 488 с.

Баранюк Н. И. Эмпирическое исследование психологических аспектов эффективности управления персоналом: корреляционный и факторный анализ

Раскрыты сущность и психологические аспекты управления персоналом, особенности механизмов, форм и методов воздействия. Освещены результаты эмпирического исследования психологических аспектов, влияющих на эффективность управления персоналом в современных условиях.

Представлены основные результаты корреляционного анализа по критерию Пирсона и результаты факторного анализа, которые определяют систему взаимосвязей между состоянием организационной культуры, стилем руководства, мотивацией, направленностью и характером личностей.

Ключевые слова: *управление, персонал организации, организационная культура, мотивация, направленность, характер, стиль руководства.*

Baranyuk N. I. Empirical studies the psychological aspects of personnel management efficiency: correlation and factor analysis

It was determined that the effectiveness of modern professional personnel depends on its orientation, and psychological qualities of moral culture and the motivation and the nature of relationships in the team, resulting management style that define the social and psychological climate and the quality of working life. So in personnel management as a system of relations mechanisms, forms and methods of influence on the formation, development and use of personnel subsystem psychological relationship acquires special relevance and significance. The recent study of HR devoted a significant number of jobs scientists, which indicates the special place this issue among the priority areas of management.

The results of empirical research, which was conducted among employees of management staff to diagnose psychological aspects that influence the effectiveness of personnel management in the enterprise. In this study used the following methods: methods of «Study of different types of organizational culture» (R. Harrison) method «Assessment of management style»; method «Learning motivation to succeed» T. Ehlers; method «Determination of direction» over «-» the work «-» to interact. «Orientation Questionnaire» B. Smejkal and M. Kucera»; technique «Typology» accented personality «K. Leonhard (H. Smisheka questionnaire)».

The results of correlation analysis by the criterion of Pearson and the results of the factor analysis that outlines a system of relationships between the state of organizational culture, leadership style, motivation, direction and nature of the state.

Thus, the article essence and psychological features of personnel management and highlights the results of empirical research of psychological aspects that influence the effectiveness of personnel management. Presents key results of correlation analysis by the criterion of Pearson and results of factor analysis.

Key words: *management, personnel, organizational culture, motivation, focus, nature.*

Стаття надійшла 24 червня 2016 р.

УДК 159.99; 342.741

**В. А. Бондаренко,
С. С. Єсімов, О. С. П'єх**

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ ДО РОЗСТАНОВКИ КАДРІВ ПАТРУЛЬНОЇ СЛУЖБИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Розглянуто методологічні засади компетентнісного підходу до розстановки кадрів патрульної служби Національної поліції України. Проаналізовано досвід організації відбору та розстановки кадрів поліції на підставі визначення компетенцій для всіх напрямів поліцейської діяльності в країнах-членах Європейського Союзу та США, досліджено психологічне забезпечення службової діяльності поліції. Запропоновано методи підготовки профілів професійних компетенцій за посадами патрульної поліції.

Ключові слова: *компетентнісний підхід, розстановка кадрів, поліція, службова діяльність, досвід, Європейський Союз.*

Постановка проблеми. Асоціація України і ЄС висуває вимоги у різних галузях функціонування державного апарату, передусім у системі правоохоронних органів, що зумовлює реформування МВС України. З огляду на це суспільство потребує професійного добору та розстановки кадрів у поліції. Сучасні перетворення у сфері кадрової політики в системі МВС України регламентовані Законом України «Про Національну поліцію». Адаптація національного законодавства

до вимог ЄС формує новий погляд на визначення основних напрямів кадрової політики в поліції, орієнтований на розробку моделей професійних компетенцій відповідно до конкретних функцій службової діяльності поліцейських залежно від посадової категорії, що дає змогу вирішувати проблеми формування, розвитку, раціонального і ефективного використання кадрових ресурсів. Водночас переорієнтація підходів до кадрової роботи вимагає наукових досліджень у різних галузях знань, зокрема у юридичній психології.

Стан дослідження. Проблеми, пов'язані з вивченням професійної компетентності фахівців, відображені в працях зарубіжних дослідників Р. Боуза, Р. Бояціс, Д. Макклеланда, Дж. Равена, Г. Робертса, Л. М. Спенсера і С. М. Спенсера, С. Уїдцета, А. Фарнем, К. Флетчера, С. Холліфорда й ін. У галузі юридичної психології проблемам компетентнісного підходу присвячено роботи В. Л. Васильєва, А. В. Дулова, М. В. Костицького, В. О. Коновалової, Я. Ю. Кондратьєва, В. В. Коциця, В. Я. Марчака, В. С. Медведєва, О. Р. Рагінова, С. І. Яковенка й ін. Загальні психологічні засади поліцейської діяльності вивчали В. І. Барко, Р. І. Благута, О. С. Губарева, В. А. Данилов, А. Є. Дугін, Г. Є. Запорожцева, В. С. Лурі, Л. І. Казміренко, Н. Л. Ковальська, О. М. Кретчак, В. С. Медведєв, Г. О. Юхновець та ін. За такого розмаїття досліджень цієї проблеми виникає необхідність інтеграції та розробки нових знань про професійну компетентність поліцейських.

Метою статті є визначення методологічних засад компетентнісного підходу розстановки кадрів патрульної служби Національної поліції України.

Виклад основних положень. Процес реформування міліції в поліцію передбачає зміну законодавчих та організаційно-правових основ функціонування поліції, зміну статусу її органів і службовців, звільнення поліції від не властивих їй функцій і розширення повноважень, спрямованих на вирішення поставлених завдань з охорони правопорядку. Реформування націлене на розв'язання складного соціального завдання – подолання кризи довіри суспільства, вироблення нових організаційно-правових форм взаємодії поліції й суспільства, забезпечення врахування громадської думки під час оцінки діяльності органів поліції, розробку сучасних показників ефективності роботи правоохоронних органів. Реформування поліції спричинило зміну системи кадрового забезпечення, внесло корективи в організаційно-правові форми діяльності та взаємодії з громадянським суспільством щодо кадрових питань.

Невипадково освітній і культурний рівень поліцейських розглядається як основний чинник, що забезпечує прогресивний розвиток

поліції, а поліцейська освіта – як потужний резерв підвищення ефективності поліцейської діяльності. У системі правоохоронних органів країн ЄС поліція вважається стрижневою структурою, яка забезпечує безпеку і підтримання правопорядку [1]. У кожній державі існує власна система підготовки та розстановки фахівців для поліції, що склалася під впливом територіальних, історичних, політичних, соціально-економічних чинників і особливостей національних правових систем. У кадровому менеджменті поліції розвинених зарубіжних країн широко використовують компетентнісний підхід, розроблено каталоги профілів професійних компетенцій, методичний і критеріальний інструментарій для їх оцінки під різні посади поліції.

Фахівці ЄС, які здійснюють відбір і розстановку кадрів у поліції, трактують компетенції як здатність, можливість пов'язаних, але різних наборів поведінки, наміри людини, що виявляються у відповідних ситуаціях правоохоронної діяльності. У поліції країн ЄС сформувалися різні методологічні й технологічні основи введення в практику кадрового менеджменту компетентнісного підходу: поведінковий (США), функціональний (Велика Британія), багатовимірний і цілісний (Франція й Німеччина).

Особливостями професійного відбору та розстановки кадрів у поліцейській структурі Великобританії, США, Німеччини і Франції є високий конкурс на вакантні місця, комплексне вивчення розмаїтих властивостей і якостей претендентів, чітка послідовність на етапах просування по службі (відбір громадян під час вступу на навчання та службу, відбір співробітників для подальшого навчання і переміщення на посади, що вимагають більш високої кваліфікації, відбір кандидатів, що претендують на керівні посади), участь фахівців із професійного психологічного відбору. Крім того, прийняті на службу в ці структури особи, перш ніж обійняти будь-яку, навіть найнижчу, посаду, зобов'язані пройти підготовку в одному зі спеціальних відомчих навчальних закладів. У цих країнах надзвичайно велику увагу приділяють створенню високого іміджу правоохоронних органів у суспільстві [2, с. 273–275].

На думку дослідників Європейського поліцейського коледжу (CEPOL), у США базовим підходом в оцінці компетенцій у співробітників є поведінковий, який засновано на виявленні функціональних обов'язків кожної особи, основних фіксованих дій, що призводять у процесі діяльності до найвищого результату. Перші компетенції виявлялися під час спостереження за найуспішнішими фахівцями, тому переважно в їх основі лежали поведінкові характеристики. Дотримуючись цього теоретичного підходу, в США для оцінювання

компетенцій стали розробляти тести компетентності, що дозволяють передбачати ефективність у роботі після закінчення навчання з високою прогностичною валідністю [3, с. 10–13].

У США відпрацьовано технологію професійного відбору в поліцію з урахуванням якостей, котрі є необхідними співробітнику кожної конкретної служби; простежується перехід від бюрократичних методів підбору кадрів до наукових; виявляється підвищена увага й уточнення професійних компетенцій співробітників різних поліцейських служб; матеріал для профілів професійних компетенцій фіксують методами спостереження, інтерв'ювання, опитування, аналізу конкретних оперативно-службових ситуацій; визначають універсальні функції, властиві багатьом поліцейським спеціальностям; виокремлюють пріоритетні завдання, до яких належать такі, як затримання та здійснення арешту, збір доказів, огляд місця події, припинення сімейного конфлікту, дії в критичних ситуаціях; визначають під час проведення психологічного тестування професійні компетенції, якими повинен володіти поліцейський: ініціативність, відповідальність, здатність діяти самостійно в складних умовах, вміння контактувати з представниками різних соціальних, культурних і етнічних груп, здатність швидко вникати у зміну ситуації та реагувати на неї, адаптуватися до технологічних пертурбацій, бажання допомагати людям у біді, вміння розуміти інших, емоційна зрілість.

Для Великої Британії компетентнісний підхід передбачає прагнення до функціональності шляхом інтеграції знань, цінностей і навичок, тобто людина зобов'язана продемонструвати здатність виконувати роботу за певним професійним стандартом. Професійні стандарти визначають основні ролі, які потім описуються у вигляді безлічі компетентностей. Далі для кожної компетенції виокремлюють субрівні, а для кожного субрівня, своєю чергою, – конкретні критерії роботи, що використовують у процедурі оцінювання.

Професійна діяльність поліцейських у Великій Британії є близькою до звичайної, мирної професії.

Головне завдання поліції – служити суспільству, громадянам, а потім вже державі й уряду. Видатний керівник поліції Великобританії Роберт Марк писав: «Поліцейська функція, якій ми з вами себе присвятили, можливо, одна з найбільш гідних і шляхетних функцій у вільному суспільстві. Ми з вами представляємо владу через згоду, а не силу» [4, с. 576].

Ця заява відображає філософію поліцейської служби, що отримала розвиток в ЄС, а особливості накладають відбиток на організацію професійного відбору правоохоронців. Для полегшення відбору

і поліпшення його якості проводять попередню роботу з рекрутування кандидатів, що мають уявлення про майбутню кар'єру й відповідають національним і регіональним вимогам, водночас великої уваги надають вивченню мотивації кандидатів на службу і навчання в поліції.

У МВС Великої Британії панує досить консервативний підхід до процедури професійного психологічного відбору, під час якого до кандидатів, котрі згодом можуть стати хорошими оперативниками, кінологами або керівниками, висувають однакові вимоги. Логіка використання компетентнісного підходу у Франції, який називають багатовимірним, поляризується в два відмінних один від одного напрями: особистісний, зосереджений на характеристиці поведінки кожного співробітника, і колективний, який орієнтований на побудову моделі компетенцій, потрібних для ефективної організації роботи колективів і участі в цій роботі в ролі одного з членів колективу. В основі опису компетенцій лежать знання, досвід і поведінкові характеристики [5, с. 62, 64].

У Німеччині компетентнісний підхід має більш цілісний, індивідуально орієнтований, різнобічний характер. Профілі професійних компетенцій охоплюють предметні, особистісні та соціальні компетенції. У поліції Землі Північний Рейн-Вестфалія на всі посади у сфері охорони громадського порядку та безпеки складено професійні профілі (психограми) для проведення атестації співробітників на розряди тарифної сітки та конкурсних відборів.

В описі профілів виокремлено різні компетенції (особистісні, соціальні, методичні, педагогічні, управлінські щодо виконання конкретних завдань), наявність яких забезпечує успішність службової діяльності співробітника на посаді. Компетенції оцінюють експерти (безпосередній керівник, вищий керівник) на основі аналізу результатів професійної діяльності, під час бесід, спостережень, а також комісійної роботи в межах асесмент-центрів і за висновками психологічного тестування.

Робота асесмент-центрів передбачає вивчення особистості співробітника на основі аналізу презентації ним можливостей і здібностей, відповідей на задані комісією питання (в тому числі ситуаційні проблемні питання) і поведінки в рольових іграх. Аналіз можливостей персоналу визначає шлях кар'єрного розвитку співробітника або по вертикалі (управлінська кар'єра), або по горизонталі (кар'єра за фахом) [6, с.85–87].

Сучасні перетворення в розстановці кадрів у системі МВС України визначено вимогами Закону України від 2 липня 2015 р. «Про Національну поліцію», наказу МВС України від 15 січня 2015 р.

№ 29 «Про затвердження Порядку відбору кандидатів на навчання до вищих навчальних закладів МВС України» [7].

Концепція реформування МВС передбачає розстановку кадрів відповідно до принципів об'єктивності, змагальності й антикорупційності, основною її метою є формування професійно компетентних, активно діючих службових колективів у поліції.

Проблемною визнано орієнтацію психологічного відбору в системі МВС. Діяльність психологів направлена на виявлення психологічної патології, а не на визначення професійно важливих схильностей особи до певного виду діяльності.

До причин ситуації, що склалася, належить відсутність регламентованих критеріїв психологічного відбору в різні служби та підрозділи поліції, орієнтація психологічного відбору на виявлення ознак деструкції, девіацій, латентної психопатології, а не на оцінку необхідних компетенцій індивіда для виконання певного виду правоохоронної діяльності.

Водночас потрібен новий погляд на визначення основних напрямів кадрової політики в поліції України. Питання розробки моделей професійних компетенцій персоналу є одним із перспективних і актуальних керунків сучасного кадрового менеджменту, що уможливають вирішення проблеми формування, розвитку, раціонального й ефективного використання особового складу.

У системі вищої професійної освіти МВС України розвивається компетентнісний підхід, орієнтований на зближення академічних знань і практики. Під компетентнісним підходом в освітній сфері розуміється відповідність моделей професійної діяльності та професійної підготовки.

Згідно з Законом України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII «Про вищу освіту», основним завданням навчання є підготовка кваліфікованого, конкурентоспроможного, компетентного, відповідального фахівця. Державний стандарт вищої освіти регламентує, що випускник повинен володіти загальнокультурними та професійно-спеціалізованими компетенціями, які дають можливість застосовувати знання, навички і особисті якості для розв'язання завдань у майбутній професійній діяльності.

Відповідно до Положення про патрульну службу МВС, вона керується Конституцією України, загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, міжнародними договорами України, законами, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правовими актами МВС України. Організація діяльності патрульної служби здійснюється на основі планування,

поєднання єдиноначальності у вирішенні питань оперативно-службової діяльності, колегіальності під час їх обговорення, персональної відповідальності кожного керівника, поліцейського за якісне виконання посадових інструкцій та окремих доручень.

Патрульна служба, відповідно до покладених на неї завдань, здійснює:

- цілодобове патрулювання території обслуговування з метою забезпечення належної охорони громадського порядку, громадської безпеки та контролю за дотриманням правил дорожнього руху, забезпечення його безпеки; у разі потреби регулює дорожній рух;

- реагування на повідомлення про правопорушення, надання невідкладної допомоги; своєчасне реагування на повідомлення про вчинення правопорушень, а також з метою надання допомоги громадянам; надає невідкладну допомогу потерпілим від нещасних випадків, правопорушень, аварій, пожеж та інших надзвичайних ситуацій до прибуття на місце компетентних служб;

- самостійне виявлення правопорушень під час патрулювання та в інших випадках, передбачених законодавством, звертає увагу на правопорушення з метою їх запобігання, припинення, документування і притягнення до відповідальності;

- припинення кримінальних і адміністративних правопорушень, застосовуючи для цього передбачені законодавством права та повноваження; у випадках та в спосіб, що передбачені законодавством, розглядає справи про адміністративні правопорушення і застосовує заходи адміністративного впливу до правопорушників;

- затримання правопорушників та доставлення їх до підрозділів поліції; у випадках, визначених законодавством, здійснює затримання особи та її доставлення, а також застосовує інші заходи забезпечення провадження відповідно до законодавства;

- з метою забезпечення подальшого розслідування вживає заходів щодо охорони та збереження місця події в первинному, незмінному стані до прибуття уповноважених осіб, зокрема слідчих оперативних груп;

- співпрацю з іншими структурними підрозділами поліції;

- реалізуючи підхід «поліція та громада», співпрацю з населенням та громадськими організаціями з метою підвищення рівня громадської безпеки, запобігання вчиненню правопорушень та встановлення довірливих відносин між поліцією та населенням;

- виконання інших повноважень, передбачених нормативно-правовими актами МВС [11].

Керівники підрозділів патрульної поліції виконують функції:

– аналізу та прогнозу стану охорони громадського порядку і забезпечення безпеки, вироблення на їх основі заходів щодо зміцнення правопорядку;

– розробки та вжиття в межах своєї компетенції заходів із попередження злочинів і адміністративних правопорушень, виявлення й усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню;

– участі в межах компетенції у заходах з протидії тероризму, в забезпеченні правового режиму антитерористичної операції, захисті потенційних об'єктів терористичних зазіхань і місць масового перебування громадян, у проведенні експертної оцінки стану антитерористичної захищеності та безпеки об'єктів;

– організації та забезпечення участі в здійсненні контролю (нагляду) за дотриманням особами, звільненими з місць позбавлення волі, встановлених для них судом відповідно до закону заборон та обмежень;

– забезпечення утримання затриманих і взятих під варту осіб, які перебувають в ізоляторах тимчасового утримання, осіб, підданих адміністративному покаранню у вигляді адміністративного арешту, а також їх охорони та конвоювання;

– організації та додержання безпеки під час проведення масових заходів;

– у межах компетенції своєчасного та повного розгляду звернень громадян, державних органів і юридичних осіб, прийняття по них рішень, надання відповідей у встановлений законодавством України строк [12].

Структуру патрульної поліції формують: підрозділи патрульної служби, дорожньої поліції, адміністративно-юрисдикційної роботи.

Згідно з чинними нормативно-правовими актами й організаційно-штатним розкладом, виокремлено три основні групи посад патрульної поліції: інспектор з адміністративної практики, поліцейські патрульної служби, поліцейські дорожньої поліції.

Патрульна служба поліції виконує функції з охорони громадського порядку і безпеки та забезпечення безпеки дорожнього руху на вулицях, в об'єктах транспорту й інших громадських місцях, у містах і населених пунктах [7].

Метою її діяльності є досягнення високого рівня особистої та майнової безпеки громадян, безпеки руху за раціонального використання сил і засобів поліції. Організація діяльності патрульної служби відповідає принципам законності, гуманізму, поваги до прав людини, гласності.

Соціальну значущість патрульної служби важко переоцінити: поліцейські оберігають і захищають громадян від злочинних посягань, взаємодіючи з населенням і громадськими об'єднаннями. Важкість праці патрульного зумовлена ненормованим робочим днем, значним нервово-психічним навантаженням, невідповідним харчуванням під час служби, необхідністю прийняття рішення за короткий проміжок часу, надмірною кількістю контактів з людьми, сильним емоційним напруженням, миттєвою мобілізацією та готовністю до протидії, частими контактами з криміногенними верствами населення [10, с. 489–490].

Характер службових обов'язків поліцейського патрульної служби пред'являє чимало вимог до професійних якостей, зовнішнього вигляду, жестикуляції, міміки, лексики, тону, манер поведінки, вчинків – все це привертає увагу оточуючих і викликає з їхнього боку схвалення або осуд. Успішне розв'язання службових завдань багато в чому зумовлено здатністю поліцейського встановлювати правильні стосунки з громадянами. Це одна з надважливих професійних вимог. Діяти зрозуміло для оточуючих – це ще одна з особливостей несення служби. Бути справедливим і твердим у своєму рішенні – невід'ємна ознака патрульного [13, с. 28–30].

Поліцейські дорожньої поліції (складової частини патрульної служби) здійснюють оперативно-профілактичні, контрольні, наглядові та дозвільні функції у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, одночасно беруть участь у забезпеченні охорони громадського порядку та боротьбі з правопорушеннями у своїх квадратах.

Одним із найважливіших принципів діяльності поліції є її відкритість та публічність, вибудовування на принципах законності, гуманізму, поваги до прав людини, гласності. Процес виконання обов'язків має відкритий характер, доступний візуальному спостереженню з боку учасників дорожнього руху. Основними завданнями у зазначеній сфері є: збереження життя, здоров'я і майна учасників дорожнього руху, захист їх законних прав та інтересів, а також інтересів суспільства й держави; забезпечення безпечного та безперешкодженого руху транспортних засобів; попередження та припинення правопорушень у сфері дорожнього руху.

Поліцейські патрульної служби повинні володіти необхідною професійною підготовкою, бути дисциплінованими та пильними, діяти рішуче, сміливо і наполегливо, мати високі моральні якості, у спілкуванні з громадянами бути ввічливими й тактовними, а їхні дії – законними та зрозумілими особам, щодо яких вони здійснюються. Психологічні аспекти цієї діяльності включають інтенсивність і різноманітність

міжособистісних комунікацій: поліцейський спілкується з різними категоріями учасників дорожнього руху, які різняться за віком, соціальним статусом, професією, освітнім і культурним рівнем, водійським стажем та іншими ознаками, що відображається на закономірностях міжособистісного пізнання.

Інспектор з адміністративної практики здійснює виконання наказів, вказівок, планів МВС, головних управлінь, управлінь Національної поліції й територіальних органів поліції з питань виконання адміністративного законодавства; узагальнює та аналізує результати виконання вимог нормативних документів, вказівок, планів по виконанню адміністративного законодавства; узагальнює статистичні дані за результатами припинення адміністративних правопорушень. Інспектори з адміністративної практики повинні мати необхідну кваліфікацію, спеціальну та професійну підготовку, бути дисциплінованими, володіти високими моральними якостями, стійко переносити труднощі, пов'язані зі службою.

Висновки. Професійна діяльність поліцейського патрульної служби характеризується як вельми складна, емоційно насичена, яка вирізняється стресогенним впливом, пов'язаним із діями екстремальних чинників, що створюють проблемні ситуації. Цих факторів безліч, і вони за своєю сутністю є надто розмаїтими.

Найпоширенішими екстремальними факторами, які ускладнюють професійну діяльність поліцейського патрульної служби, є психічні перевантаження, часте виникнення непередбачених надзвичайних ситуацій, високий ступінь відповідальності, тривалі емоційні конфлікти.

Для формування професійного кадрового складу та кадрового резерву вважається за доцільне розробити профілі професійних компетенцій з урахуванням специфіки діяльності за посадами різних підрозділів патрульної поліції.

Вирішенню цього завдання здатен посприяти професіографічний аналіз діяльності поліцейського патрульної поліції, який дає можливість виявити й описати специфічні вимоги до професійних компетенцій фахівців, котрі виконують обов'язки на різних посадах.

Отримані результати та висновки розширюють можливості кадрового менеджменту, зокрема професійного психологічного відбору, навчання, атестації, ротатії, роботи з кадровим резервом на вищі посади в підрозділах патрульної служби на основі оцінки професійних компетенцій фахівця.

З цією метою доцільно використовувати професійний іспит, структуроване інтерв'ю, анкетування, експертну оцінку, що вимагає

подальших наукових досліджень психологічних чинників і становить **перспективу майбутньої роботи.**

1. Шілстон Т. Досвід ЄС: чому нова поліція має навчитися чути громаду / Тімоті Шілстон // Консультативна місія ЄС. 26 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/experts/2016/02/26/7045454/>

2. Петросова О. В. Європейська система освіти й підготовки управлінських кадрів у правоохоронній сфері / О. В. Петросова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file:///C:/Users/User/Downloads/Nvamu_upravl_2012_2_37.pdf

3. Федералізм і різновиди поліцейських систем (Женевський центр демократичного контролю над збройними силами). – Geneva: Centre for the Democratic Control of Armed Forces, 2011. – 64 с.

4. Policing in Central and Eastern Europe: Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West. – Slovenia: College of Police and Security Studies, 1996. – P. 575–579.

5. Antonmattei P. La formation des policiers / P. Antonmattei // Pouvoirs. – 2002. – № 3 (102). – P. 57–69 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cairn.info/revue-pouvoirs-2002-3-page-57.htm>.

6. Баллантайн І. Ассесмент-центр. Полное руководство / И. Баллантайн, Н. Пова. – М.: НІРРО, 2008. – 201 с.

7. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.

8. Ковалів М. В. Основи управління в органах внутрішніх справ України: навч.-практ. посібник / М. В. Ковалів. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 340 с.

9. Бояцис Р. Компетентный менеджер. Модель эффективной работы / Р. Бояцис. – М.: НІРРО, 2008. – 352 с.

10. Шинкаренко І. О. Психологічні особливості профілактичної діяльності та напрямки удосконалення професійно-психологічної підготовки працівників кримінальної міліції / І. О. Шинкаренко // Наук. вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2013. – № 3. – С. 487–497.

11. Про затвердження Положення про патрульну службу МВС: Наказ МВС України від 02.07.2015 р. № 796 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0777-15>

12. Про затвердження Положення про Департамент патрульної служби Міністерства внутрішніх справ: Наказ МВС України від 23.06.2015 р. № 742 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://consultant.parus.ua/?doc=09SMW0D8B5&abz=НКХМВ>

13. Єсімов С. С. Формування професійно важливих якостей міліціонерів підрозділу із супроводу поїздів у процесі їхньої діяльності / С. С. Єсімов // Наук. вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія психологічна. – 2014. – № 2. – С. 24–33.

Бондаренко В. А., Есимов С. С., Пьех О. С. Методологические основы компетентностного подхода к расстановке кадров патрульной службы Национальной полиции Украины

Рассмотрено методологические основы компетентностного подхода к расстановке кадров патрульной службы Национальной полиции Украины. Проанализировано опыт организации отбора и расстановки кадров полиции на основании определения компетенций для всех направлений полицейской деятельности в странах-членах Европейского Союза и США, исследование психологическое обеспечение служебной деятельности полиции. Предложено методы подготовки профилей профессиональных компетенций по должностям патрульной полиции.

Ключевые слова: компетентностный подход, расстановка кадров, полиция, служебная деятельность, опыт, Европейский Союз.

Bondarenko V. A., Yesimov S. S., Piekh O. S. The methodological principles of the competence approach to the personnel placement of patrol service of the National police of Ukraine

The article deals with the methodological principles of the competence approach to the personnel placement of patrol service of the National police of Ukraine. Experience of organizing selection and placement of police under the competence for all areas of policing in the EU and the US, psychological provision of police service activities are analyzed.

The reform process involves changing the legislative, organizational and legal bases of functioning the police, the status of the bodies and officials, release the police from inappropriate functions and extension of powers aimed at solving the tasks of law enforcement. The use of competency approach in the work of the police personnel provides for having developed profiles of professional competencies for positions in various divisions of police, methods and criterion of instruments for assessment. Analysis of the competence approach in the personnel management of the EU Police shows the prospects of the development of this direction in the personnel policy of the Ukrainian Police.

Competence approach involves the assessment of the police by comparing effectiveness, quality and complexity with reference characteristics to this position. Comparing with descriptions of professionally important qualities, the competence approach, which is fundamental in the EU, allows you to describe the service behavior that is required for successful completion of service in the post, to develop profiles of professional competencies to develop profiles of professional competencies, focused on specific functions of police service activity depending on official category.

These advantages of the competence approach are used in the police management of the EU; they are able to lay the foundation to profession graphic description of the key activities within the National Police.

Key words: competence approach, personnel placement, police, official activity, experience of the European Union.

Стаття надійшла 28 квітня 2016 р.

МЕТОДОЛОГІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ОВС

Обґрунтовано методологію дослідження психологічних компонентів управлінської компетентності майбутніх офіцерів ОВС. Визначено доцільність застосування окремо розробленої методології дослідження із застосуванням широкого спектра методів та методик. Завдяки аналізу методів психодіагностики визначено особливості емпіричного дослідження і його компонентів: мотиваційного, емоційно-вольового, операційно-діяльного, особистісного та рефлексивного.

Ключові слова: *управлінська компетентність, компоненти, офіцер ОВС, методологія емпіричного дослідження.*

Постановка проблеми. Сучасний стан науки, а особливо її гуманітарної складової, характеризується наявністю чималої кількості розроблених й апробованих методик та одночасно їх застаріванням, відносною недосконалістю. Такий стан щодо методології присутній і у психології. На цю проблему вказували теоретики психології, серед них Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубінштейн, С. Д. Максименко та інші. Відповідно до більшості наукових течій, методологія є найактуальнішою та нагальною проблемою зі всіх можливих у психології. Це стосується й питань методології емпіричного дослідження управлінської компетентності майбутніх керівників органів внутрішніх справ. Так, компетентнісні характеристики є певними абстрактними категоріями психології, котрі доволі складно виміряти та охарактеризувати.

Одним із варіантів подолання методологічної проблеми експериментально-психологічних досліджень є чітка конкретизація змінних та підбір найбільш оптимальних методів і методик дослідження залежно від конкретних експериментальних задач. Тому сучасним та найдоцільнішим шляхом подолання методологічної проблеми є обґрунтування емпіричного дослідження кожного експерименту. З огляду на зазначений напрям виникає потреба в обґрунтуванні методології з отримання емпіричних даних, що можуть бути підставою для визначення рівня та особливостей управлінської компетентності майбутніх офіцерів ОВС.

Стан дослідження. Проблему управлінської компетентності всебічно розглядали у своїх працях та дисертаціях українські та зару-

біжні науковці, такі як І. П. Андриаді, Є. М. Белова, Л. М. Ващенко, А. Л. Журавльов, В. Г. Зазакін, В. П. Казміренко, Л. М. Карамушка, Н. Л. Коломінський, Р. Л. Кричевський, Л. І. Макодзей, Л. Е. Орбан-Лембрик, Р. Пейтон, В. В. Третяченко, Ю. Л. Трофімов, Д. Френсіс, Р. Х. Шакуров, В. М. Шепель, Ю. М. Швалб, Б. Швальбе, Я. І. Шкурко, Г. Й. Юркевич та ін. Дослідженням управлінської компетентності військових керівників займалися В. С. Афанасенко, О. В. Бойко, П. Ю. Гончаров, Т. М. Мацевко, В. П. Печенізький, а працівників ОВС під час їхнього професійного становлення – Т. В. Казак, Є. А. Лобанов. Завдяки аналітичному огляду вказаних джерел сформовано модель управлінської компетентності, що охоплює такі блоки: мотиваційний, емоційно-вольовий, когнітивний, операційно-діяльнісний, особистісний (чи суб'єктний) та рефлексивний.

Варто зазначити, що у вказаних працях застосовано надто широкий спектр методів та методик. Це було спричинено особливостями вибірки та предмета дослідження. Тому потрібно зі всієї низки методик і методів обрати найбільш адекватні для дослідження управлінської компетентності саме курсантів як майбутніх офіцерів ОВС.

Метою статті є обґрунтування методології емпіричного дослідження рівня та особливостей управлінської компетентності майбутніх офіцерів ОВС.

Виклад основного матеріалу. Принципи, якими повинна керуватися в діяльності людина, визначає методологія – система принципів та способів організації і побудови теоретичної та практичної діяльності, а також вчення про цю систему [13, с. 242]. Як складові цієї науки, виокремлюють методологію філософську, загальнонаукову і спеціально наукову. Методологія охоплює: 1) загальні точки зору, які повинен враховувати дослідник; 2) правила, яких він повинен дотримуватись у дослідженні; 3) засоби, якими він має користуватися.

Метод (грец. *methodos* – дослідження) – це спосіб організації діяльності, який ґрунтує нормативні прийоми здійснення наукового дослідження; шлях дослідження, який випливає з загальних теоретичних уявлень про сутність досліджуваного об'єкта [13, с. 230].

Методи утворюють такі групи: а) організаційні (порівняльний аналіз, комплексний метод); б) емпіричні (спостереження, анкетування, тестування, експертне опитування); в) аналіз даних (використання способів математичного опрацювання отриманих результатів); г) методи інтерпретації та висновку.

Методика – конкретне втілення методу, вироблений спосіб організації взаємодії суб'єкта й об'єкта дослідження на основі конкретного матеріалу і конкретної процедури [13, с. 239].

Слід визначити основні особливості компонентів емпіричного дослідження щодо складових управлінської компетентності майбутніх офіцерів ОВС:

– *мотиваційний компонент* (охоплює мотиви, цілі, потреби, ціннісні установки актуалізації в управлінській компетентності);

– *емоційно-вольовий компонент* (включає енергійність, терплячість, витримку, завзятість, сміливість, самоконтроль, самообілізацію, зібраність, рішучість, стриманість, надійність, цілеспрямованість, ініціативність, наполегливість у реалізації управлінських функцій, прийняття відповідальності за результат своєї управлінської діяльності (локус-контролю);

– *когнітивний компонент* (включає сукупність знань та умінь, потрібних для практичного розв'язання завдань управлінської діяльності; управлінське мислення; вміння аналізувати та проектувати реальні проблемні ситуації);

– *операційно-діяльнісний компонент* (становить комплекс управлінських умінь і навичок, що забезпечують якісну реалізацію управлінських функцій);

– *особистісний, чи суб'єктний, компонент* (включає важливі для управління особистісні якості: товариськість, відкритість, врівноваженість, сформованість особистої Я-концепції, адекватність самооцінки);

– *рефлексивний компонент* (схильність до самоаналізу, осмислення, оцінки й рефлексії власної діяльності, поведінки, вчинків, спілкування, стосунків з оточенням, їх корекція, здатність до самоуправління (самоменеджменту).

У подальшому викладенні матеріалу необхідним є аналіз існуючих методів та методик, що можуть використовуватись для вказаного емпіричного дослідження.

Найперше доцільно звернути увагу на методику «Діагностики професійної мотивації» В. І. Осьодло, яка є психологічним інструментарієм для дослідження особливостей професійної мотивації у майбутніх офіцерів ОВС.

Опитувальник містить сім шкал: оцінка результатів праці, професійні домагання, інтернальність у сфері професійних досягнень, професійні інтереси та цінності, життєві цілі, соціальна бажаність та загальна активність.

Розроблену автором анкету використано для діагностики вираженості домінуючих професійних мотивів, цілей діяльності офіцерів та шляхів їхнього досягнення на етапі професійного становлення офіцера [10].

Адекватна оцінка професійних мотивів, інтересів і схильностей є важливим прогностичним чинником успішності професійного становлення в майбутньому.

Особливості *емоційно-вольового компонента* управлінської компетентності можна з'ясувати через діагностування локус-контролю, а також шляхом визначення системи саморегуляції активності особистості.

Для діагностики суб'єктивного контролю використано методику локус-контролю в модифікації О. Г. Ксенофонової, що дає змогу досить швидко й ефективно оцінити сформований у випробовуваного рівень суб'єктивного контролю над різноманітними життєвими ситуаціями і містить принципові положення щодо можливості двох полярних типів: екстернальний та інтернальний. У методиці виокремлено такі шкали: загальної інтернальності (Io), інтернальності у сфері досягнень (Id), інтернальності у сфері невдач (In), інтернальності у професійній діяльності (Ipd), інтернальності в сфері міжособистісних стосунків (Im).

Високий рівень інтернальності відповідає високому рівню розвиненості емоційно-вольового компонента управлінської компетентності.

Показником його сформованості є прийняття майбутніми офіцерами ОВС відповідальності за результати своєї професійно-управлінської діяльності.

Для вивчення особливостей свідомої саморегуляції довільної активності досліджуваних було обрано методику «Стильові особливості саморегуляції поведінки (ССП-98)», розроблену В. І. Моросановою та Є. М. Коноз [7].

Опитувальник утворюють шість шкал відповідно до основних регуляторних процесів: планування (Пл), моделювання (М), програмування (Пр), оцінювання результатів (ОР) і регуляторно-особистісних, або інструментальних, властивостей: гнучкість (Г) і самостійність (С).

Показники *операційно-діяльнісного компонента* управлінської компетентності можна з'ясувати, здійснивши діагностику психологічної готовності керівників організації до управління за допомогою методики «Аналіз своїх обмежень «Ви самі» М. Вудкок, Д. Френсіс та управлінських завдань [4].

Методика М. Вудкок і Д. Френсіс має на меті самоаналіз випробовуваними власної управлінської компетентності для виявлення своїх сильних та слабких сторін управлінської діяльності за діагностичними шкалами: вміння управляти собою, чіткі цінності, чіткі особисті цілі,

триваючий саморозвиток, хороші навички вирішення проблем, творчий підхід, вміння впливати на оточуючих, розуміння особливостей управлінської праці, здатність керувати, вміння навчати, вміння налагодити групову роботу.

Для з'ясування рівня володіння офіцерами управлінськими вміннями та навичками нами розроблено 16 проблемних ситуацій на основі методики «Виробничі ситуації» О. О. Єршова [1], у яких описано стосунки керівника з підлеглими. Досліджуванам пропонується вибрати для кожної управлінської ситуації найбільш доцільний варіант поведінки.

Оцінювання відбувається за 4-бальною шкалою, яка визначає чотири типи позицій чи орієнтацій керівника: спрямованість на інтереси справи (ділова) (Д); спрямованість на офіційну субординацію, дотримання інструкцій (О); спрямованість на психологічний клімат і взаємини у колективі (П); спрямованість на самого себе (С). Після підрахування загальної кількості балів оголошують домінуючий тип спрямованості.

Для визначення рівня розвитку управлінських якостей майбутніх офіцерів ОВС нами розроблено анкету, в якій курсанти мають оцінити запропоновані характеристики, якості та особливості з приводу наявності їх у себе та своїх колег. Оцінка здійснюється за 5-бальною шкалою (5 балів – абсолютно властиво, 4 бали – властиво у більшості випадків, 3 бали – властиво на посередньому рівні, 2 – інколи властиво, 1 – не властиво).

Для вивчення та розв'язання проблеми професійної підготовки офіцерів ОВС України нами розроблено анкету для експертних оцінок. Такими експертами, у нашому випадку, стали командири курсантських підрозділів.

В анкеті експертам пропонується оцінити рівень володіння їхніми підлеглими (курсантами) якостями, характеристиками та особливостями за 5-бальною шкалою (5 балів – абсолютно властиво, 4 бали – властиво у більшості випадків, 3 бали – властиво на посередньому рівні, 2 – інколи властиво, 1 – не властиво).

До основних показників, які оцінюються, належать: володіння курсантами комунікативними, організаційними та лідерськими якостями, вміння прогнозувати й контролювати результати діяльності, активність, адекватність у діях, здатність до рефлексії, справедливість щодо інших людей та ін. Узагальнення досвіду найкращих професіоналів уможливило визначення у їхніх підлеглих рівня управлінської компетентності.

Для діагностування *особистісного компонента* управлінської компетентності доцільно застосовувати методики «Знаходження кількісного вираження самооцінки» С. Будассі [3] та Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник (FPI) [12].

Вивчення рівня самооцінки здійснено за допомогою методики «Знаходження кількісного вираження самооцінки» С. Будассі [3, с. 164–166], згідно з якою досліджуваним пропонується перелік 20 особистісних рис, котрі треба проранжувати в «ідеальній» та «реальній» репрезентації в свідомості. Рівень і адекватність самооцінки визначають як співвідношення між «Я» ідеальним та «Я» реальним.

Рівень самооцінки виражає ступінь реальних та ідеальних, або бажаних, уявлень про себе й може бути адекватним, заниженим і завищеним.

Для діагностики особистісних властивостей варто застосовувати Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник (FPI) [12]. У дослідженні нами використано модифіковану форму В опитувальника FPI, яка відрізняється від повної форми лише меншою вдвічі кількістю питань [2].

Методика FPI дає можливість простежити такі індивідуальні риси: емоційну лабільність, екстраверсію-інтроверсію, комунікабельність, сором'язливість, невротичність, врівноваженість, реактивну агресивність, спонтанну агресивність, депресивність, дратівливість, відкритість, маскулізм-фемінізм.

Для діагностики *рефлексивного компонента* управлінської компетентності використано методику «Діагностика рівня розвитку рефлексивності» А. В. Карпова [5].

Рефлексивність цей автор визначав як здатність людини виходити за межі власного «Я», осмислювати, вивчати, аналізувати щось через порівняння й ототожнення свого «Я» з якими-небудь подіями, особистостями.

Рефлексивна компетентність, за визначенням С. Степанова, – це «професійна риса особистості, яка дозволяє ефективно й адекватно здійснювати рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної здатності, що забезпечує розвиток і саморозвиток, сприяє творчому підходу в професійній діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності» [14, с. 266].

Когнітивний компонент управлінської компетентності складається зі системи знань, які потрібні для здійснення успішного управління.

З метою діагностики цього компонента взято показники з журналу успішності досліджуваних нами курсантів.

Проаналізувавши компоненти управлінської компетентності, ми з'ясували операціоналізовані показники цих параметрів та методики їхньої діагностики (табл.).

Таблиця

Операціоналізовані показники і методики їх діагностування

Компоненти управлінської компетентності	Операціоналізовані показники	Методики діагностики
1	2	3
Мотиваційний	Оцінка результатів праці. Професійні домагання. Інтернальність у сфері професійних досягнень. Професійні інтереси та цінності. Життєві цілі. Шкала соціальної бажаності. Загальна активність	«Діагностика професійної мотивації» В. І. Осьодло
	Мотиви професійної діяльності	Анкета для визначення професійних мотивів
Емоційно-вольовий	Інтернальність загальна Інтернальність у сфері досягнень Інтернальність у сфері невдач Інтернальність у сфері професійної діяльності	Тест «Локус контролю» О. Г. Ксенофонові
	Загальний рівень саморегуляції	Опитувальник ССП В. І. Моросанової та Є. М. Коноз
Когнітивний	Знання	Журнал успішності
Операційно-діяльнісний	Здатність управляти собою. Чіткі цінності. Чіткі особисті цілі. Триваючий саморозвиток. Хороші навички вирішення проблем. Творчий підхід. Вміння впливати на оточуючих. Розуміння особливостей управлінської праці (основних завдань,	«Аналіз своїх обмежень «Ви самі» К. Вудкок, Д. Френсіс

Продовження таблиці

1	2	3
	<p>функцій та вміння брати на себе відповідальність). Здатність керувати. Вміння навчати. Вміння налагодити групову роботу (здійснювати конструктивний вплив на трудовий колектив).</p> <p>Спрямованість на інтереси справи (ділова). Спрямованість на офіційну субординацію, дотримання інструкцій. Спрямованість на психологічний клімат і взаємини у колективі. Спрямованість на самого себе.</p> <p>Володіння лідерськими та управлінськими якостями</p>	<p>Управлінські завдання</p> <p>Анкета для оцінювання себе та інших</p> <p>Експертна оцінка</p>
Особистісний	<p>Адекватність – неадекватність самооцінки</p> <p>Емоційна лабільність Екстраверсія-інтроверсія Сором'язливість Невротичність Врівноваженість Депресивність Дратівливість Відкритість Маскулізм-фемінізм</p>	<p>Опитувальник «Знаходження кількісного вираження рівня самооцінки» (за С. А. Будассі)</p> <p>Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник FPI</p>
Рефлексивний	Рівень рефлексивності	Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності (опитувальник А. В. Карпова)

Висновки. Таким чином, проведений аналіз основних характеристик методик та визначення їх доцільності в застосуванні для емпіричного дослідження з визначення рівня та особливостей управлінської компетентності майбутніх офіцерів ОВС дає змогу вважати наступне:

1. Методологія повинна орієнтуватись на прогноз діяльності, що фактично ще не відбувається. Тому мають бути досліджені базові якості особистості, що найімовірніше проявлятимуться у її майбутньому професійному житті.

2. Методологія дослідження управлінської компетентності майбутніх офіцерів ОВС може охоплювати такі емпіричні методи, як тестування: опитувальник «Методика діагностики професійної мотивації» (В. Осьодла) (призначений для дослідження особливостей професійної мотивації у майбутніх офіцерів ОВС); тест «Локус-контролю» у модифікації О. Г. Ксенофонової (для оцінювання у досліджуваних рівня суб'єктивного контролю над життєвими ситуаціями); методика «Стильові особливості саморегуляції поведінки (ССП-98)» В. І. Морсанової, Є. М. Коноз (для виявлення особливостей прояву усвідомленої саморегуляції особистості офіцера); методика «Аналіз своїх обмежень «Ви самі» М. Вудкок, Д. Френсіс (для самоаналізу випробуваними своєї управлінської компетентності, для виявлення сильних та слабких сторін управлінської діяльності); управлінські завдання (для з'ясування типу спрямованості та рівня володіння офіцерами управлінськими уміннями й навичками); опитувальник «Знаходження кількісного вираження рівня самооцінки» за С. А. Будассі (для вивчення рівня самооцінки особистості); Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник FPI (форма В) (для діагностики станів та властивостей особистості); «Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності» А. В. Карпова (для визначення рівня розвитку рефлексії); анкетування: анкета для визначення професійних мотивів до управлінської діяльності; анкета для оцінювання себе та інших з метою визначення рівня володіння курсантами управлінськими якостями, характеристиками та особливостями; експертне опитування (для визначення командирами курсантських підрозділів рівня володіння їхніми підлеглими управлінськими якостями, характеристиками та особливостями); бесіда та спостереження. Психодіагностичне обстеження майбутніх офіцерів органів внутрішніх справ, проведене за такими методиками, дозволяє емпірично вивчати рівні розвиненості психологічних компонентів управлінської компетентності та особливості їх розвитку.

Перспектива подальшого дослідження полягає в обґрунтуванні і реалізації методології емпіричного дослідження психологічних компонентів управлінської компетентності у курсантів та її вдосконаленні.

1. Бендас Т. В. Психология лидерства: учебное пособие / Т. В. Бендас. – СПб.: Питер, 2009. – 448 с.
2. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – К., 1989. – 207 с.
3. Волошина В. В. Загальна психологія. Практикум: навч. посібник / В. В. Волошина, Л. В. Долинська, С. О. Ставицька, О. В. Темрук. – К.: Каравела, 2007. – 280 с.
4. Вудкок М. Раскрепощенный менеджер: для руководителя-практика / М. Вудкок, Д. Фрэнсис. – М., 1991. – С. 292–293, 294–302.
5. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 45–57.
6. Ксенофонтова Е. Г. Исследование локализации контроля личности – новая версия методики «Уровень субъективного контроля» / Е. Г. Ксенофонтова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 2.
7. Моросанова В. И. Опросник «Стиль саморегуляции поведения» (ССПМ): руководство / В. И. Моросанова. – М.: Когито-Центр, 2004. – 44 с.
8. Моросанова В. И. Стилевая саморегуляция поведения человека / В. И. Моросанова, Е. М. Коноз // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 118–127.
9. Осьодло В. І. Методика діагностики професійної мотивації / В. І. Осьодло // Вісник Національної академії оборони України. – 2007. – № 2 (4). – С. 142–151.
10. Осьодло В. І. Розвиток професійної мотивації суб'єкта військової діяльності / В. І. Осьодло // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – № 34 (58).
11. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера: монографія / В. І. Осьодло. – К.: ПП «Золоті ворота», 2012. – 462 с.
12. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: учеб. пособие / В. Д. Балин, В. К. Гайда и другие; под общ. ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – СПб.: Питер, 2002. – 560 с.
13. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х.: Прапор, 2009. – 672 с.
14. Степанов С. Ю. Рефлексивная компетентность как базовая категория предпринимательской деятельности / С. Ю. Степанов, О. А. Полищук // Рефлексия, образование и интеллектуальные инновации. – Новосибирск: НГУ, 1995. – С. 266–271.

Борисюк О. Н. Методология эмпирического исследования управленческой компетентности будущих офицеров ОВД

Обосновано методологию исследования психологических компонентов управленческой компетентности будущих офицеров ОВД.

Определено целесообразность применения отдельно разработанной методологии исследования с применением широкого спектра методов и методик.

Благодаря анализу методов психодиагностики определены особенности эмпирического исследования и его компонентов: мотивационного, эмоционально-волевого, операционно-деятельностного, личностного и рефлексивного.

Ключевые слова: *управленческая компетентность, компоненты, офицер ОВД, методология эмпирического исследования.*

Borysjuk O. M. Methodology of empirical research of management competence of the future internal affairs officers

In the article the methodology of psychological components of managerial competence of the future internal affairs officers. Determined appropriate use individually developed methodology for this study.

The analysis methods of psychology and techniques of psychological diagnostics peculiarities of empirical research components such as motivation, reflecting the individual professional reasons; emotional and volitional that detects the level of acceptance of responsibility for the management of stylistic and self-regulation; operational and active, detecting level of managerial qualities, abilities and skills; personality that detects self-esteem and personal property; reflective, which manifests itself in the ability to consciously control their own level of development and its performance. Research Methodology managerial competence of police officers can include such methods as empirical test, questionnaire «Methods of diagnosis of professional motivation» (V. Osodla); test «locus of control» in the modification A. G. Ksenofontov; method «style features self-regulation of behavior (CAP-98)» V. Morosanovoyi, E. M. Konoz; method «Analysis of their limitations» Have you «K. Woodcock, D. Francis; administrative tasks; questionnaire «Finding the quantitative expression level of self-esteem» (by S. A. Budassi) Freiburg multifactorial FPI personality questionnaire (Form B.), «Methods of diagnosis of reflectivity» A. V. Karpov, survey, questionnaire to determine the motives for the professional management of; evaluation questionnaire for self and others; expert survey, interview and observation.

Psycho studying internal affairs officers conducted according to techniques allows empirically examine the level of development of psychological components of management competence, and especially their development.

Key words: *management competence, components, internal affairs officer, methodology, empirical research.*

Стаття надійшла 28 квітня 2016 р.

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ МАЙБУТНІХ РЯТІВНИКІВ

Досліджено проблему психологічних умов формування професійної Я-концепції майбутніх рятівників. Здійснено теоретико-методологічний аналіз сучасних підходів до дослідження професійної самосвідомості, розроблено теоретичну модель структурно-змістових компонентів професійної Я-концепції, визначено її структурно-змістові компоненти, на репрезентативній вибірці проведено їх емпіричне дослідження. Доведено ефективність авторської програми формування професійної Я-концепції майбутніх рятівників.

Ключові слова: професійна самосвідомість, професійна Я-концепція, образ Я, самооцінка, професійна підготовка майбутніх рятівників, професійно важливі якості.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлено тим, що Я-концепція є основою досягнення високого рівня професіоналізму та важливим особистісним ресурсом у професійному становленні фахівців, зокрема у представників тих професій, які пов'язані з особливими умовами та характеризуються впливом значної кількості стресогенних чинників. Професійна діяльність рятівника – одна з найскладніших, адже не тільки протікає в умовах постійного ризику, але й водночас належить до типу «людина – людина», тобто включена до складної взаємодії з іншими людьми.

З огляду на це професійна підготовка рятівників вимагає накопичення курсантами знань та уявлень про екстремальну ситуацію й особливості адаптації до неї, здобуття досвіду саморегуляції в умовах небезпеки, формування професійних якостей, релевантних вимогам професії. Недостатній розвиток останніх пов'язаний із ризиком появи психосоматичних порушень, професійною деформацією та вигоранням, зниженням ефективності виконання діяльності. Професійна Я-концепція забезпечує не тільки усвідомлення вимог та специфіки конкретної професійної діяльності, а й сприяє ефективній саморегуляції, саморозвитку та самореалізації в професії.

Стан дослідження. Професійну Я-концепцію досліджували у працях, присвячених особистісному зростанню, С. Д. Максименко, І. Д. Пасічник, М. І. Томчук, М. В. Савчин, В. П. Москалець, Н. І. Жигайло та інші, професіоналізму особистості, – В. В. Буткевич, Є. О. Клімов, А. К. Маркова, Н. І. Жигайло, професійному становлен-

ню – Е. Ф. Зеєр, Р. В. Каламаж, О. М. Кокун, професійному самовизначенню – М. С. Пряжников, Т. В. Кудрявцев; у галузі військової психології – М. М. Козяр, М. Й. Варій, Ю. О. Овчаренко, М. І. Томчук та інші, економічної психології – І. Д. Пасічник. Особливості професійної Я-концепції простежено у представників різних професій – вчителів, юристів, державних службовців, психологів тощо, водночас за межами уваги науковців досі залишається системний аналіз психологічних умов формування професійної Я-концепції майбутніх рятувальників упродовж їхнього навчання у ВНЗ.

Автори численних досліджень (А. О. Деркач, Є. О. Клімов, В. М. Крайнюк, М. С. Корольчук, А. К. Маркова, К. К. Платонов, М. С. Пряжников, О. П. Санникова, В. Д. Шадриков та ін.) переконливо доводять залежність професіоналізації від рівня розвитку якостей особистості, що відповідають вимогам виконуваної діяльності. Професійно важливі риси вважають як передумовою, так і новоутворенням професійної діяльності (А. К. Маркова). Отож небезпідставними є висновки дослідників щодо можливості та доцільності їхнього формування саме під час професійного навчання.

Виклад основного матеріалу. Наукові підходи до розуміння структури професійної Я-концепції вирізняються багатогранністю. На основі їх аналізу та узагальнення варто розглянути професійну Я-концепцію майбутніх рятувальників як складне особистісне утворення, що інтегрує в собі професіоналізм діяльності та особистісні цінності працівників служби порятунку, забезпечує професійне самовизначення, сприяє розвитку і вдосконаленню професійно значущих якостей.

Особливостями професійної діяльності пожежників-рятувальників вважаються: виконання професійного завдання у незвичайних умовах, здебільшого небезпечних для життя і здоров'я; несприятливий вплив фізичних і хімічних чинників; висока «ціна» діяльності, прийнятих рішень; підвищена відповідальність за порятунок людей, матеріальних цінностей, локалізацію та ліквідацію надзвичайної ситуації; дефіцит часу на усвідомлення інформації, яка надходить, необхідність миттєвого ухвалення рішення та виконання професійних дій; складна динаміка функціональних станів, високий рівень нервово-психічної напруги; можливість виникнення паніки, метушні, які створюють і постраждали, і сторонні особи; виникнення аварійних ситуацій, загроза вибуху та руйнування конструкцій палаючих об'єктів тощо.

Нами запропоновано теоретичну модель структурно-змістових компонентів професійної Я-концепції майбутніх рятувальників (рис.). У ній виокремлено когнітивний, емоційно-оцінний, мотиваційний,

поведінковий та духовно-ціннісний компоненти, які є взаємозалежними. Зокрема, когнітивний компонент охоплює: уявлення про себе як професіонала, про свою професію, професійну спільноту, ідеального професіонала-рятівника, власні професійно важливі якості, пізнавальні психічні процеси, психічні й фізичні якості. Емоційно-оцінний компонент вміщає в себе самооцінку та самоставлення. До поведінкового компонента належать: стратегії подолання стресових ситуацій, почуття обов'язку, готовність до ризику, стресостійкість. Мотиваційний компонент включає мотивацію вибору професії та професійну мотивацію на службу. Духовно-ціннісний компонент передбачає моральність, духовні цінності, емпатійність, альтруїзм, віру в Бога тощо.

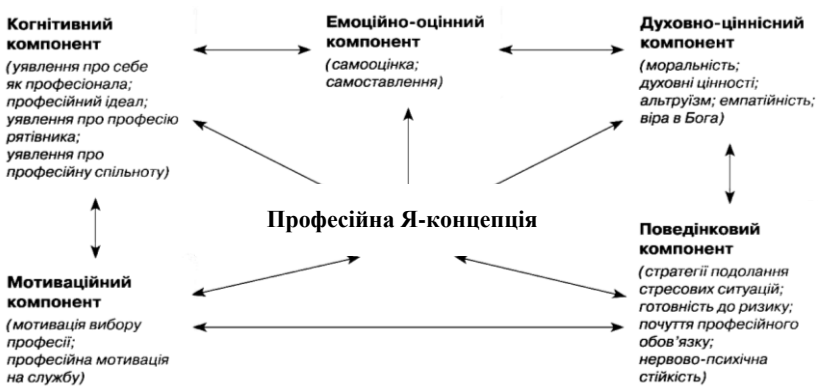

Рис. Теоретична модель структурно-змістових компонентів професійної Я-концепції рятівника

Безумовно, духовні цінності у житті рятівників виконують важливу ціннісно-регулятивну функцію, визначають духовно-ціннісне ставлення до людей, предметів і явищ. Виходячи з поглядів на духовність, які представляють у психологічній літературі вітчизняні науковці (С. Д. Максименко, М. В. Савчин, Н. І. Жигайло, В. Ф. Моргун, В. М. Жуковський, О. В. Матласевич, Н. М. Савелюк та ін.), «Я-духовне» обумовлює неперервний професійний розвиток особистості, оскільки передбачає суб'єкт-суб'єктне спілкування, поглиблену рефлексію, зміну ставлення до іншої людини, розуміння потенційної незавершеності, відкритості процесу реалізації себе; пробуджує почуття співпереживання, співдопомоги, віру в себе та виконання своєї місії як рятівника.

Становлення духовно-ціннісного компонента професійної Я-концепції майбутнього рятівника пов'язане з надбанням духовних

цінностей, спрямованостей, ідеалів; формуванням провідних пріоритетів особистості; обґрунтуванням системи цінностей, що мають стати стрижневими у житті, виступати на передній план усього процесу професіоналізації.

Психологічними механізмами формування професійної Я-концепції курсантів є: наслідування поведінки офіцерів, рефлексія, самоствавлення, духовне становлення, саморегуляція нормативно-ціннісного ставлення до інших, самооцінювання. Зокрема, механізм наслідування як прийняття моральних норм полягає у відтворенні суб'єктом у деякому перетвореному вигляді певних професійних рис, манер, дій, учинків, позицій офіцерів та викладачів. Рефлексія полягає в осмисленні та переосмисленні різних аспектів Я-реального, Я-дзеркального, Я-ідеального, що відображають нові ціннісні знання про самого себе з погляду належного й ціннісного особистісних змістів. Самоствавлення курсанта проявляється у тому, як він позиціонує себе порівняно з іншою людиною, котрій притаманні протилежні професійні ознаки: сумлінний чи несумлінний, відповідальний чи безвідповідальний, доброзичливий чи недоброзичливий. Саморегуляція слугує здатністю довільно, за внутрішніми переконаннями керувати власними діями і вчинками, організовувати професійну діяльність.

Емпіричне дослідження професійної Я-концепції майбутніх рятувників здійснено на базі Львівського державного університету безпеки життєдіяльності (2012–2015 рр.). В експерименті брали участь 228 курсантів.

Загальна стратегія та конкретні шляхи емпіричного вивчення досліджуваної проблеми розгорталися відповідно до запропонованої теоретичної моделі структурно-змістових компонентів професійної Я-концепції майбутніх рятувників. Зокрема, під час дослідження когнітивного компонента професійної Я-концепції майбутніх рятувників комплексно продіагностовано попередньо сформовані уявлення щодо майбутньої професії та визначення професійних якостей рятувників.

Результати аналізу відповідей на поставлені запитання авторської анкети засвідчили, що курсанти недостатньо володіють знаннями про майбутній фах: 16,8% респондентів обрали професію внаслідок впливу інших людей, а не завдяки власному покликанню. Визначаючи професійні якості рятувника, 53,6% досліджуваних вказали на рішучість як головну рису професіонала; решта респондентів розподілилась у відповідях, де одні (22,5%) вважали, що важливими є лідерські задатки, а інші перевагу надавали почуттю обов'язку. Помітне розмаїття курсанти продемонстрували і в значенні «курсантського життя». Зокрема, 43,6% осіб прагнуть перевірити власні сили та можливості,

тоді як для 25,7% респондентів – це можливість знайти друзів, а 30,7% курсантів мріють стати офіцерами.

У професійній діяльності рятівників суттєву роль відіграє здатність до збереження рівня усвідомленої саморегуляції досягнення цілей у різних за напругою ситуаціях. Екстремальні випадки можуть провокувати сплески темпераменту у фахівців більшою мірою, ніж ситуації з нижчою напругою, що може призводити до зниження успішності дій рятівників. За допомогою методики «Особистісний опитувальник» з'ясовано, що для 47,8% респондентів характерний сангвінічний тип темпераменту, у 30,3% переважає флегматичний тип; 13,6% є холериками, а 8,3% – меланхоліками. Стосовно шкали «інтроверсія – екстраверсія», то переважає кількість амбівертів (51,8%), інша частка розподілилась між інтровертами (13,1%) та екстравертами (35,1%).

Наступним кроком констатувального дослідження стало вивчення мотиваційного компонента професійної Я-концепції майбутніх рятівників із застосуванням методики «Професійна мотивація на службу» та авторської анкети. З'ясовано, що матеріальне забезпечення у майбутньому було метою вступу до ВНЗ для 23,2% осіб, що засвідчує: матеріальне становище є вагомим мотивом до діяльності майбутніх рятівників. 33,9% курсантів за мету мають мрію працювати рятівником; сьогодні вони впевнено йдуть до неї, хоча визнають, що на шляху до її досягнення трапляються різні перепони. На основі цього можемо дійти висновку, що ці курсанти свідомо обрали власну професію та відповідний навчальний заклад.

За допомогою методики «Професійна мотивація на службу» з'ясовано, що у курсантів переважає адекватний тип професійної мотивації (60,9%). Також виявлено 12,3% осіб, у яких домінує ситуативний тип мотивації, пов'язаний із престижем професії. Водночас є курсанти із компенсаційним типом (9,3%), у решти переважає конформістський тип мотивації.

Для дослідження емоційно-оцінного компонента професійної Я-концепції визначено рівень самооцінки курсантів та самооцінку власних психічних станів. Отримані дані за методикою «Самооцінка та рівень домагань» засвідчили, що у 58,4% респондентів самооцінка завищена, 11,9% осіб притаманна висока самооцінка та 21,8% – середня. З низькою самооцінкою зафіксовано 7,9% курсантів.

Результати дослідження самооцінки психічних станів виявили, що високий рівень тривожності характерний для 2,2% досліджуваних; 22,8% притаманний середній рівень, а низький рівень переважає у 75%. Щодо агресивності, то для більшості осіб (53,1%) властивий

середній її рівень; 38,6% курсантів не агресивні, проте 8,3% досліджуваних є доволі агресивними. Ригідність у 51,8% курсантів є на низькому рівні, у 47,8% осіб – на середньому, а у 0,4% – на високому рівні.

Дослідження поведінкового компонента передбачало оцінку рівня готовності до ризику, нервово-психічної стійкості та стратегій подолання стресогенних ситуацій. З'ясовано, що у значної кількості осіб (62,2%) переважає середній рівень готовності до ризику, а високий – лише у 14,8% майбутніх рятувальників. За допомогою методики «SACS» С. Хоббфоло виявлено, що найпродуктивніша стратегія подолання стресогенних ситуацій притаманна 15,8% студентів. Значна кількість курсантів має просоціальну стратегію подолання стресових ситуацій (59,2%), а 8,7% респондентів надають перевагу пасивній поведінці. Імпульсивна поведінка характерна для 2,2% курсантів, а маніпулятивні дії переважають у 5,3% осіб.

Результати діагностики нервово-психічної стійкості курсантів за методикою «Прогноз» засвідчили, що у респондентів переважає нормальний (47,4%) та задовільний (46,5%) рівні нервово-психічної стійкості. Із високим рівнем виявлено лише 2,6% осіб, решта – 3,5% – із низьким рівнем.

Для дослідження духовно-ціннісного компонента продіагностовано ціннісні орієнтації та рівень емпатійності майбутніх рятувальників (табл. 1). Завдяки методиці М. Рокича «Ціннісні орієнтації» визначено такі пріоритети цінностей: «сім'я» – 46,49% досліджуваних; «здоров'я» – 32,02% респондентів; «матеріальне забезпечення» – 12,28%; «професія» як головна цінність – 9,21% опитаних.

Таблиця 1

Показники духовно-ціннісного компонента професійної Я-концепції майбутніх рятувальників

Шкали	%, n = 228
Ціннісні орієнтації	
Сім'я	46,49
Здоров'я	32,02
Матеріальне забезпечення	12,28
Професія	9,21
Рівні емпатії	
Високий рівень	19,37
Середній рівень	54,66
Низький рівень	25,97

За допомогою методики В. В. Бойко, призначеної для оцінки уміння співпереживати і розуміти думки й почуття іншого, визначено рівні емпатії майбутніх рятівників. Так, високий рівень емпатії характерний для 19,73% курсантів, переважаючим рівнем є середній – 54,66%, решта респондентів – із низьким рівнем емпатії 25,97%.

Отже, отримані результати засвідчують, що 35,97% курсантів не вміють проявляти свою емпатійність. У структурі ціннісних орієнтацій досліджуваних превалюють цінності приватного життя та матеріального забезпечення, що, найімовірніше, спричинено матеріальною залежністю від старшого покоління та бажанням зміцнитися як самостійна і незалежна особистість. Питання матеріального достатку, фізичного задоволення витісняють духовні потреби і запити. Отже, духовно-ціннісний компонент професійної Я-концепції курсантів недостатньо сформований.

З метою виявлення ефективних умов та засобів формування професійної Я-концепції майбутніх рятівників нами проведено формувальний експеримент, змістом якого було створення та апробація програми формування професійної Я-концепції курсантів шляхом активізації процесів самопізнання, самоаналізу, особистісного саморозвитку, формування уявлень про себе як професіонала, розвитку когнітивного, емоційно-оцінного, мотиваційного, духовно-ціннісного та поведінкового компонентів професійної Я-концепції загалом. Під час здійснення формувального впливу в експериментальній групі вдалося створити психологічні умови для формування професійної Я-концепції курсантів, визначені на основі результатів теоретичного та емпіричного аналізу.

Запропонована нами програма формування професійної Я-концепції передбачала: тренінг «Формування професійної Я-концепції майбутніх рятівників», спеціальну організацію занять з курсу «Екстремальна психологія» з використанням активних методів навчання; індивідуальні та групові бесіди, лекції, диспути, участь у конференціях, відповідну організацію позанавчального часу курсантів, актуалізацію їхніх духовних цінностей. У запропонованій програмі використано активні соціально-психологічні методи, а також основні психолого-педагогічні засоби «Програми розвитку духовності студентів» (Н. І. Жигайло).

Головна мета тренінгу – створення психологічних умов для формування професійної Я-концепції курсантів з метою досягти їхнього саморозкриття; підвести до розуміння складових Я-концепції; розширити самопізнання, допомогти виявити сильні сторони, вплинути на духовний саморозвиток і професійні якості майбутніх рятівників;

сформувати мотивацію до особистісного та професійного самовдосконалення, самореалізації у професії; задіяти навички активного спілкування, забезпечити розвиток комунікативних умінь; підвищити рівень готовності до ризику.

Структура програми тренінгу налічувала такі змістові блоки: I – початковий блок (надання інформації про Я-концепцію особистості; проведення процедури знайомства; сприяння згуртованості курсантського колективу; формування когнітивного та мотиваційного компонентів структури професійної Я-концепції майбутніх рятівників); II – основна частина: формування емоційно-оцінного та духовно-ціннісного компонента професійної Я-концепції майбутніх рятівників (реалізація адекватної самооцінки, духовних цінностей, навичок рефлексії, емпатії); III – завершальна частина: формування поведінкового компонента (побудова стратегій власного життя та професійної діяльності, усвідомлення себе у ролі рятівника, практичне закріплення відповідних навичок).

Для перевірки ефективності розробленої програми було сформовано дві групи – експериментальну (30 осіб) та контрольну (30 осіб). На початку експерименту в контрольній та експериментальній групах статистичних відмінностей не виявлено. Отже, експериментально-дослідницькою роботою було охоплено 60 курсантів IV курсу Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Якісно-кількісну оцінку ефективності впровадження програми здійснено шляхом порівняльного аналізу із результатами досліджуваних контрольної та експериментальної груп за допомогою методів первинної та вторинної математичної статистики.

З метою виявлення ймовірних змін особистісних уявлень щодо майбутньої професії та визначення професійних якостей рятівників (дослідження когнітивного компонента) під час повторного опитування за авторською анкетною в експериментальній групі з'ясовано: 66,67% курсантів вважають, що рятівник – це їхнє покликання, вони впевнено йдуть до своєї мети та визнають, що стикаються з різними труднощами на шляху до досягнення цілі; 83,3% осіб усвідомили, що курсантське життя дає змогу стати справжнім офіцером, пройти період випробувань від першокурсника до офіцера (зазначимо, що на етапі констатації дослідження цей показник був значно нижчим).

Ефективною оцінкою успішної діяльності 93,3% майбутніх рятівників обрали вдалий порятунок людей. Отже, програма «Формування професійної Я-концепції» помітно вплинула не тільки на професійно зорієнтовані уявлення та знання майбутніх фахівців, а й на їхні реальні поведінкові настанови.

Після реалізації формувальної програми в експериментальній групі збільшилось число досліджуваних з адекватною самооцінкою. Це підтверджує багатofункціональний критерій Фішера ϕ ($\phi = 1,71$, $p \leq 0,05$), що відображено у таблиці 2.

Таблиця 2

Результати рівня самооцінки у курсантів контрольної та експериментальної груп (у %)

Рівень самооцінки	Контрольна група (n = 30)	Експериментальна група (n = 30)
Дуже високий	26,7	13,3
Високий	36,7	40
Середній	23,3	40
Низький	13,3	6,7

У результаті дослідження мотиваційного компонента після формувального впливу також виявлено зміни в Е-групі (табл. 3). Кількість курсантів Е-групи з адекватним рівнем мотивації збільшилась на 50%, в К-групі – на 3,3%. Статистичну значущість підтвердив багатofункціональний критерій Фішера ϕ ($\phi = 3,47$, $p \leq 0,01$).

Таблиця 3

Тип професійної мотивації курсантів (у %)

Шкали	Контрольна група, n = 30			Експериментальна група, n = 30		
	до експерименту	після експерименту	зміни	до експерименту	після експерименту	зміни
Адекватний	26,7	23,3	-3,4	30	73,3	+43,3
Компенсаційний	16,7	20	+3,3	13,3	6,7	-6,7
Конформістський	10	10	0	10	3,3	-6,7
Кримінальний	13,3	10	-3,3	13,3	3,3	-10
Ситуац. 1 (роман. привабл. професії)	13,3	16,7	+3,4	16,7	6,7	-16,7
Ситуац. 2 (престиж проф.)	20	20	0	16,7	6,7	-10

Завдяки реалізації формувальних впливів виявлено збільшення кількості курсантів середнього та високого рівнів готовності до ризику в Е-групі, що підтверджує багатофункціональний критерій Фішера ϕ ($\phi = 2,64$, $p \leq 0,01$) (табл. 4).

Таблиця 4

Показники рівня готовності до ризику курсантів у контрольній та експериментальній групах (у %)

Рівень	Контрольна група (n = 30)		Зміни	Експериментальна група (n = 30)		Зміни
	до експерименту	після експерименту		до експерименту	після експерименту	
Високий	16,7	23,3	+ 6,6	20	26,7	+ 6,7
Середній	43,3	46,7	+ 3,4	43,3	60	+ 16,7
Низький	26,7	30	+ 3,3	36,7	6,7	- 30

Результати повторної діагностики засвідчують, що в Е-групі з'явилися курсанти із вираженим високим та нормальним рівнями нервово-психічної стійкості. Статистичну значущість підтвердив багатофункціональний критерій Фішера ϕ ($\phi = 3,26$, $p \leq 0,01$) та критерій χ^2 -квдрат ($\chi^2 = 11,97$, $p \leq 0,01$).

В Е-групі відбулися зміни показників стратегій подолання стресових ситуацій, зокрема асертивні дії, пошук соціальних контактів та соціальної підтримки. Багатофункціональний критерій Фішера ϕ підтверджує статистичну значущість відмінностей у змінах в контрольній та експериментальній групах ($\phi = 2,95$, $p \leq 0,01$). Отримані результати (табл. 5) засвідчують також зміни духовно-ціннісного компонента в Е-групі після проведення формувального впливу ($\phi = 4,67$, $p \leq 0,01$).

Таблиця 5

Показники змін у духовно-ціннісному компоненті професійної Я-концепції курсантів (у %)

Рівень	Контрольна група (n = 30)		Зміни	Експериментальна група (n = 30)		Зміни
	до експерименту	після експерименту		до експерименту	після експерименту	
Високий	23,3	23,3	0	20	76,7	+56,7
Середній	60	63,3	+3,3	56,7	20	-36,7
Низький	16,7	13,3	-3,4	23,3	3,3	-20

Аналізуючи результати дослідження після формуального впливу, можна дійти висновку, що апробована програма, спрямована на формування професійної Я-концепції майбутніх рятувальників, суттєво сприяє: позитивній динаміці та розширенню знань курсантів щодо власної Я-концепції, професійних якостей; адекватному усвідомленню значущості майбутньої професії і професійної мотивації; зміні власної самооцінки та рівню домагань, посиленню прагнення у майбутніх фахівців духовно зростати та вдосконалюватись; бажанню досягати поставлених цілей; становленню здатності до переосмислення власної готовності до екстремальних ситуацій, вибору нових стратегій і тактик під час подолання стресогенних ситуацій.

Висновки. Виконаний експеримент дає змогу визначити психологічні умови формування професійної Я-концепції майбутніх рятувальників, це: а) актуалізація механізмів наслідування поведінки офіцерів, рефлексії, самоставлення, духовного становлення, саморегуляції нормативно-ціннісного ставлення до інших та самооцінювання; б) забезпечення розвитку когнітивного, емоційно-оцінного, мотиваційного, духовно-ціннісного та поведінкового компонентів професійної Я-концепції; в) досягнення рівнів сформованості окремих складових професійної Я-концепції; г) врахування індивідуальних особливостей професійної Я-концепції курсантів.

Процес формування професійної Я-концепції не завершується в юності, а продовжується протягом цілого життя, що потребує розробки проекту сприяння професійному розвитку рятувальника упродовж різних вікових періодів. У **перспективі** подальші **дослідження** з психології професійної Я-концепції передбачають: зосередження на суперечливості аспектів взаємодії особистості, яка розвивається, і соціального середовища; розробку й теоретичне обґрунтування програм розвитку професійної Я-концепції рятувальників із різним досвідом роботи та їхню апробацію в експерименті.

---

1. Боришевський М. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Боришевський. – К., 2000. – 76 с.

2. Васянович Г. П. Педагогічна етика: навч.-метод. посібник / Г. П. Васянович. – Львів: Норма, 2005. – 344 с.

3. Жигайло Н. І. Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця: монографія / Н. І. Жигайло. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 336 с.

4. Максименко С. Д. Основи генетичної психології / С. Д. Максименко. – К.: НПУ «Перспектива», 1998. – 320 с.

5. Москалець В. П. Психологія релігії: посібник / В. П. Москалець. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
6. Савчин М. В. Духовний потенціал людини: монографія / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ, 2001. – 202 с.
7. Шибрук О. В. Проблема феномена та структури Я-концепції особистості в контексті поглядів вітчизняних та зарубіжних дослідників / Н. І. Жигайло, О. В. Шибрук // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – Вип. 26. – Острого: В-во НУ «Острозька академія», 2014. –168 с.

Жигайло Н. И., Стельмах А. В. Формирование профессиональной Я-концепции будущих спасателей

Исследована проблема психологических условий формирования профессиональной Я-концепции будущих спасателей. Осуществлен теоретико-методологический анализ современных подходов к исследованию профессионального самосознания, разработана теоретическая модель структурно-содержательных компонентов профессиональной Я-концепции, определены ее структурно-содержательные компоненты, на репрезентативной выборке проведено их эмпирическое исследование. Доказана эффективность авторской программы формирования профессиональной Я-концепции будущих спасателей.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, профессиональная Я-концепция, образ Я, самооценка, профессиональная подготовка будущих спасателей, профессионально важные качества.

Zhyhaylo N. I., Stelmah O. B. Conditional psychology of forming professional self-concept future rescue workers

In article the problem of psychological conditions of forming professional self-conception future rescue workers is discovered. Also the methodological basics of investigations, using analysis, correlation and synthesis the plans like: peculiarity, specificity and demands for extraordinary behavior to cadets personality and professionally important qualities of future workers; psychological peculiarities study-trading activity of subject is explored.

We accomplished the theoretically-methodological analysis of modern modes for discovering professional self-consciousness and professional self-concept of future experts. The theoretical model of structural and semantic components of professional self-conception for future rescue workers is elaborated too. We determined the components of professional self-conception structure: cognitive, motivation, emotionally-estimated, behavioural and spiritually-valued, their empirical experiment on representative sample was organized.

Developed and tested authoring program to form professional self-concept for future saviors. The program included consideration of psychological conditions for the formation of professional self-concept, including cognitive, emotional evaluation, motivational, spiritual values and behavioral components. The main means of formation of professional self-concept selected socio-psychological training. Consequently, comparative analysis of the results of double psychodiagnostics partic-

ipants (before and after mold exposure) revealed positive dynamics of structural and semantic components of professional self-concept for future saviors. It was found that statistically significant changes observed in the students ideas on reevaluation of future trade and development of professional motivation, the formation of an adequate self-esteem and spirituality cadets raising willingness to take risks.

It was found also that the psychological conditions of formation of professional Self-concept for future rescuers are: updating the mechanisms of formation consciousness; ensuring all components of professional self-concept; taking into account the individual characteristics of students; promotion of awareness of students in a positive professional image; taking into account the age characteristics of students and social situation during training in the military establishment.

Key words: *profecional self-consciousness, professional self-concept, image Me, self-confidence, profecional preparing of future rescue workers, professionally important qualities.*

Стаття надійшла 28 квітня 2016 р.

УДК 342.98:35.082.3:342.98

З. Р. Кісіль

ТЕХНОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ СЛУЖБОВОЮ КАР'ЄРОЮ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Досліджено проблемні питання вироблення єдиного алгоритму управління службовою кар'єрою працівників Національної поліції України як однієї з детермінант професіоналізації персоналу. Виокремлено напрямки оптимізації проходження служби, професійного зростання правоохоронців. Заналізовано детермінанти створення технології управління службовою кар'єрою поліцейських у контексті адміністративної реформи і розвитку сучасної системи МВС України, інституту державної служби, в яких реалізується правовий, посадовий і соціальний статуси працівників ОВС.

Ключові слова: *концепція, реформування, проходження державної служби в Національній поліції України, кадрова політика, ротація, реструктуризація та модернізація правоохоронної діяльності.*

Постановка проблеми. Становлення демократичної, правової держави прямо пропорційно залежить від динамізму підвищення професійного, морального, етичного рівнів державних службовців, їх прагнення до професійного зростання та просування ієрархічною драбиною. Питанням кадрової політики, управління плануванням та професіогенезу працівників ОВС України приділено достатньо уваги

в розвідках науковців В. Авер'янова, Ю. Битяка, С. Дубенка, В. Лугового, Н. Нижник, О. Оболенського, С. Серьогіна, В. Ялужи й В. Малиновського, який, зокрема, зазначає, що «кадри – це обличчя державної влади, специфічний інструмент ефективної та послідовної реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави» [1, с. 103]. Незважаючи на свою актуальність, проблемні аспекти щодо вироблення єдиного алгоритму управління службовою кар'єрою працівників Національної поліції України, на жаль, ще не отримали ґрунтовного висвітлення у сучасній правовій науці. Саме тому вважаємо створення такого алгоритму вкрай доцільним, позаяк цілеспрямоване планування службової кар'єри є однією із детермінант професіоналізації персоналу.

Проходження служби в поліції – важливий елемент інституту державної служби, адже на цьому часовому континуумі реалізуються правовий, посадовий і соціальний статуси працівників. Оптимізація алгоритму проходження служби, професійного зростання, створення технології управління службовою кар'єрою поліцейських нині є пріоритетним напрямом адміністративної реформи й розвитку сучасної системи МВС України.

З огляду на це доречно з'ясувати етимологію терміна «кар'єра». У тлумачному словнику В. І. Даля він трактується як шлях, хід, успіх у службі [2]. С. І. Ожегов тлумачить «кар'єру» як шлях до успіху, видного становища в суспільстві й на службових теренах, а також досягнення такого становища [3].

Стан дослідження. Серед науковців не вщухає дискусія стосовно тлумачення поняття кар'єри та її видів. Цю категорію досліджували В. Авер'янов, А. Ануфрієв, Г. Атаманчук, Б. Андрушків, О. Бандурка, Х. Босак, М. Білецький, В. Бовикін, В. Венедиктов, В. Веснін, П. Друкнер, А. Кібанов, В. Крамаренко, О. Кузьмін, Л. Попов, О. Синявська, Ю. Тихомиров, О. Цільмак та інші. Попри певний науковий доробок Л. Васильєва, В. Лефтерова, Ю. Майдікова, В. Медведєва, Л. Мороз, Г. Попова, С. Яковенко з питань мотиваційної спрямованості професійної діяльності, управління кар'єрного зростання в системі МВС України, дослідженню кар'єри як одного з етапів професіогенезу осіб рядового і начальницького складу ОВС, на жаль, не приділено достатньої уваги.

Мета статті – проаналізувати технології управління службовою кар'єрою працівників Національної поліції України.

Виклад основних положень. У змісті кар'єри відображаються індивідуальний шлях особистості, шляхи досягнення поставленої мети, результати діяльності. Кар'єру можна розглядати як легітимну форму реалізації соціального статусу індивіда.

На думку В. Романова, кар'єра – «це активне просування людини в освоєнні і вдосконаленні способу життєдіяльності, яке забезпечує її стійкість у потоці соціального життя» [4, с. 8].

Це тлумачення передбачає, що така форма самоствердження особистості не є єдиною у площині соціального життя, отож може бути застосована до різноманітних проявів самореалізації та самовираження. Є. Охотський під кар'єрою розуміє «поступально-послідовне просування працівника ієрархічними щаблями посад, чинів і звань у керуванні зміцнення службових позицій, професійного зростання, утвердження внутрішньо-корпоративного престижу і завоювання суспільного визнання» [5, с. 80]. Водночас таке трактування, на жаль, не висвітлює аспект кар'єри, який передбачає процес просування щаблями ще й соціальної, духовно-культурної ієрархії.

М. Рудакевич вважає, що «ключовим чинником кар'єрного процесу в системі державної служби є службовці та їхні керівники. У процесі їх взаємодії формуються відносини (у вертикальному та горизонтальному напрямках), в основі яких – спосіб стимулювання ефективного виконання службових обов'язків. У зоні перетину цих інтересів перебувають кар'єрні цілі людини. Крім того, енергія кар'єрного процесу забезпечується двома факторами: внутрішнім (спадковість, індивідуально-психологічні особливості, інтереси, мотиви тощо) і зовнішнім (потреби й інтереси суспільства, сьогочасні реалії та перспективи розвитку його інститутів)» [6, с. 198–199]. Такий підхід до тлумачення кар'єри є ширшим, позаяк у ньому розглядаються не лише позитивні аспекти вищого соціального статусу, а й отримання більш адекватної щодо професійних інтересів роботи.

О. Продаєвич пропонує кар'єрою вважати «комплексне публічно-правове явище, що має внутрішню структуру, в якій слід виокремити такі складові: 1) входження: прийняття на державну службу, ознайомлення з функціональними обов'язками, проходження випробувального строку та професійного навчання, набуття першого досвіду; 2) становлення: адаптація до обраної професійної спеціалізації, формування системного уявлення про структурно-функціональні зв'язки, специфіка управлінської праці, зайняття керівної посади нижчого рівня; 3) сталість: оволодіння професією, досягнення стійкого становища в установі; 4) зрілість: максимальне використання власного кар'єрного потенціалу, коли компетентність перевищує кваліфікаційно-посадові вимоги, нарощування авторитету, наявність привабливого іміджу, високий рейтинг; 5) завершення: високий статус, визнання професіоналізму й компетентності, вшанування заслуг, відчуття необхідності передати іншим свої знання та досвід, перехід на патронатні

посади» [7, с. 12–15]. О. Цільмак виокремлює такі види кар'єри для працівників ОВС України: професійну, посадову, за званнями, наукову [8].

Аналіз наукових підходів до тлумачення поняття «кар'єра» уможливив авторське формулювання основних її ознак, зокрема це: процес досягнення певного більш престижного соціального статусу; один зі шляхів досягнення життєвої мети; одна з форм самовираження; розвиток особистості за рахунок ефективності своєї професійної діяльності; динамічний поступ угору щаблями ієрархічної драбини; можливість обіймати посаду, котра найбільш адекватно відповідає професійним інтересам індивіда.

Переважно науковці схиляються до поділу кар'єри на два види, а саме: *професійно-посадовий*, до якого належать усі посади, котрі працівник обіймав упродовж цілого професійного життя; *внутрішньо-організаційний*, який деталізує перелік штатних посад, що їх обіймав службовець у межах однієї організації по вертикалі й по горизонталі. З етичних міркувань феномен професійної кар'єри розглядається у двох площинах: по-перше, як співвідношення мети кар'єрного зростання, з одного боку, і морально-етичних норм – з іншого; по-друге, як відповідність морально-етичних норм способам і засобам досягнення кар'єрного зростання.

Важливою детермінантою професійної кар'єри є збіг інтересів службовця та потреб структурного підрозділу, в якому він проходить службу. Домінуючими детермінантами розвитку професійної кар'єри поліцейських, на думку автора, є: діяльність та позитивний приклад безпосереднього керівника; низка заходів, покликаних всебічно та об'єктивно оцінити професійні, ділові й моральні якості індивіда; створення належних умов для його професіоналізації, шляхом: 1) первинної професійної підготовки; 2) підготовки у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання; 3) післядипломної освіти; 4) службової підготовки [9, ст. 72].

Отже, *під професійною кар'єрою поліцейського* слід розуміти спеціалізовану кар'єру, якій характерне поетапне просування особи щаблями ієрархічної драбини або послідовна зміна сфер правоохоронної діяльності. Динамізм професійної кар'єри також залежить і від зацікавленості працівників поліції в можливості такого просування. Тому більшість науковців схиляються до думки, що існує нагальна потреба у виробленні чітких критеріїв, які були би підставою для просування по службі в Національній поліції України [10], що унеможливило би призначення на вищі посади осіб, які за своїми особистісними якостями не відповідають цій посаді.

Аналіз нормативно-правових актів дає підстави стверджувати, що питання кар'єрного зростання хоч і не знайшли прямого відображення у нормах-дефініціях, зате містяться у низці положень, які побічно передбачають його реалізацію. В Законі України «Про державну службу» до основних прав державних службовців віднесено «просування по службі з урахуванням кваліфікації та здібностей, сумлінного виконання своїх службових обов'язків, участь у конкурсах на заміщення посад більш високої категорії» [11, ст. 11]. Незважаючи на те що розділ 5 цього Закону присвячено розгляду основних складових службової кар'єри (зокрема це проходження служби (ст. 24), класифікація посад (ст. 25), ранги державних службовців (ст. 26), кадровий резерв державної служби (ст. 28), навчання і підвищення кваліфікації державних службовців (ст. 29)) [9], однак він не дає офіційного тлумачення поняття службової кар'єри. У ст. 65 «Переміщення поліцейських в органах, закладах та установах поліції» Закону України «Про Національну поліцію» також відсутнє визначення понять «переміщення по службі», «просування по службі». Отож, враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що сучасний стан нормативно-правового регулювання питання професіогенезу не вповні відповідає вимогам сьогодення, а тому потребує вдосконалення.

У контексті планування професійної кар'єри слушною є думка А. Файоля: «Планувати – означає передбачати» [12, с. 145] Основним завданням планування кар'єри, професіогенезу працівників Національної поліції України є поєднання професійної та внутрішньо-організаційної кар'єри. Так, планування кар'єри працівників Національної поліції України вирішує низку завдань, а саме: узгодження мети структурного підрозділу з метою особистості поліцейського; персоніфікація планування кар'єрного зростання та професіогенезу поліцейського; забезпечення гласності процесу планування кар'єрного зростання та професіогенезу працівників Національної поліції України; розроблення чітких критеріїв оцінювання діяльності працівників Національної поліції України; ретельне вивчення потенційних можливостей кар'єрного зростання кожного з працівників Національної поліції України; визначення шляхів професійного зростання кожного поліцейського.

Неможливо не погодитися з думкою В. Малиновського, що «планування кар'єри не є гарантією просування по службі або отримання нового призначення. Однак воно сприяє індивідуальному розвитку та професійному зростанню державного службовця, підвищує його значимість для установи та забезпечує відповідність кваліфікації персоналу новим можливостям.

Планування кар'єри передбачає проведення заходів для вдосконалення індивідуальної професійної майстерності та виявлення певних нахилів у розрахунок не лише на перспективу, а й на поточний час. Хоча планування кар'єри є обов'язком керівника і підлеглого, основна відповідальність все ж таки покладається на останнього. Керівник лише стимулює працівника, виявляє йому підтримку та надає необхідну інформацію» [1, с. 105].

На сьогодні одне з домінантних завдань, поставлених перед вищими навчальними закладами зі специфічними умовами навчання, полягає у формуванні високопрофесійного кадрового потенціалу Національної поліції України, спроможного на високому професійному рівні виконувати правоохоронні функції, завдання шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. З цього приводу слушною є позиція А. Стародубцева, який вважає, що «становлення особистості професіонала міліцейської служби, формування його морально-вольових якостей відбувається протягом усього терміну навчання у ВНЗ МВС України та в перші роки службової діяльності в органах внутрішніх справ. Особливо важливу роль у даному процесі відіграє сприйняття майбутнім фахівцем колективу органу чи підрозділу внутрішніх справ, його режиму роботи, морально-психологічного клімату, спілкування з досвідченими колегами, побудова взаємовідносин з ними, що є черговим етапом службової кар'єри в ОВС – професійна адаптація працівників органів внутрішніх справ. Підвищення ефективності правоохоронної діяльності тісно пов'язано з оптимізацією процесу професійного становлення молодого фахівця безпосередньо на службі. На даному етапі у молодого фахівця формується переконання у правильності професійного вибору, з'являється можливість перевірити на практиці власні знання, отримані під час навчання у вищому навчальному закладі» [13].

Після завершення первинної підготовки і призначення на посади молоді поліцейські зіштовхуються зі значним обсягом самостійної професійної роботи, необхідністю прийняття рішень; вирішенням службових завдань; дотриманням вимог субординаційної дисципліни; самоствердженням у складній системі міжособистісних та внутрішньо-організаційних взаємин; ненормованим робочим днем; професійним ризиком та емоційним виснаженням, що вимагає від них та цілого колективу згуртованості і впевненості у підтримці колег. Нині всі колективи правоохоронців є гетерогенними, позаяк укомплектовані працівниками різних професій та фахів, різного віку та з відмінними соціально-психологічними рисами характеру й мотиваційною спрямованістю,

тому адаптація у колективі молодого поліцейського є процесом багатограним і потребує певного часу.

Більшість учених-поліцейців [14] схиляються до думки, що адаптація правоохоронців до професійної діяльності складається з трьох етапів:

1) *первинної адаптації*, яка зумовлена пристосуванням молодого фахівця до: посадових інструкцій, професійних завдань, соціальних компонентів професійного середовища;

2) *стабілізації*, котра полягає в тому, що молодий працівник переходить до самостійної роботи, ефективно здійснює свої посадові функції і здатен, за потребою, замінити іншого працівника за суміжним фахом;

3) *професійної майстерності*, за якої працівник успішно виконує посадові функції, досягнув високого рівня професійної майстерності, є наставником молоді, належить до категорії осіб «професійне ядро колективу».

Проблемні питання просування по службі в правоохоронних органах є предметом дослідження Е. Астрахана, О. Бандурки, В. Бесчастного, Л. Бугрова, Д. Карпенко, В. Кікінчука, І. Маміюфа, І. Морейна, Т. Парпан, Б. Стичинського, А. Шебанова, А. Юшко та ін.

Так, В. Кікінчук, вважає, що «поняття службової кар'єри, у тому числі і в органах внутрішніх справ, фактично є тотожним поняттю проходження служби в ОВС України» [15, с. 96]. Вищенаведене розуміння просування по службі підтримує і В. Бесчастний, наголошуючи, що під просуванням по службі «не можна розуміти винятково вертикальне просування по службі, оскільки, обіймаючи навіть рівнозначну посаду, особа може зростати професійно» [16].

Відповідно до вимог ст. 65 Закону України «Про Національну поліцію», переміщення поліцейських здійснюється:

- 1) на вищу посаду – у порядку просування по службі;
- 2) на рівнозначні посади;
- 3) на посади, нижчі ніж та, на якій перебував поліцейський;
- 4) у зв'язку із зарахуванням на навчання до вищого навчального закладу із специфічними умовами навчання, який здійснює підготовку поліцейських, на денну форму навчання, а також у разі призначення на посаду після закінчення навчання [9].

Позитивною практикою в системі МВС України є проведення специфічного руху кадрів – ротації, що сприяє підготовці високопрофесійних кадрів та визначенню оптимального варіанту розстановки персоналу. Здійснення періодичної ротації кадрів задекларовано в Указі Президента України «Про стратегію державної кадрової політи-

ки на 2012–2020 роки» [17], Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про затвердження Концепції ротації кадрів на окремих посадах державних службовців» [18]. Так, «ротація кадрів повинна стати невід’ємною складовою системи роботи з кадрами у сфері державної служби, ефективним засобом формування дієвого кадрового резерву. Періодична ротація кадрів також сприятиме запобіганню проявам корупції серед державних службовців, особливо на посадах, які за характером виконуваної роботи і наданих повноважень пов’язані з підвищеним ризиком корупції» [18].

Відповідно до цієї Концепції, основними завданнями ротації кадрів є вдосконалення кадрового потенціалу з метою створення професійного, дієздатного державного апарату; створення підготовленого кадрового резерву для заміщення посад державних службовців, особливо там, де місцеві джерела кадрового поповнення обмежені; забезпечення планомірності службової кар’єри для перспективної молоді, формування нового типу управлінців; профілактика та запобігання проявам корупції, іншим правопорушенням серед державних службовців; забезпечення результативної та стабільної діяльності органів виконавчої влади, зниження рівня плинності кадрів» [18].

На думку В. Венедиктова й М. Іншина, ротація кадрів повинна сприяти більш якісному використанню персоналу ОВС, тобто передбачає регулярну його змінність відповідно до принципу «знайти потрібному працівнику «потрібне місце». У процесі ротації характер роботи може змінюватися в різних аспектах. У таких випадках формується працівник з кваліфікацією широкого профілю, потрібний у майбутньому як керівник того чи іншого структурного утворення» [19, с. 20]. Варта підтримки думка науковців про те, що ротація кадрів є ефективним каталізатором у прагненні правоохоронців до просування по службі та зацікавленості в результатах службової діяльності.

З огляду на вищевикладене, з метою формування професійного ядра і забезпечення структурних підрозділів висококваліфікованими кадрами у всіх сферах правоохоронної діяльності слід здійснювати моніторинг та переміщення перспективних молодих працівників і проводити їх ротацію для виконання ними посадових обов’язків різних ієрархічних рівнів. Отже, ротацією в Національній поліції України слід вважати горизонтальне або вертикальне переміщення персоналу на посадах у структурному підрозділі або між підрозділами з метою вдосконалення кадрового потенціалу, забезпечення планомірності професійної кар’єри, набуття нових знань і умінь, формування діючого резерву, забезпечення стабільної та ефективної правоохоронної діяльності. Ця кадрова процедура сприяє якнайкращому вивченню персона-

лу, унеможливленню проявів консерватизму та кадрового застою, створенню дієвого кадрового резерву.

Розглянувши різні етапи професіоналізації та кар'єрного зростання поліцейських, слід зазначити, що у багатьох структурних підрозділах, на жаль, не сформовано ефективних механізмів, які надавали би можливість сприймати професіоналізм правоохоронця як найвищу цінність, усіляко сприяли би кар'єрному зростанню професіоналів, запобігали би фактам кадрового застою та бюрократизму. До того ж, на сьогодні відсутні правові підстави превенції свавілля у кадровій політиці і волонтаризму у державній службі. Треба зазначити, що сучасний соціум не готовий позитивно оцінювати професіоналів та їхні прагнення до кар'єрного зростання. В новій Стратегії кадрової політики Національної поліції України слід передбачити запровадження передового досвіду Великої Британії, де пріоритетним принципом є: «Люди – наш головний і найважливіший ресурс. Розуміння і використання їх енергії і потенціалу повинно бути метою, до якої потрібно прагнути всім лідерам. Втілення змісту такого принципу праці з людиною в кадровій політиці на державній службі – це не тільки обов'язок суспільства, але й моральний обов'язок кожного керівника» [20, с. 89].

Більшість учених схиляються до думки про необхідність виокремлення управління кар'єрним зростанням у самостійну функцію кадрового менеджменту, що сприятиме забезпеченню стійкості, планованості, прогресивності розвитку технології управління службовою кар'єрою поліцейських. Для досягнення цієї мети потрібно послідовно й неухильно дотримуватися загальних адміністративних засад формування і реалізації стратегії управління службовою кар'єрою правоохоронців – це принципи неперервності, усвідомлення, пропорційності, динамічності та доцільності службової кар'єри.

Висновки. Реалізація стратегії управління службовою кар'єрою поліцейських передбачає застосування низки кадрових технологій, таких як: планування службової кар'єри; регулювання процесом службової кар'єри; розрахунок кар'єрного простору службової кар'єри та ін.

Повчальним є твердження видатного ученого Є. Охотського: «Успішна кар'єра розширює коло інтересів і потреб людини, підвищує креативність особистості; стимулює зростання потреб, професіоналізму і діловитості; посилює психологічну готовність діяти у більш складних умовах.

У справжнього професіонала кар'єрні прагнення завжди мають прогресивний характер. І навпаки, немає гіршого ворога в управлінні, аніж кар'єрист та бюрократ. Щирості від таких людей чекати

не доводиться. Про совість, обов'язок вони згадують лише у тих випадках, коли їх кар'єра руйнується» [5, с. 94].

1. Малиновський В. Я. Державна служба: теорія і практика: навч. посібник / В. Я. Малиновський. – К.: Атіка, 2003. – 160 с.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. И. Даль. – СПб.: Олма Медиа Групп, 2009. – 576 с.
3. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
4. Романов В. Л. Прохождение государственной службы: карьерная стратегия и служебная тактика / В. Л. Романов. – М.: РАГС, 1997. – 356 с.
5. Охотский Е. В. Государственный служащий: статус, профессия, призвание / Е. В. Охотский. – М.: Экономика, 2011. – 702 с.
6. Рудакевич М. Теоретичні акцентуації кар'єри державного службовця, або Концептуально-етичні роздуми на полях видання / М. Рудакевич // Вісник УАДУ. – 2000. – № 4. – С. 197–203.
7. Продаєвич О. С. Проходження державної служби в Україні: організаційно-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07 / О. С. Продаєвич; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2008. – 20 с.
8. Цільмак О. М. Кар'єра як етапи професіогенезу працівників ОВС / Олена Михайлівна Цільмак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2009_9/rozdil_2/Tsylmak.htm
9. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
10. Професійна мотивація працівників органів внутрішніх справ: вивчення та корекція: науково-практичний посібник / А. П. Москаленко, Д. О. Кобзін, А. А. Стародубцев та ін. – Харків: Ун-т внутр. справ, 2009. – 98 с.
11. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р. № 3723-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
12. Управление – это наука и искусство / А. Файоль, Г. Эмерсон, Г. Форд. – М.: Республика, 1992. – 352 с.
13. Стародубцев А. А. Этапы службовой кар'єри в органах внутренних дел / А. А. Стародубцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12caaovc.pdf>
14. Бандурка О. М. Поліція в Україні: історико-правове дослідження: монографія / О. М. Бандурка, В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш. – Х.: Золота миля, 2012. – 616 с.
15. Кікінчук В. Ю. Адміністративні процедури проходження служби в органах внутренних дел: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Василь Юрійович Кікінчук. – Х., 2010. – 205 с.
16. Бесчастный В. М. Моральна складова професіоналізму правоохоронців / В. М. Бесчастный, Г. В. Гребеньков // Віче. – 2012. – № 14. – С. 4–5.

17. Про Стратегію державної кадрової політики на 2012–2020 роки: Указ Президента України від 01.02.2012 р. № 45/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/45/2012n7>

18. Про затвердження Концепції ротації кадрів на окремих посадах державних службовців: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 березня 2002 р. № 144-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/144-2002-D180>

19. Венедиктов В. С. Організаційно-правові засади проходження служби в органах внутрішніх справ України: наук.-практ. посібник / В. С. Венедиктов, М. І. Іншин. – Х.: В-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 164 с.

20. Поволоцький О. В. Професіоналізм міліції: сучасний стан та нові вимоги / О. В. Поволоцький // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 28. – С. 396–405.

Кисиль З. Р. Технология управления служебной карьерой работников Национальной полиции Украины

Рассмотрено проблемные вопросы выработки единого алгоритма управления служебной карьерой работников Национальной полиции Украины как одной из детерминант профессионализации персонала. Выделено направления оптимизации прохождения службы, профессионального роста правоохранителей.

Проанализировано детерминанты создания технологии управления служебной карьерой полицейских в контексте административной реформы и развития современной системы МВД Украины, института государственной службы, в которых реализуется правовой, должностной и социальный статусы работников ОВД.

Ключевые слова: *концепция, реформирование, прохождение государственной службы в Национальной полиции Украины, кадровая политика, ротация, реструктуризация и модернизация правоохранительной деятельности.*

Kisil Z. R. Management technology of employees service career of the National Police of Ukraine

The article considers the issues to develop a single control algorithm career staff officer of the National Police of Ukraine. Creating a control algorithm official career employees of the National Police of Ukraine is extremely important, as purposeful planning career is one of the determinants of professionalization of staff.

Service in the police is an important element of the public service, because in this time continuum implemented legal, official and their social status. Optimization algorithm of service, professional development, creation of technology management career police officer is now one of the priorities of administrative reform and the development of a modern system of Ministry of Interior of Ukraine

It is noted that the main objective of career planning, staff profesiohenezu Ukraine National Police is a combination of professional and intra-organizational career. Thus, career planning staff of the National Police of Ukraine decides a number of challenges, namely providing objective structural unit for the purpose

of individual police; personification career planning and profesiohenezu police; ensure transparency of the planning process and profesiohenezu career employees of the National Police of Ukraine; develop clear criteria for evaluation of employees of the National Police of Ukraine; careful study of the potential of each career employees of the National Police of Ukraine; identify ways the professional growth of each police officer.

Today, one of the dominant tasks assigned to universities with specific terms of the education is to form highly skilled potential National Police of Ukraine, capable professionally perform law enforcement functions, tasks and by ensuring the protection of rights and freedoms, combating crime, maintaining public security and order.

Key words: *concept, reform the civil service in the National Police of Ukraine, personnel policies, rotation, restructuring and modernization of law enforcement.*

Стаття надійшла 28 квітня 2016 р.

УДК 342.159.9.072.43

**М. В. Ковалів,
М. А. Денисюк**

ВПЛИВ ЗОВНІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА НА ДЕСТРУКТИВНІ МОТИВАЦІЇ ВОДІЇВ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ЩОДО БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Розглянуто формування деструктивної мотивації як наслідку взаємодії зовнішніх, внутрішньо-організаційних і особистісних чинників. Визначено вплив політико-правових, економічних, соціальних і духовних факторів. Проаналізовано взаємовплив систематизованих передумов і причин соціологічного та психологічного характеру на процес формування деструктивної мотивації водіїв транспортних засобів, що негативно відображається на стані безпеки дорожнього руху.

Ключові слова: *деструктивна мотивація, зовнішнє середовище, соціологічні чинники, психологічні чинники.*

Постановка проблеми. Провідним чинником, що обумовлює ефективність забезпечення безпеки дорожнього руху, є мотивація водіїв. Донедавна основну увагу вчені зосереджували на конструктивній мотивації, пошуку шляхів її підвищення. Зате мотивація, що перешкоджає досягненню мети безпечного використання транспортних засобів, тобто деструктивна мотивація, зазвичай залишалася поза полем зору.

Водночас вона спричиняє величезну шкоду, оскільки породжує різні форми деструктивної поведінки: небажання сумлінно виконувати приписи правил дорожнього руху, внутрішнє звільнення від відповідальності тощо. Деструктивна мотивація водіїв призводить до зростання латентних правопорушень у сфері дорожнього руху, конфліктів із поліцією, напружених стосунків між працівниками і роботодавцями та інших негативних наслідків, що зумовлює наявність в Україні найбільшої кількості жертв дорожньо-транспортних пригод серед європейських держав. Також значної шкоди деструктивна мотивація водіїв завдає економіці держави.

Недостатня науково-теоретична розробленість проблемних питань щодо причин і наслідків відтворення цього соціально-управлінського феномена, а також відсутність у науковій літературі системних рекомендацій стосовно обмеження деструктивної мотивації визначають актуальність теми дослідження.

Стан дослідження. У наші дні здійснюються певні кроки на шляху розвитку концепції деструктивної мотивації водіїв у сфері безпеки дорожнього руху, виявлення системи соціальних та індивідуальних причин цього феномена. Це зумовлено необхідністю формування нових підходів до вирішення проблем безпеки руху та підвищення ефективності функціонування органів, які забезпечують безпеку руху. Значний внесок у дослідження психологічного підходу щодо деструктивної мотивації здійснили відомі науковці: З. Фрейд, Е. Фромм, К. Лоренц, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Р. Парк, Е. Берджесс, М. Шоу, Т. Шеллинг, Р. Фуллер, Р. Майерс, Е. Гофман, Г. Беккер, Е. Лемерт, Ф. Танненбаум, Е. Сазерленд, Е. Гідденс, П. Бергер, Н. Луман, В. Співак, В. Щербина та ін.

Метою статті є систематизація основних причин деструктивної мотивації водіїв у сфері безпеки руху.

Виклад основних положень. Проблема мотивації персоналу в сучасній науковій літературі цікавляться багато дослідників різних галузей знань. Однак з урахуванням наявних досягнень українських науковців практика мотивації професійного розвитку працівників в Україні поки що не набула поширення, а проблема мотивації розвитку й професійного навчання персоналу залишається недостатньо дослідженою [1, с. 343].

Одним із понять психології управління є зовнішнє середовище, яке охоплює сукупність зовнішніх факторів, що впливають на процеси життєдіяльності суспільства. У широкому сенсі зовнішнє середовище включає в себе комплекс економічних, політико-правових, соціальних і духовних умов розвитку суспільства, що визначають загальні вектори

організаційної динаміки, функціонування та розвитку суспільної системи забезпечення безпеки дорожнього руху. Необхідність дослідження передумов деструктивної мотивації водіїв у зовнішньому середовищі щодо безпеки руху обумовлена принципом інституційного ізоморфізму [2, с. 151].

На рівні суспільства як соціальної системи передумови відтворення деструктивної мотивації людини можна виокремити в чотирьох найважливіших сферах життя: політико-правовій, економічній, соціальній і духовній.

Характеристики вказаних сфер визначено особливостями законодавства, гарантіями прав і свобод людини і громадянина, закріпленими в Конституції, які впливають на тип організаційної структури, форми внутрішньо-організаційної взаємодії, організації безпеки руху, форми корпоративної культури водіїв транспортних засобів. Це передбачає організацію безпеки руху, яка існує в конкретному суспільстві на певному відрізку історичного розвитку. У межах сфер, що розглядаються, виробляються суспільні цінності, норми, моделі поведінки, які впливають на особистість водія. З огляду на це визначення передумов деструктивної мотивації на рівні зовнішнього середовища є конче потрібним для виявлення найбільш глибоких соціальних детермінант деструктивної мотивації в системі суспільних відносин щодо безпеки руху.

Політико-правова сфера, виражена через правові норми, покликана реалізовувати потреби суспільства й інтереси всіх соціальних груп. Функції політики включають: підтримку та зміцнення цілісності суспільства; розробку цілей суспільства та складових його колективних суб'єктів; розподіл цінностей і благ; регулювання групових конфліктів, запобігання їм, захист і забезпечення прав особи й ін. Реалізація загальних функцій політики підпорядковує діяльність її підсистем: інституціональної (організації), нормативної (норми права та моралі), функціональної (форми, способи, методи реалізації владних повноважень), комунікативної (форми взаємодії між політичною та економічною підсистемами), ідеологічної (погляди).

В Україні політико-правова підсистема суспільства наразі далека від досконалої, що передбачає високий рівень гармонізації інтересів різних соціальних груп. Низка її особливостей є передумовами деструктивної мотивації, оскільки негативно впливає на організацію безпеки руху, гальмує її розвиток, підвищує рівень конфліктності взаємин між поліцейськими та водіями.

Найважливішими передумовами деструктивної мотивації в розрізі політико-правової підсистеми суспільства є:

– ухвалення політичних рішень, які не відповідають інтересам великих соціальних груп працюючого населення. Чимало рішень, котрі приймає влада, є неефективними. Ба навіть ущемляють інтереси громадян. Цьому сприяє те, що їх ухвалення має переважно тіньовий, не публічний характер. Це доповнюється відсутністю ефективного законодавчо закріпленого механізму персональної відповідальності політиків і чиновників за якість життя населення. Високий рівень соціальної нерівності в державі створює конфліктний потенціал, який є, в свою чергу, важливою передумовою деструктивної мотивації взагалі. Недостатнє врахування інтересів бізнесу, складність його ведення спонукає багатьох керівників до порушення закону, нецивілізованих форм господарювання, низького рівня обліку запитів водіїв, ігнорування їхніх прав. Функціонування комерційних організацій в Україні ускладнюється цілою низкою факторів, основними з яких є бюрократизація та корупція. За підсумками 2015 року, в рейтингу корупції, який складає Transparency International [3], Україна опинилася на 130-ому місці, в одному ряду з Нігерією, Іраном і Камеруном. Символічна значимість цього показника спричинена тим, що його визначено з опитувань представників бізнесу і це засвідчує їхнє сприйняття існуючого рівня корупції в державі. Місце України в рейтингу корупції залишається практично незмінним упродовж кількох років. І хоча робляться певні спроби щодо боротьби з корупцією, загалом вони поки що не приносять очікуваного результату. Багато корупційних злочинів не розслідуються, або виносяться вирoki, які не відповідають їх масштабам. Декларування конфлікту інтересів не знаходить адекватного інституційного закріплення тощо. Через ці та інші труднощі у веденні бізнесу керівники організацій часто зайняті боротьбою за виживання в агресивному середовищі, а не встановленням балансу інтересів з співробітниками. Крім того, підприємницький прошарок суспільства формувався здебільшого з представників комсомольсько-партійної номенклатури, тому вирізняється егоїзмом і спрагою швидкого збагачення. За такого стану справ інтереси та потреби працюючих часто ігноруються або недостатньо враховуються роботодавцями, що призводить до поширення деструктивної мотивації;

– *недосконалість законодавства про працю*. Кодекс, із яким Україна ввійшла в XXI століття, набув чинності ще 10 грудня 1971 року. Йому притаманна ціла низка різнохарактерних проблем, що повинні вирішуватись засобами трудового права і загалом є передумовами деструктивної мотивації. Найперше, через складність виконання на практиці положень, які містяться в Кодексі, невизначеність і неоднозначність у застосуванні норм роботодавці – у разі виникнення спірних

ситуацій – трактують їх не на користь водія. По-друге, суттєвим недоліком чинного Кодексу є неточні формулювання положень про локальні трудові акти, прийняті роботодавцем, які можуть провокувати недотримання інтересів водіїв і помилково визначати владні межі роботодавця з метою зловживань, що й зумовлює деструктивну мотивацію. По-третє, санкції за порушення роботодавцями норм трудового права є недостатньо жорсткими. За визначенням Л. Остапенка, штрафи за вчинення правопорушень у сфері трудових відносин, визначені в Кодексі України про адміністративні правопорушення, не є достатніми для того, аби зупиняти роботодавців від утисків прав водіїв [4, с. 82].

Друга група передумов деструктивної мотивації на рівні зовнішнього середовища належить до економічної сфери суспільства. Тип економічної системи, що визначає існуючі принципи економічних відносин, лежить в основі формування структури організації безпеки дорожнього руху, інтересів власників транспортних підприємств, адміністрацій та водіїв. Сучасна економічна система України виникла під час реформ 90-х рр. ХХ ст. і відрізняється від командно-адміністративної системи, що існувала в Україні до 1992 р., і від того зразка, який проголошували реформатори.

Передумовами відтворення деструктивної мотивації є:

– *загальний стан спаду в економіці*. Функціонування системи безпеки руху, стан мотиваційних чинників перебувають у прямій залежності від стадії економічного циклу. Економічний спад і криза, ставлячи під загрозу існування транспортних організацій, змушують керівників знижувати витрати. З огляду на це відбувається зменшення витрат на персонал, погіршення умов праці, пряме скорочення заробітної плати. Всі ці дії стають причинами поширення деструктивної мотивації. Стан сучасної економіки країни визначається експертами як складний. Економічна криза 2014–2015 років посилилась у 2016-ому через скорочення виробництва, зумовленого війною на сході України. Економіка характеризується відтоком капіталу й інвестицій, зростанням інфляції та уповільненням темпів виробництва [5, с. 4–6]. Ці чинники ускладнюють існування автотранспортного господарства (доріг, ремонтної інфраструктури, автомобільної промисловості), унеможливають створення керівниками сприятливого середовища для взаємодії з водіями, повноцінного обліку їх інтересів і потреб, що, своєю чергою, теж породжує деструктивну мотивацію;

– *некоректно проведена в 90-ті роки приватизація*. Роздержавлення власності формально має на меті стимулювання виробництва для його розвитку та зростання продуктивності праці. Однак процес передачі державного майна в приватну власність має суперечливий

характер і піддається критиці з низки причин. По-перше, нові власники колись отримали майно переважно завдяки особистим зв'язкам і неформальним відносинам з політиками та чиновниками. Наслідком цього стало занадто сильне та несправедливе економічне розшарування населення та формування класу олігархів. По-друге, передача власності здебільшого далеким від виробництва, некомпетентним у питаннях управління особам із сумнівними етичними якостями не сприяла формуванню у нових господарів високого рівня відповідальності та зацікавленості в ефективному її використанні. По-третє, приватизація супроводжувалася масштабною корупцією. З огляду на це переважна частина населення країни негативно ставиться до підсумків приватизації: близько 80% населення вважають її нелегітимною та виступають за повний або частковий перегляд її підсумків. Приватизація, проведена в складній економічній і політичній ситуації, без належної підготовки, стала одним із факторів зростання нерівності й напруженості в суспільстві і, як наслідок, передумовою поширення деструктивної мотивації;

– *високий рівень податкового навантаження на бізнес.* Держава використовує податкову систему як один із найважливіших інструментів управління економікою. Від того, наскільки податкова система відповідає стадії економічного циклу та можливостям платників податків, залежить ефективне функціонування народного господарства та підприємств транспортного комплексу. Норми сучасної податкової системи наражаються на гостру критику, особливо з боку представників дрібного та середнього бізнесу. Протягом останніх років податкове навантаження на бізнес в Україні постійно збільшується. В середньому по країні на 2014 рік воно становило 54%, і за цим показником Україна посіла 56-е місце в рейтингу якості податкової системи, складеного Світовим банком. Водночас стає все більш очевидним, що резерви економічно виправданого підвищення загального рівня податкового навантаження вичерпані. Надмірно високі податкові ставки негативно впливають на можливість компенсації праці та мотиваційну політику, отож сприяють виникненню деструктивної мотивації;

– *високий рівень розриву в доходах підприємців* і значної частини населення. Проблема нерівності доходів населення стоїть дуже гостро. Величина коефіцієнта Джині, що відображає ступінь розшарування населення країни за доходами, впродовж останніх років коливається в діапазоні від 0,40 до 0,51 [6]. Найвищий рівень показника мінімальної оплати праці (далі – МРОП) у Люксембурзі – 1766,3 долара, який у 12 разів перевищує наш національний показник. На другому і третьому місцях опинилися Нідерланди (1622,1 дол.) і Бельгія (1565,9 дол.).

Варто зазначити, що в представленому рейтингу відсутня ціла низка країн, у яких не встановлено єдиних для всіх галузей економіки мінімумів, наприклад, Німеччина, Данія, Італія, Китай. Реальне місце України за МРОП, найімовірніше, нижче 40-го у ранжируванні. Більш того, мінімального розміру оплати праці в Україні фактично взагалі немає. Встановлений МРОП регулює найменшу виплату, яку роботодавець може платити водіям. Однак, на відміну від більшості розвинених країн, МРОП в Україні є величиною дещо абстрактною, оскільки законодавчо не встановлено, за який робочий час людині належить певна плата (чи працює вона 20 годин у тиждень, чи 40). Все це свідчить про те, що законодавчо встановлений МРОП в Україні неадекватно низький порівняно з потенційними можливостями національної економіки. Внаслідок цього він не виконує своєї функції щодо соціального захисту громадян. Керівництво суб'єктів господарювання може встановлювати заробітну плату, яка не відповідає уявленням водіїв про справедливість і не дозволяє ефективно відтворювати робочу силу, що стає передумовою поширення деструктивної мотивації;

– *високий рівень безробіття*. Чи не найважливішим показником, який характеризує успішність функціонування економіки країни, є рівень безробіття. Високий – становить об'єктивну передумову поширення деструктивної мотивації. По-перше, у зв'язку з великою кількістю претендентів роботодавця може встановлювати розмір заробітної плати, що не відповідає складності й обсягам роботи, бо ж завжди можна знайти робітника, готового виконувати її за невиправдано низьку оплату. По-друге, велика пропозиція на ринку праці дозволяє роботодавцю байдуже ставитися до інтересів водіїв, оскільки після звільнення є нагода підібрати нового кандидата. Ця ситуація менше стосується висококваліфікованих водіїв, які займають провідне місце в технологічному процесі перевезення, але водночас сильно відбивається на положенні рядових робітників. По-третє, високий рівень безробіття підштовхує водіїв до того, щоб утриматися, навіть якщо робота не підходить з різних причин, оскільки є ризик залишитися без неї. Це теж сприяє розвитку деструктивної мотивації;

– *недостатній соціальний захист працюючих*. Діяльність профспілок як органу, який відстоює інтереси водіїв, впливає на характер взаємодій між роботодавцем і водіями. За даними опитування Центру вивчення громадської думки, більшість населення (68%) низько оцінює роль профспілок у захисті прав працюючих. 42% опитаних відзначили помітне ослаблення впливу профспілок за останні 3–5 років. Неефективна їх діяльність, що є наслідком низької активності й організованості водіїв, обмеженості ресурсів цієї організації, а також

її повноважень щодо захисту прав водіїв, не дозволяє встановити баланс відносин між власниками та робітниками. Це призводить до зростання конфлікту інтересів та поширення деструктивної мотивації.

Передумови деструктивної мотивації присутні й у соціальній сфері суспільства. Ключовим інструментом регулювання поведінки водія і його мотивації в розрізі соціальної сфери є соціальні групи та існуючі в них соціальні норми – стихійно сформовані або свідомо встановлені правила поведінки [7, с. 330]. Соціальні норми є частиною соціального досвіду. Вони сприймаються людьми, об'єктивно існують і підтримують соціальний порядок. Соціальні норми дозволяють особі орієнтуватися в суспільстві, регулюють конкретні вчинки та дії. Певні характеристики соціальних норм лежать в основі передумов деструктивної мотивації в підсистемі соціальної взаємодії:

– *неузгодженість соціально значущих цілей і засобів їх досягнення*. У громадян посилено культивується, зокрема засобами масової інформації, як найважливіша життєва мета – досягнення високого рівня матеріального добробуту. Реалізувати її за допомогою законних засобів більшості водіїв украї складно або просто неможливо. Це спонукає людину до деструктивної поведінки – різного роду зловживань службовим становищем. Якщо ситуація та особистісні характеристики виявляються придатними для деструктивної поведінки, то це реалізується порушенням норм права. Стан невизначеності соціального становища громадян, чинні соціальні нерівності й ослаблення соціального контролю зумовили перехід суспільства від цілісного стану до фрагментарного. Соціальна дезінтеграція, яка є наслідком економічних і політичних реформ 90-х років ХХ ст., у поєднанні зі систематичною пропагандою всюдозволеності веде до деградації моральних і трудових цінностей, стає причиною соціальних конфліктів і лежить в основі деструктивної мотивації, спричиняючи масові відхилення від норм поведінки, кодифікованих у правовому та моральному кодексах країни. Масові відхилення відрізняються від соціальних проблем тривалістю існування, складністю боротьби з ними, мають психологічне коріння і пов'язані з національно-етнічними рисами населення [8, с. 150–152]. Вчені виокремлюють такі групи – психологічні: агресивність, авторитаризм, аморальність тощо; політичні: аполітичність, конфліктність, криміналізація тощо; економічні: бідність, зубожіння, тіньова економіка тощо. Поширення масових відхилень у дотриманні соціально прийнятних норм поведінки сприяє падінню моральних і етичних засад і призводить до відтворення деструктивної мотивації.

У взаємозв'язку з політико-правовою, економічною та соціальною сферами суспільного життя перебуває духовна сфера суспільства.

Вона охоплює відносини, що виникають у процесі створення духовних цінностей, їх збереження, поширення та використання, задовольняє потреби людини в самореалізації, самоствердженні, самовдосконаленні [9, с. 210–211]. Духовна сфера суспільного життя безпосередньо впливає на формування цінностей і потреб особистості та зумовлює виникнення деструктивної мотивації:

– *масове поширення цінностей «споживчої культури»*. Цей тип культури характеризується приматом матеріальних цінностей і прагненням до володіння певним набором символів матеріального успіху. Прагнення постійного задоволення зростаючих, головним чином матеріальних, потреб є важливим чинником, що впливає на поведінку. В підсумку ситуація призводить до поширення деструктивної мотивації: водій або виявляється демотивованим і не приділяє певної уваги роботі, оскільки усвідомлює, що йому не досягти бажаного рівня споживання, або починає активно використовувати у своїй діяльності засоби, що дозволяють домогтися власних цілей. Результатом є поширення деструктивних моделей соціальної адаптації в ситуації загальної несправедливості. Як зазначає В. Бойко, «однією з форм соціально-психологічної адаптації людей до дійсності стала їх мімікрія, тобто корекція поглядів, ціннісних орієнтацій, норм поведінки відповідно до стандартів нових взаємин» [10, с. 54]. Пристосування водіїв до існуючої ситуації несправедливості супроводжується неузгодженістю між принципами моралі, що сповідаються, з одного боку, і реальним рівнем моральних вимог до себе і оточуючих – з іншого. Внаслідок цього різні деструктивні явища, такі як безпринципність, шахрайство, спритність тощо, сприймаються як виправданий варіант поведінки в різних сферах суспільного життя. Все це безпосередньо впливає на особистість водія та є передумовою деструктивної мотивації;

– *масове поширення серед населення філософії «коротких життєвих проєктів»*, що являють собою складені на нетривалий час життєві плани. Такий підхід до життя, орієнтований на миттєве сприйняття реальності, має на увазі певний набір потреб і цінностей, якими керуються люди в своїй поведінці. Перебуваючи під впливом факторів деструктивної мотивації, водій, який дотримується філософії коротких життєвих проєктів, вважатиме за краще реалізувати деструктивну поведінку «тут і зараз», щоб задовольнити свої потреби, а не чекати зміни ситуації в сприятливий бік. Під час усунення деструктивної мотивації необхідно враховувати специфіку її різних видів. За ступенем усвідомленості, ясності, стійкості в часі і змістовної насиченості мети, яка ставиться працівником, демотивація є одним із наслідків слабкості

конструктивної організаційної мотивації. Специфіка цього виду деструктивної мотивації визначається тим, що вплив різних чинників на мотиваційну сферу водія призводить до гальмування або цілковитого блокування дії конструктивних мотивів.

Висновки. Аналіз виникнення передумов деструктивної мотивації водія на рівні зовнішнього середовища зумовлено певною низкою чинників. Безпосередньо ж передумовами є об'єктивні негативні характеристики найважливіших сфер суспільного життя: політико-правової, економічної, соціальної та духовної. Економічні перетворення посилили соціальне розшарування, різко розділивши суспільство на: групу, яка має значну кількість матеріальних ресурсів, і групу, вкрай обмежену в них. Останні відчувають тривогу, невпевненість у завтрашньому дні, невдоволення ситуацією, що склалася в силу активного поширення різних форм відчуження від влади та власності. Значна частина населення не в змозі задовольняти базові потреби за існуючого економічного та публічного порядку, паралельно з цим відбувається поширення цінностей культури споживання, що пропагує націленість на успіх і високі споживчі стандарти, для досягнення яких прийнятні будь-які засоби. Негативні характеристики різних сфер суспільного життя породжують гострі форми конфлікту інтересів. Унаслідок цього зростає деструктивна мотивація, а головним для водіїв стає реалізація індивідуальних цілей, які не корелюють з організаційними. Виокремлені передумови відтворення деструктивної мотивації на рівні зовнішнього середовища мають специфічний прояв у сфері безпеки дорожнього руху.

Перспективи подальшої роботи. Дослідження негативного впливу деструктивної мотивації водіїв у сфері безпеки дорожнього руху зумовлюють необхідність підвищення ефективності оперативно-службової діяльності патрульної поліції. Деструктивна мотивація розкриває взаємовплив систематизованих передумов і причин соціологічного та психологічного характеру, що дозволяє глибше зрозуміти соціальний механізм відтворення деструктивної поведінки і може бути використано для подальшого розвитку та доповнення загальнодержавних заходів, спрямованих на профілактику порушень правил дорожнього руху. Для цього потрібен скрупульозний аналіз психологічних складових деструктивної мотивації.

---

1. Гриценко Д. С. Науковий огляд дисертаційних досліджень України в 2012–2014 рр. з позиції розгляду основних проблем мотивації персоналу / Д. С. Гриценко // Глобальні та національні проблеми економіки; Миколаївський нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – 2015. – Вип. 4. – С. 343–348.

2. DiMaggio P. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields / P. DiMaggio, W.W. Powell // *American Sociological Review*. – 1983. – № 48 (2). – P. 147–160.

3. Transparency International Україна. Індекс корупції CPI 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ti-ukraine.org/CPI-2015/press_ukraine_CPI-2015

4. Остапенко Л. О. Стан адміністративної відповідальності за порушення законодавства в галузі охорони праці в Україні / Л. О. Остапенко // *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». – 2015. – № 824. – С. 77–84.

5. Економіка регіонів у 2015 році: нові реалії і можливості в умовах започаткованих реформ – К.: НІСД, 2015. – 92 с.

6. Коefіцієнт Джині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

7. Кісіль Р.-В. В. Вплив факторів сугестії та групової трансценденції модусів регулювання поведінки індивіда на потенційну криміногенність / Р.-В. В. Кісіль // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. – 2015. – № 1. – С. 325–334.

8. Єсімов С. С. Соціально-психологічні умови попередження конфліктів у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху / С. С. Єсімов, Х. А. Барвінська // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна. – 2015. – № 2. – С. 148–155.

9. Левченко Т. І. Мотивація суб'єкта в різних видах діяльності / Т. І. Левченко. – Вінниця: Нова книга, 2011. – 448 с.

10. Бойко В. В. Социально-психологический климат коллектива и личность / В. В. Бойко, А. Г. Ковалев, В. Н. Панферов. – М.: Мысль, 1983. – 196 с.

Ковалив М. В., Денісюк М. А. Влияние внешней среды на деструктивные мотивации водителей транспортных средств по безопасности дорожного движения

Рассмотрено формирование деструктивной мотивации как следствие взаимодействия внешних, внутренне-организационных и личностных факторов. Определено влияние политико-правовых, экономических, социальных и духовных факторов. Проанализировано взаимовлияние систематизированных предпосылок и причин социологического и психологического характера на процесс формирования деструктивной мотивации водителей транспортных средств, которое негативно отображается на состоянии безопасности дорожного движения.

Ключевые слова: деструктивная мотивация, внешняя среда, социологические факторы, психологические факторы.

Kovaliv M. V., Denysiuk M. A. The impact of the environment on the destructive motivation of vehicles drivers concerning road safety

The environment is one of the concepts of the management psychology, which describes a set of external factors that affect the processes of vital activity of the society. Broadly speaking the environment includes a set of economic, political, legal, social and spiritual conditions of development of the society, defining common

vectors of the organizational dynamics, functioning and development of the social system of the provision of road safety. In Ukraine, political and legal subsystem of the society is far from perfect, that provides a high level of harmonization of interests of different social groups. A number of its features are the precondition of destructive motivation because it has a negative impact on traffic safety organization, inhibits its development, and increases the level of conflict relations between police and drivers.

The second group of preconditions of destructive motivation at the level of the environment refers to the economic sphere of the society. A type of economic system, which causes the existing principles of economic relations, is the basis of the formation of the structure of the road safety organization, the interests of the owners of transport companies, administration and drivers. Currently, the economy of the country is characterized by the outflow of capital and investment, rising inflation and slowing production. All these factors complicate the existence of the motor sector (roads, repair infrastructure, automotive industry), do not allow managers to create a favorable environment for interaction with drivers, a full account of their interests and needs. Thus, it generates destructive motivation. Backgrounds of destructive motivation are present in the social sphere of the society. The key instrument for regulating the driver's behavior and motivation within social sphere is social groups and their existing social norms – spontaneously formed or consciously established rules of conduct. Certain characteristics of social norms are the basis of preconditions of destructive motivation in the social interaction subsystem. Negative characteristics of the different spheres of social life give rise to acute forms of conflict of interests and have a specific manifestation in the field of road safety.

Key words: destructive motivation, environment, sociological factors, psychological factors.

Стаття надійшла 28 квітня 2016 р.

УДК 159.9:316.35

О. С. Колосович

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДОГО ОФІЦЕРА З НЕФОРМАЛЬНИМ ЛІДЕРОМ ВІЙСЬКОВОГО ПІДРОЗДІЛУ

Досліджено питання впливу психологічних факторів на взаємодію молодого командира (офіцера) з неформальними лідерами підпорядкованого підрозділу. Вперше комплексно застосовано методи дослідження особистісних якостей, лідерського статусу та організаційно-психологічних особливостей військових підрозділів з метою визначення їх впливу на особливості взаємодії між начальниками і підлеглими. За допомогою факторного аналізу отриманих результатів виокремлено 10 типів членів колективу у військово-професійному середовищі.

Ключові слова: формальне і неформальне лідерство, особистісні лідерські якості, організаційна культура, взаємодія.

Постановка проблеми. Сучасний стан професійної діяльності командирів силових відомств України значно відрізняється від того, яким був двадцять років тому. Продовження переходу Збройних сил, Державної прикордонної служби, внутрішніх військ та інших силових структур України до військової служби за контрактом зумовлює утворення більш стійких військових підрозділів. Їх сталість полягає в тому, що рядовий і сержантський склад може перебувати в певному підрозділі і на певній посаді тривалий час. Особливо це стосується службовців сержантського складу, які можуть п'ять і більше років виконувати обов'язки на окремо взятій посаді. Зазвичай це особи, що володіють певним соціально-психологічним статусом у колективі (лідери). Та окрім них, лідери можуть бути і серед рядового складу. Представники такого неформального лідерства мають уже набутий досвід, більшість із них є старшого віку.

Водночас професійна діяльність командирів (офіцерів) вирізняється плінністю. Так, випускник вищого військового навчального закладу може перебувати на посаді надто короткий термін, і офіцеру після кожного переміщення за посадами потрібно «завойовувати» авторитет серед підлеглих. І добре, якщо офіцер уже набув певного досвіду у справі залагодження таких питань. А от щодо молодих офіцерів ця проблема є доволі актуальною. Крім того, начальники не мають можливості постійно контролювати діяльність молодих офіцерів і тому вимагають від них майже відразу після заняття посади повноцінного виконання службових обов'язків.

Досвід засвідчує, що не рівень професійної підготовки, а саме здатність налагодити взаємодію з підлеглими сприяє вирішенню цієї проблеми. Отож дослідження психологічних особливостей формування взаємодії молодих командирів із неформальними лідерами підпорядкованого підрозділу може стати одним із напрямів психологічної підготовки, який уможливитиме прискорення адаптації молодих командирів, підвищення ефективності їх управлінської діяльності з самого початку служби. З огляду на це обрана тема є актуальною не тільки в теоретичному, а й у практичному аспекті.

Стан дослідження. Аналіз досліджень взаємодії проводили безліч учених, які охоплювали філософські (В. С. Біблер, М. О. Бердяєв, В. В. Давидов, В. А. Штофф), культурологічні (І. Е. Відт, Н. Б. Крилова, М. М. Князева, В. М. Розина), соціальні (А. В. Мудрик, В. Д. Семенова, Е. В. Шалагіна, Я. Л. Коломінський, Н. Смелзер, Дж. Хоуманс), психологічні (В. В. Москаленко, Л. І. Божович, А. К. Болотова, В. К. Дьяченко, Е. І. Головаха, І. А. Зимня) і педагогічні (Ю. П. Азаров, Ш. А. Амонашвілі, Х. Й. Лейметс, В. В. Серіков, І. С. Якиманська)

аспекти. У розрізі проблеми вивчається компетентність міжособистісної взаємодії майбутніх фахівців (Ю. В. Варданян, В. В. Венденський, А. Н. Дахін, В. А. Дьомін, О. А. Козирев, Р. П. Мильруд, А. В. Хуторський).

Існує також багато досліджень щодо лідерства в умовах військової діяльності. Д. Глотчкін, М. І. Дьяченко, А. Г. Караяні, М. С. Полянський, С. К. Седін, Є. П. Утлік, Н. Ф. Феденко, С. А. Єлін та інші сформували понятійно-категоріальний апарат, що дозволяє вивчати феномен лідерства, показали місце і роль цього явища в системі міжособистісної і міжгрупової взаємодії, його вплив на ефективність спільної діяльності, особливості його виникнення.

Чимало науковців обрали темою військово-психологічних досліджень діяльність офіцерів, а саме:

- виявлення умов удосконалення професійної та психологічної підготовки офіцерів, формування у них професійно важливих якостей (Н. Н. Башлуєва, Н. В. Борисенко, А. І. Гончаров, В. В. Дударев та ін.);

- організація психологічного забезпечення професійної діяльності офіцерів, підвищення їх психологічної готовності до бойових дій (А. Г. Караяні, Н. Д. Лисаков, А. Г. Маклаков та ін.);

- подолання в офіцерів негативних станів і розладів, обумовлених особливостями професійної діяльності (А. В. Носов, А. В. Сечко, А. Н. Харитонов);

- удосконалення соціально-психологічних умов, що впливають на професійну ефективність офіцерів (А. Л. Анцупов, В. В. Ковальов, А. І. Шипілов);

- виявлення психологічних особливостей різних видів професійної діяльності офіцерів та обґрунтування психологічних чинників її ефективності (І. Ф. Баширов, А. В. Білоусов, В. Н. Дружин, С. Л. Кандибович, І. В. Сиром'ятников).

Попри все це недостатньо уваги приділено комбінації зазначених напрямів, хоча останнім часом все більше вчених вказують на необхідність взаємодій у професії зі залученням взаєморозуміння, комунікації, чіткого розподілу й організації дій.

Мета статті – на основі дослідження лідерського статусу, психологічних якостей членів колективу та організаційно-психологічних властивостей підрозділу визначити особливості формування взаємодії молодого командира з неформальними лідерами підлеглого йому підрозділу.

Виклад основних положень. Дослідження проводили в підрозділах Збройних сил та внутрішніх військ МВС України. В емпіричній

частині було задіяно 7 підрозділів чисельністю понад 500 військово-службовців.

Задля досягнення мети дослідження, як методологічні засоби, що мали оптимізувати обсяг методів без втрати якості, обрано такі:

1. Параметрична соціометрія, для проведення якої було розроблено анкету. Особливістю методу в нашому випадку є визначення лідерського статусу з урахуванням його проявів у професійному середовищі. Вважаємо, що лідерський статус доцільніше вивчати шляхом визначення його компонентів. Йдеться про такі типи лідерства, як організаційне, професійне, вольове, раціональне та емоційне. Такий розподіл є важливим і ціннісним при категоризації статусу лідера саме в професійному середовищі. Емоційний і вольовий лідери – різні як за суттю, так і за способами впливу на групу індивідів, які мають свою «вагу» в колективі. Однак потрібно зважати на те, що кожному члену групи можуть бути притаманні різні типові риси лідерського статусу, а це підвищує його загальний статус у колективі. Отже, застосування розробленої анкети, котра включає 5 питань (кількісно характеризує поведінку члена групи з позиції лідера за певним типом шляхом складання вибірки іншими членами колективу), визначає ще й кількісні дані за загальним показником лідерського статусу. В результаті методика дослідження отримує 6 кількісних шкал для подальшого аналізу: організаційну, вольову, раціональну, емоційну, професійного лідерства і загального лідерського статусу [2, с. 121–136; 5]. Додатково введено 7-ий показник – формальне лідерство. В опитуванні взяло участь 548 військовослужбовців.

2. Анкета визначення особистісних якостей. Вона розроблена на основі дослідження В. С. Романова, котрий займався проблемою лідерства у військових підрозділах. При цьому він використовував метод опитування колег по службі, які давали оцінку виділених 25 особистісних якостей, що, на думку автора, загалом описують і пояснюють лідерський статус члена колективу [3]. Причиною такого підходу є потреба кількісної оптимізації методів, частково невідповідність «популярних» особистісних тестів меті дослідження, наприклад, той факт, що 16-PF і MMPI не дають повної інформації про особу і надто об'ємні.

До анкети було включено перелік якостей, а також учасників колективу, що отримали високий лідерський статус хоча б за одним типом, і всі офіцери, які прослужили на цій посаді менше 5 років. Загалом оцінювали 88 військовослужбовців. Крім цього, в анкету входило питання про те, наскільки оцінюваний військовослужбовець взаємодіє з прямим начальником, а саме найближчим офіцером підрозділу.

Дослідження за цією анкетною передбачало оцінювання, яке здійснювали по 10 товаришів по службі в кожному підрозділі. Водночас враховували процентне співвідношення за категоріями: офіцери, військовослужбовці контрактної служби та військовослужбовці строкової служби.

3. Методика діагностики організаційної культури К. Камерона і Р. Куїнна OCAI (Organization Culture Assessment Instrument) – відносно новий для дослідження у військовій психології і вже відомий в організаційній психології (психології управління) метод для оцінки соціально-психологічних особливостей військових підрозділів [4]. Застосування його зумовлено необхідністю розуміння норм, стандартів, традицій, які функціонують у професійних групах. Вважаємо, що цей метод дає загальну оцінку вказаним соціально-психологічним явищам з посиланням на професійний характер дослідження, оскільки визначає в процентному співвідношенні наявність кожної організаційної культури в колективі. Її особливості демонструють лідери організації, у тому числі й неформальні.

Відповідно до вимірів за критеріями «гнучкість/індивідуальність», «стабільність/контроль» і «орієнтація на зовнішнє/внутрішнє середовище» виокремлено чотири типи організаційних культур:

- ієрархічна (організація зосереджена на внутрішніх проблемах, стабільності, керованості, контролі. Діяльність структурована і формалізована. Цілісність підтримується формальними правилами. Лідери пишаються тим, що вони хороші організатори і вміють аналізувати і передбачати ефективність рішень);

- адхократична, або партисипативна (тимчасова цільова команда, створена для виконання певного завдання. Відмінними рисами лідерів є вміння передбачати, новаторство, орієнтація на ризик. Цінність полягає у готовності відповідати на виклики часу і зовнішнього середовища, прагненні експериментування, новаторства, постійної діяльності на передньому рубежі. Характерні динамічність, творчість, заохочувальна підприємливість та індивідуальні результати праці);

- кланова, чи організаційна (зосереджена на внутрішніх проблемах, характерні гнучкість і турбота про людей. Лідер організації сприймається як батько, з необмеженими правами і відповідальністю. Цілісність підтримується традиціями. Велике значення надається розвитку людських ресурсів, згуртованості, моральному клімату);

- ринкова (орієнтована на результати, а її лідери є жорсткими керівниками всередині групи і такими ж конкурентами у зовнішньому середовищі. Основна мета колективу – прагнення перемагати).

Автори поняття «організаційна культура» вважають її такою, що виконує низку важливих функцій: нормативно-регулюючу, мотивуючу, стабілізаційну, охоронну, заміновальну, адаптивну, інноваційну [4].

Таким чином, застосування в дослідженні зазначених методів дало велику кількість інформації, що була оброблена за допомогою факторного «аналізу методом головних компонент» в програмному забезпеченні SPSS-17. Завдяки зниженню розмірності даних отримано 10 факторів.

Попереднє трактування отриманих результатів уможливило визначення типів поведінки військовослужбовців в умовах військово-професійної діяльності.

Далі вказано вміст факторів, їх інтерпретацію і назву, яка ґрунтується на власному розумінні отриманого результату:

– *фактор 1* – визначає з'єднання організаційної (0,829), ринкової (0,758), партисипативної (0,631) типів культур. При цьому від'ємне значення ієрархічної культури (-0,925) вказує на відсутність формальності у відносинах. Лідери повинні бути начальниками (0,335), організаторами (0,366), професіоналами (0,303) з вольовими якостями (0,298), у яких відсутні сором'язливість (-0,434), жадоба влади (-0,250), себелюбство (-0,632), упертість (-0,401), образливість (-0,506). Водночас цей фактор вказує на те, що взаємодія має негативний напрям (-0,386). Аналіз вмісту фактора зумовлює його найменування як «результативно-прогресуючий»;

– *фактор 2* – представляє особистісні якості, які позитивно впливають на всі типи лідерства і беруть участь у їх формуванні. Найчастіше присутніми тут є рішучість (0,476), врівноваженість (0,621), упевненість (0,545), витримка (0,571), почуття власної гідності (0,510), зібраність (0,490), принциповість (0,604), вимогливість (0,628), справедливність (0,527), працездатність (0,477), ініціативність (0,469) та чимало інших якостей із меншими показниками. Також у цьому факторі охоплено партисипативний тип корпоративної культури (0,297), що є наслідком перебування лідера в центрі групи з вищевказаними характеристиками. На жаль, сюди не ввійшов показник взаємодії, що може бути інтерпретовано як дистанціювання начальника-лідера від підлеглих. Така поведінка спричинена сором'язливістю (0,427) або низькою кмітливістю (-0,324). Це «лідер-центрований» тип члена колективу, діяльність якого спрямована, найперше, на досягнення результату через вплив керівника-зразка;

– *фактор 3* – охоплює винятково особистісні характеристики: ініціативність (0,554), рішучість (0,512), вміння організовувати роботу (0,482), справедливість (0,448), самостійність (0,440). За типом корпо-

ративної культури існує протилежність до партисипативного типу (-0,529). Щодо взаємодії чинник не має значимих показників. Цей тип можна назвати «закрито-самостійним», за якого розвиток групи відбувається всередині, без включення зовнішніх факторів. Інакше кажучи, людина «вариться у своєму котлі» й або боїться зовнішнього впливу, або він її не цікавить;

– *фактор 4* – безпосередньо пов’язаний із такими особистісними характеристиками, як вимогливість (0,401), енергійність (0,367), принциповість (0,342), упертість (0,333), витриманість (0,292), себелюбство (0,286), товарицькість (0,272), комунікабельність (0,272), із від’ємним значенням кмітливості. Тип корпоративної культури, а саме: партисипативна (0,391), ринкова (0,350), ієрархічна (-0,338) з урахуванням рівня взаємодії (0,277) – вказує на такі виявлені особливості:

– взаємодія не пов’язана з лідерством. Це можна тлумачити як домінування лідера, за якого решта або займають підпорядковану позицію, або лідер не дає їм змоги проявити ініціативу. Ймовірний також варіант поєднання зазначених варіантів;

– взаємодія передбачає наявність таких рис характеру, як здатність досягати результатів, самоконтроль, взаємопідтримка, почуття товарицькості;

– взаєморозуміння існує в таких соціально-психологічних умовах, які орієнтовані на досягнення результату, перемогу, з відхиленням від обов’язкового дотримання норм, що жорстко регулюють поведінку.

Фактор характеризує «незалежно-емпатійний» тип поведінки учасника групи. Гадаємо, демонстрація саме незалежності, яка привертає увагу оточення в умовах значних обмежень, й істотна частка емпатії створюють умови для взаємодії. Відхилення від обов’язкових норм поведінки або ситуативне їх недотримання сприяють емоційному зближенню, і це викликає бажання діяти разом;

– *фактор 5*, – як і деякі інші, основним змістовним наповненням має особистісні характеристики: розум (0,514), енергійність (0,499), товарицькість (0,471), справедливість (0,459), зібраність (0,424), працьовитість (0,412), організованість (0,433), самостійність (0,337), які необхідні формальному лідерові (0,310) для того, щоб його статус ґрунтувався на організаційному (0,281) та раціональному (0,287) лідерстві. Він, як і більшість інших факторів, не має показника взаємодії, тому «особистісно-якісний» тип члена колективу є найвдалішою назвою. І, звісно, саме це є причиною відсутності взаємодії;

– *фактор 6* – складається винятково з особистісних якостей: самостійності (0,376), почуття власної гідності (0,291), якому не при-

таманна сором'язливість (-0,264), що не викликає симпатію (-0,364). Це тип члена колективу, якого доцільно найменувати «егоїстично-центрованим»;

– *фактор 7* – охоплює всі типи лідерства: організаційне (0,571), професійне (0,508), емоційне (0,377), раціональне (0,595), вольове (0,556) і загальний лідерський статус (0,667), які базуються на впертості (0,256), що знижує симпатію (-0,298). Такий тип члена колективу можна назвати «упертим ватажком»;

– *8 фактор* – також відображає лідерський статус і базується на ньому, а саме: організаційний (0,389), професійний (0,360), емоційний (0,318), вольовий (0,379) і, відповідно, загальний лідерський статус (0,411). Зазначений статус тримається на комунікабельності (0,317), навіюванні симпатії (0,290), низькій потребі у владі (-0,315) і нестриманості (-0,274). Це також лідер, але його інструменти мають дещо інший характер; його назва – «комунікативно-атракційний»;

– *9 фактор* – характеризується тим, що є протилежним взаємодії (-0,394), і це пояснюється його особистими якостями, такими як невірноваженість, принциповість, упертість, себелюбство, потреба у владі. У поєднанні з кмітливістю це відштовхує найближче оточення. Потрібно також зазначити відсутність будь-якого лідерського статусу. Такий тип члена групи є «емоційно-впертим»;

– *10 фактор* – протилежний емоційному лідерству (-0,500) і уразливості (-0,268). Але впевненість (0,269) і висока комунікативність (0,509) зумовлюють особливість цього фактора. Цей тип члена колективу доцільно назвати «комунікативно-контрольованим».

Висновки. Отже, завдяки проведеному дослідженню, метою якого було визначити особливості формування взаємодії молодого командира (офіцера) з неформальними лідерами підлеглого йому підрозділу, вдалося встановити таке:

1) взаємодія у військово-професійному середовищі між командирами і їхніми підлеглими, котрі мають лідерський статус, є явищем доволі рідкісним. Цьому сприяють ознаки харизматичного лідера (незалежність, себелюбство, упертість, товаришність, комунікабельність, простота мислення) і протистоять якісні індивідуальні особливості, які відображають сучасне поняття лідера в професійному середовищі;

2) проведений факторний аналіз уможливив виокремлення 10 типів членів колективу у військово-професійному середовищі. Визначено, що є такі, які можуть функціонувати незалежно від наявності лідера і його типу, а також соціально-психологічних властивостей колективу (норм, традицій, особливостей управління тощо). Типологію доцільно об'єднати за такими категоріями:

- формальне лідерство, що охоплює типи «результативно-прогресуючий», «лідер-центрований», «упертий ватажок»;
- особистісне лідерство, а саме: «закрито-самостійне», «особистісно-якісне», «комунікативно-атракційне», «емоційно-вперте»;
- член групи з низьким статусом, що включає такі типи, як «незалежно-емпатійний», «еґоїстично-центрований», «комунікативно-контрольований».

Зазначена типологія збігається зі загальноприйнятим розумінням структури групи з уточненням особливостей в умовах військово-професійного середовища;

3) сучасний стан стандартів управління військовими підрозділами не сприяє, а багато в чому протистоїть формуванню взаємодії між начальниками і підлеглими. Взаємодія ж командирів із неформальними лідерами перебуває у ще гіршому стані. Домінування принципу єдиноначальності в його сучасному сенсі фактично виключає можливість установаження взаємодії між начальниками і підлеглими.

---

1. Козолуп С. А. Социально-психологические трудности управленческого взаимодействия молодых офицеров с военнослужащими, проходящими военную службу по контракту: автореф. дисс. на соискание ученой степ. канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Сергей Александрович Козолуп. – М., 2009. – 20 с.

2. Психология и педагогика профессиональной деятельности офицера: в 2 ч. / под ред. Б. П. Бархаева. – М.: Военный университет, 1998. – 516 с.

3. Романов В. С. Проблема лидерства в воинских коллективах / В. С. Романов // Студенческий научный форум: IV Международная студенческая электронная научная конференция (15 февраля – 31 марта 2012 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rae.ru/forum2012/290/2078>

4. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Шейн; пер. с англ. 4 под ред. В. А. Спивака. – СПб.: Питер, 2008. – 336 с.: ил. – (Серия «Теория и практика менеджмента»).

5. Рудь О. Л. Неформальне лідерство в організації: взаємодія керівника та неформального лідера. Нові технології / О. Л. Рудь, Ю. Л. Рудь // Науковий вісник КУЕІТУ. – 2009. – № 1 (23). – С. 204–209.

Колосович О. С. Психологические аспекты взаимодействия молодого офицера с неформальным лидером воинского подразделения

Исследовано вопросы влияния психологических факторов на взаимодействие молодого командира (офицера) с неформальными лидерами подчиненного подразделения.

Впервые комплексно применено методы исследования личностных качеств, лидерского статуса и организационно-психологических особенностей

воинских подразделений с целью определения их влияния на особенности взаимодействия между начальниками и подчиненными. При помощи факторного анализа полученных результатов выделено десять типов членов коллектива в военно-профессиональной среде.

Ключевые слова: формальное лидерство, неформальное лидерство, личностные лидерские качества, организационная культура, взаимодействие.

Kolosovich A. S. Psychological aspects of the interaction of young officers from the informal leader

In this paper the questions of the influence of psychological factors on the interaction of a young commander (officer) from opinion leaders subordinate units. For the first time comprehensively applied research methods of personal qualities, leadership status, organizational and psychological characteristics of military units in order to determine their influence on the features of the interaction between superiors and subordinates.

Factor analysis of the results gave ten types of team members in the military and professional environment.

The current state of professional security forces commanders Ukraine is very different from what it was twenty years ago. Continued transition of the Armed Forces, State Border Service, Interior Troops and other power structures of Ukraine for military service under contract causes the formation of a stable military units. Their sustainability is that the rank and file and sergeants may be located in a section and at a certain position for a long time. This is especially true sergeants who are five or more years to serve on separate positions. This is usually a person with certain socio – psychological status in the team (leaders). In addition, leaders may be among the ranks.

This category is to include informal leadership. They already have some experience, most seniors. And along with this, the professional activities of commanders (officers) is determined by turnover. Yes, a graduate of higher military educational institution can be as a very short time and after every officer positions by moving to «conquer» authority among subordinates. And well, if the officer has already gained some experience in solving this issue. But relatively young officers – the problem is particularly acute. In addition, the heads are unable to constantly monitor the activities of young officers and thus require them for almost immediately after taking office full duty.

Experience shows that the level of training, namely the ability to establish interaction with subordinates to help resolve this problem. Therefore, the study of psychological characteristics of forming interaction with younger commanders informal leaders slave unit may be one of the areas of psychological training, which will contribute to accelerating the adaptation of young officers, the efficiency of administrative activity from the start of service. So the theme is relevant not only in theory but also in practice.

Key words: formal leadership, informal leadership, personal leadership, organizational culture, interaction.

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

ДИНАМІКА СТАНОВЛЕННЯ МОТИВАЦІЇ УЧБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Розглянуто проблему становлення мотивації учбової діяльності студентів, виокремлено різні рівні її сформованості залежно від учбової активності суб'єкта, наявності внутрішньої/зовнішньої мотивації. Визначено зміст навчальної мотивації та структуру її параметрів. Проаналізовано особливості становлення навчальної мотивації в студентському віці. Досліджено особливості структури та розвитку мотиваційної сфери особистості студента, встановлено характеристики окремих провідних мотивів навчання.

Ключові слова: *мотив, мотивація, учбова діяльність, особистість, учіння, активність, рівень мотивації, чинник.*

Постановка проблеми. В умовах інтеграції України в міжнародний науково-освітній простір вивчення і викладання іноземних мов є однією з основних засад розширення мобільності студентів. Володіння іноземною мовою значно розширює можливості застосування знань, умінь та навичок у професійній діяльності, сприяє збагаченню новітнім досвідом роботи. Водночас успішне оволодіння іноземною мовою може бути не стільки пов'язане з працездатністю студента чи його інтелектуальними можливостями, скільки залежати від його мотивації учбової діяльності. Саме учіння формує здатність до самоосвіти, без якої неможлива якісна учбово-професійна діяльність. З уведенням кредитно-модульної системи половину або третину навчального матеріалу студент повинен опрацювати самостійно. Це можливо, якщо сформована учбова мотивація, усвідомлюється та відчувається потреба в знаннях. Тому перед викладачем постає питання формування і розвитку позитивної мотивації учбової діяльності. Завдання повинні бути не лише зрозумілими, але й внутрішньо прийнятними, знаходити емоційний відгук, ставати особистісно значущими.

Стан дослідження. Результати досліджень свідчать, що неможливо досягти ефективності навчання тільки шляхом удосконалення методики навчального процесу, не звертаючи уваги на мотиви навчальної діяльності. Це доводить аналіз мотивів людини як джерел її активності у працях Б. Г. Ананьєва, В. Г. Асєєва, Л. І. Божович, А. Н. Леонтьєва, А. К. Маркової, А. Маслоу, Х. Хекхаузена. Вченими досліджено особливості структури та розвитку мотиваційної сфери особистості учня, встановлено характеристики окремих провідних мотивів учіння: пізнавальної потреби – в Є. П. Ільїної, соціальних і пізна-

вальних мотивів – у А. К. Маркової, мотивів досягнення і уникнення невдач – у Х. Хекхаузена, комунікативного мотиву і мотиву творчої самореалізації – в Н. Ц. Бадмаєва. Простежено також проблему формування навчальної мотивації у творах В. Г. Асєєва, А. К. Маркової.

Зважаючи на те, що у дослідженнях науковці вивчали різні аспекти та параметри навчальної мотивації, проте доцільним є аналіз основних підходів до визначення змісту зазначеного поняття, основних чинників становлення та необхідних умов формування навчальної мотивації в осіб різного віку.

Метою статті є виокремлення структурних параметрів і закономірностей становлення навчальної мотивації в студентському віці.

Виклад основних положень. Учбова діяльність студентів спонукається цілою системою різноманітних мотивів, які пов'язані або зі змістом самої учбової діяльності, або із широкими соціальними мотивами. До першої категорії належать мотиви, зумовлені пізнавальними інтересами молоді, їх потребою в інтелектуальній активності й оволодінні новими вміннями, навичками і знаннями. До другої категорії входять мотиви, які пов'язані з потребою у спілкуванні з іншими людьми, в їх оцінці і схваленні, з бажанням зайняти певне місце в системі доступних суспільних стосунків.

Розвиток позитивної мотивації у студентів є однією з умов сприятливого особистісного розвитку й ефективної професійної підготовки студента. Мотивація учбової діяльності визначається як система природних, соціальних і особистісних чинників, що спонукають до відвідування навчального закладу, виконання вимог викладачів, включення у процес навчання, до зусиль, необхідних для подолання труднощів, реалізації в процесі навчання власної схильності, розвитку здібностей, навчальної взаємодії тощо [5, с. 66]. Це окремих тип мотивації, котрий залучений до учбової діяльності як специфічний вид людської діяльності, у якій засвоюється соціальний досвід. Як і інші, мотивація до учбової діяльності залежить від низки специфічних для навчання умов. Зокрема, вважаємо, до таких умов слід віднести особливості системи освіти та закладу освіти; організацію освітнього процесу; суб'єктивні особливості студента; суб'єктивні особливості педагога і перш за все системи його ставлень до студента та діяльності, яку він здійснює; специфіку навчального предмета.

Мотивами особистості можуть бути предмети зовнішнього світу, уявлення, ідеї, почуття і переживання – те, в чому знаходить втілення потреба [1]. Варто зазначити, що поняття «мотив» вужче, ніж «мотивація», яке є складним механізмом співвіднесення особистістю зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки, котра визначає виникнен-

ня, спрямування та способи здійснення конкретних форм діяльності [2]. Теоретичною основою вивчення мотивації професійної діяльності є концепція про внутрішню й зовнішню мотивацію [7]. За внутрішнього типу мотивації діяльність значуща для суб'єкта сама по собі. Зовнішній тип мотивації діагностують, якщо в основі мотивації професійної діяльності лежить прагнення до задоволення інших потреб, які не зв'язані із нею (мотиви соціального престижу, зарплати тощо). Зовнішні мотиви диференціюють як позитивні й негативні.

Згідно з концепцією М. Рогова [12], можна виокремити два блоки мотивів: безпосередні та опосередковані. Безпосередні містяться у процесі діяльності і відповідають їй соціально значущим цілям і цінностям. Опосередковані зумовлені цінностями і цілями, які перебувають поза самою діяльністю, але хоча б частково у ній задовольняються [1, с. 91]. До безпосередніх мотивів відносять пізнавальні (прагнення до творчої дослідницької діяльності, процес вирішення пізнавальних задач, самоосвіту, орієнтацію на зростання, прагнення розширити світогляд і ерудицію, підвищити свій культурний рівень). У структурі опосередкованих мотивів слід вирізнити: соціальну (усвідомлення необхідності вищої освіти; престиж вищої освіти; бажання стати повноцінним членом суспільства; відповідальність; соціальну ідентифікацію; становище у групі; схвалення з боку викладачів) та мотиви досягнення (краще підготуватись до професійної діяльності й отримати високооплачувану роботу).

Основними мотивами вступу до ВНЗ, на думку І. Я. Ільїної [8, с. 393], є бажання перебувати серед студентської молоді, суспільне значення професії і спектр її використання, відповідність професії інтересам і схильностям та її творчі можливості. Жінки частіше визнають суспільне значення професії, нагоду працювати у великих містах і наукових центрах, бажання брати участь у студентській художній самодіяльності, можливість отримання матеріальних прибутків. Для чоловіків більше значення має відповідність обраної професії їх інтересам і здібностям.

Упродовж навчання у ВНЗ змінюються домінуючі мотиви. На першому курсі провідний мотив «професійний», на другому – «особистого престижу», на третьому і четвертому – обидва, на п'ятому додається «прагматичний». На успішність навчання найбільше впливають «професійні» і «пізнавальні» мотиви, «прагматичні» переважно притаманні слабо успішним студентам.

Трактуючи мотивації учбової діяльності, вчені окреслюють її структурні параметри, які, перебуваючи в різних класифікаційних структурах, охоплюють широкий спектр можливих спонук діяльності

студента. Водночас відсутність досліджень мотивації вивчення студентами англійської мови зумовлює необхідність виокремлення відповідних параметрів вказаного об'єкта. Зокрема, доцільно визначити мотивацію вивчення англійської мови як сукупність різних у часі їх виникнення зовнішніх чи внутрішніх спонук, що зумовлюють активність суб'єкта у вивченні іноземної.

Схожим чином, на наш погляд, можливим є звуження існуючих на даний час класифікацій параметрів учбової мотивації до мотивації вивчення англійської мови, а саме: в структурі вищезгаданої мотивації можна виокремити зовнішні та внутрішні мотиви вивчення іноземної, безпосередні мотиви (пізнавальні – прагнення до творчої дослідницької діяльності в процесі вивчення англійської мови, самоосвіта, орієнтація на зростання, намагання розширити світогляд та ерудицію, підвищити культурний рівень унаслідок вказаної діяльності), опосередковані мотиви (соціальні – усвідомлення необхідності вивчення англійської мови, престиж її знання, бажання стати більш затребуваним у суспільстві завдяки наявності відповідних знань з англійської, соціальна ідентифікація, схвалення з боку викладачів; та мотиви досягнення – краще підготуватись до професійної діяльності й отримати високооплачувану посаду внаслідок володіння іноземною) та інші.

Рівень мотивації вивчення англійської мови розглядається як міра впливу сукупності зовнішніх або внутрішніх спонук, котрі зумовлюють активність суб'єкта. Виокремлення рівня такого впливу, гадаємо, можливе шляхом оцінки ступеня вищезгаданої активності. Зокрема, рівень мотивації вивчення іноземної може бути відображений у кількісних показниках мотивів учбової діяльності, у здійсненні вибору професії, яка передбачає різний рівень вивчення англійської мови, та в обсязі засвоєння студентами вказаної дисципліни (рівня їх успішності та знань із цього предмета). Запропонований нами шлях виокремлення рівнів мотивації вивчення англійської мови, вважаємо, узгоджується з підходами до виділення п'яти рівнів сформованої учбової мотивації (Л. Дзюбка та Л. Гриценюк) [6, с. 39] та рівнів мотивації людини (К. Рігбі) [14].

Навчальні програми ВНЗ України передбачають різний обсяг підготовки студентів з англійської мови залежно від обраної ними спеціальності. Зокрема, для студентів факультетів іноземних (англійської) мов, перекладачів запропоновано значно більший, ніж для інших спеціальностей, обсяг відповідної підготовки. Студенти, що здобувають професію, яка не пов'язана з необхідністю володіння англійською мовою, вивчають цей предмет у значно меншому, ніж англійські філологи, обсязі. На проміжному між згаданими групами осіб рівні вивчають

англійську мову студенти, для яких вона є дисципліною спеціалізації. Здійснюючи свій вибір, студенти переважно керуються усвідомленням необхідності вивчення англійської мови, престижем знання її, бажанням стати більш затребуваними в суспільстві завдяки наявності певних знань із іноземної чи внаслідок вимог батьків. Проте, на наш погляд, вибір молодими людьми спеціальності «Англійська мова» може свідчити про вищий рівень мотивації її вивчення, ніж вибір професії, для якої англійська є нефаховим предметом. Відповідно, середній рівень такої мотивації притаманний студентам, які обрали спеціальність, що, своєю чергою, передбачає вивчення англійської як дисципліни спеціалізації.

Висновки. Отже, мотив визначається як внутрішнє спонукання особистості до діяльності, пов'язане із задоволенням певної потреби. Навчальна діяльність студентів спонукається системою різноманітних мотивів, які зумовлені або змістом самого навчання, або широкими соціальними можливостями. Мотивація складається з цілої сукупності спонук, які постійно змінюються і характеризують певного рівня поведінкову активність. Вивчаючи мотивацію учбової діяльності, вчені виокремлюють різні її рівні сформованості залежно від навчальної активності суб'єкта, наявності внутрішньої/зовнішньої мотивації. Окрім того, об'єктом дослідження часто є безпосередні мотиви (пізнавальні – прагнення до творчої дослідницької діяльності, процес вирішення пізнавальних задач, самоосвіта, орієнтація на зростання, бажання розширити світогляд і ерудицію, підвищити культурний рівень), опосередковані мотиви (соціальні – усвідомлення необхідності освіти, її престиж, намагання стати повноцінним членом суспільства, відповідальність, соціальна ідентифікація, становище у групі, схвалення з боку викладачів; та мотиви досягнення – досконаліша підготовка до професійної діяльності з метою здобути високооплачувану професію), мотиви «отримання знань», «отримання диплому», «уникнення неприємностей».

Перспектива дослідження. Варто зазначити, що становлення мотивації є не просто зростання позитивного чи посилення негативного ставлення до навчання. Змістово-динамічні характеристики цієї сфери пов'язані з ускладненням наявної структури та спонук, які вона охоплює, появою нових, більш зрілих, іноді суперечливих відношень між ними. Розвиток позитивної мотивації у студентів є однією з умов сприятливого особистісного розвитку і ефективної професійної підготовки індивіда. Тому мотивація до навчання визначається як окремий вид і включена до навчальної діяльності. Як і інші види, мотивація до навчання залежить від низки специфічних для навчальної діяльності умов. Зокрема, до них можна віднести особливості системи

освіти та закладу освіти; організацію освітнього процесу; суб'єктивні особливості педагога і, найперше, системи його ставлень до студента та виконуваної діяльності; специфіку навчального предмета. Водночас слід зазначити, що, незважаючи на доволі широкий спектр досліджень мотивації учбової діяльності студентської молоді в наш час, невивченими залишаються чинники становлення та динаміки мотивації вивчення студентами окремих навчальних предметів, зокрема англійської мови.

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев // Избр. психол. труды: в 2-х т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1980. – С. 16–178.
2. Асеев В. Г. Возрастная психология / В. Г. Асеев. – Иркутск: Наука, 1989. – 193 с.
3. Бадмаева Н. Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: монография / Н. Ц. Бадмаева. – Улан-Удэ, 2004. – 186 с.
4. Божович Л. И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка / Л. И. Божович // Изучение мотивации детей и подростков. – М.: Педагогика, 1972. – С. 7–44.
5. Джидарьян И. А. О месте потребностей, эмоций и чувств в мотивации личности / И. А. Джидарьян // Теоретические проблемы психологии личности. – М., 1974. – С. 148–149.
6. Дзюбко Л. Мотивація навчальної діяльності як психолого-педагогічна проблема / Л. Дзюбко, Л. Гриценюк // Психолінгвістика: зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2009. – С. 33–43.
7. Дюжева О. А. Педагогические условия формирования учебной мотивации школьников: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики образования» / О. А. Дюжева. – Кострома, 2010. – 24 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ksu.edu.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=802&Itemid=622.
8. Ильина И. А. Мотивация достижения и индивидуальный стиль деятельности старшеклассников / И. А. Ильина // Ананьевские чтения-2004: материалы научно-практической конференции «Ананьевские чтения-2004» / под ред. Л. А. Цветковой, Г. М. Яковлева. – СПб.: СПбГУ, 2004. – С. 393–394.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М., 1975. – 304 с.
10. Маркова А. К. Формирование мотивации учения / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
11. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.
12. Рогов М. Мотивация учебной и коммерческой деятельности студентов / М. Рогов // Высшее образование в России. – 1998. – № 4. – С. 89–95.
13. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. / Х. Хекхаузен; пер. с нем. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1986. – 408 с.

14. Rigby C.S. Beyond the intrinsic-extrinsic dichotomy: Self-determination in motivation and learning / C. S. Rigby, E. L. Deci, B. C. Patrick, R. M. Ryan // Motivation and emotion. – 1992. – Vol. 16. – P. 165–185.

Кузьо Л. И. Динамика становления мотивации учебной деятельности студенческой молодежи

Рассмотрено проблему становления мотивации учебной деятельности студентов, выделено различные уровни ее сформированности зависимо от учебной активности субъекта, наличия внутренней / внешней мотивации. Определено содержание учебной мотивации и структуру ее параметров. Проанализированы особенности становления учебной мотивации в студенческом возрасте. Исследованы особенности структуры и развития мотивационной сферы личности студента, установлены характеристики отдельных ведущих мотивов учения.

Ключевые слова: мотив, мотивация, учебная деятельность, личность, учение, активность, уровень мотивации, фактор.

Kuzo L. I. The dynamics of the formation of student's learning activity motivation

The article deals with the problem of student's motivation of learning activity. Various levels of its formation depending on the educational activity of the subject, the presence of internal/external motivation are set off by the authors. The content of learning motivation and the structure of its parameters are determined. The features of formation of learning motivation in students' age are analyzed. Peculiarities of the structure and the development of student's personality motivational sphere are examined, the characteristics of individual leading learning motifs are determined. Motivation to study is defined as a separate type of motivation, which is included in training activity. A number of parameters of learning motivation study are highlighted; its internal and external characteristics are highlighted. The parameters of the English learning motivation in groups of students with different levels of foreign language study are researched. The level of the English learning motivation is defined and the emphasis of the level of its influence by evaluating the degree of students' activity in studying this subject is suggested. The article deals with the immediate motives (cognitive – desire for creative research, the process of solving cognitive tasks, self education, focusing on growth, the desire to expand horizons and erudition, to raise the cultural level), the implied motives (social – awareness of the need for education, the prestige of education, a desire to become a full member of the society, responsibility, social identification, position in the group, approval from the teachers; and the motives of achievement – to be better prepared for professional activity and to get a well-paid job). Activity motives are classified as follows: broad social motivations; educational motives; personal; the motives to avoid failures. The classification of motivational orientations is outlined: focusing on the process, on the outcome, on the teacher's assessment, orientation to avoid failures.

Key words: motive, motivation, learning activity, personality, study, activity, level of motivation, factor.

Стаття надійшла 21 квітня 2016 р.

ДИНАМІКА МОТИВІВ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ ДСНС УКРАЇНИ

Досліджено спектр мотивів майбутніх психологів вищих навчальних закладів системи ДСНС України. Автором презентовано результати досліджень мотиваційної сфери майбутніх психологів упродовж їх навчання у ВНЗ. Для групи високо успішних характерні висока внутрішня мотивація та пізнавальна активність, яка під час навчання підвищується. Для групи низького рівня навчання притаманна середня пізнавальна активність і низька внутрішня мотивація, котра протягом навчання знижується. Відзначено негативну динаміку мотивів «зміна діяльності» та «самоповага».

Ключові слова: майбутні психологи, мотивація, пізнавальна активність, мотиви уникнення, мотиви зміни діяльності, мотиви самоповаги.

Постановка проблеми. Актуальність вирішення проблеми професійної підготовки спеціалістів із практичної психології до діяльності в особливих умовах зумовлена збільшенням числа екстремальних ситуацій в Україні, зростанням їхньої складності. Водночас професійна підготовка майбутнього психолога на стадії освіти неможлива без наукового уявлення про психологічну структуру особистості працівника та її аналізу, адже лише цілісне структуроване розуміння психіки змістовно репрезентує трудовий потенціал. У системі детермінант сприйняття майбутньої ролі практичного психолога доцільно виокремити значення мотивації як важливого компонента професійної спрямованості та придатності індивіда. Вивчення мотиваційного аспекта його особистості є важливим завданням, тому вітчизняними психологами система мотивації трактується як потужний чинник професійного самовизначення, самореалізації й міри досягнення високого професійного статусу. Процесуальна сторона мотивації проявляється у прагненні подолати недостатньо розвинуті інтелектуальні здібності та випробувати власні сили, а результативна мотиваційна установка забезпечує організаційні моменти в детермінації навчальної діяльності.

Стан дослідження. Аналіз літературних джерел засвідчив, що проблемам фахівця, задіяного в екстремальних умовах діяльності, приділяють достатню увагу. І. Малкіна-Пих, А. Осипова, розглядають особливості поведінки людини у надзвичайних ситуаціях різного типу

техногенних та природних катастроф; М. Козяр, В. Садковий, М. Кришталь, О. Тімченко та інші досліджують психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності персоналу під час виконання завдань в умовах, що потребують граничної мобілізації фізичних психологічних і моральних якостей особистості. Водночас у психолого-педагогічній літературі підготовці практичного психолога відведено недостатньо місця. На сьогодні відсутній системний підхід до підготовки психолога, не розроблено психограму професії «Психологія діяльності в особливих умовах»; майже не вивчено мотивів психолога під час професійно-екстремальної діяльності, буквально в посібниках за редакцією А. Бодальова, І. Дубровіна.

Метою статті є дослідження системи мотивів майбутніх психологів та динаміка їх формування у процесі фахової підготовки.

Вклад основних положень. З метою дослідження динаміки мотиваційних складових майбутніх психологів проведено констатувальний експеримент. Базовим експериментальним майданчиком став Львівський державний університет безпеки життєдіяльності. У дослідженні взяли участь 245 юнаків і юнок, які навчаються за спеціальністю «Психологія» денної форми навчання (I–V курси).

До психодіагностичного пакета було включено певні методики. Методика оцінки рівня домагань особистості В. К. Горбачевського визначає рівень домагань як компонент мотиваційної структури індивіда. При цьому досліджується: внутрішній, пізнавальний, змагальний мотиви, мотиви уникнення, зміни діяльності, самоповаги, значимість результатів, складність завдання, вольове зусилля, оцінка рівня досягнутого та свого потенціалу, запланований рівень мобілізації зусиль, оцінка рівня досягнутих та очікуваних результатів, закономірність результатів та ініціативність. Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера визначає локалізацію екстремального та інфернального самоконтролю особистості на основі таких шкал, як: загальна інтернальність; інтернальність у досягненнях та невдачах; сімейних, виробничих, міжособистісних стосунках; у здоров'ї та хворобах. Методика «Орієнтаційна анкета» (Б. Басс) діагностує спрямованість особистості на себе, на спілкування або ж на діяльність.

Основний акцент зроблено на порівнянні результатів якісної інтерпретації отриманих даних проаналізованої нами вибірки.

Гендерний розподіл у вибірці загалом демонструє, що 84,4% (207 людей) є особами жіночої статі, а 15,6% (38) – чоловічої. Така тенденція є негативною, оскільки для роботи в особливих умовах, яка характеризується і значною емоційною напруженістю, і фізичними навантаженнями, чоловіки пристосовані краще. Окрім того, з кожним

роком знижується кількість юнаків, які вибирають професію «Психолог». Так, 2012 року вступили на навчання 25,5% юнаків і 76,5% дівчат, а 2015-го – вже лише 15,4% осіб чоловічої статі та 84,6% – жіночої. Цей факт свідчить про те, що, незважаючи на специфіку вищого навчального закладу, який пов'язаний з чоловічими видами діяльності, психологія, навіть екстремальна, сприймається як суто жіноча професія.

На основі показника «середній бал успішності», який визначено за аналізом навчальної документації, обстежуваних поділили на дві групи: високого рівня успішності, результати екзаменаційної сесії яких становили 4,0–5,0 балів, та низького – від 2,0 до 3,9 бала. По вибірці загалом високий рівень успішності зафіксовано у 56,7% осіб, низький – у 43,3% досліджуваних. Потрібно зазначити, що найгіршу успішність діагностовано у першокурсників: серед них тільки 26,9% є високоуспішними, а 73,1% – низькоуспішними. Така ситуація пояснюється труднощами адаптації до специфіки навчального закладу воєнізованого типу та суттєвими відмінностями учбового процесу в середній школі та вищому навчальному закладі. Юнаки й дівчата пристосовуються до нової форми організації занять, відсутності щоденних завдань, збільшення кількості та складності навчального матеріалу. На наступних курсах успішність обстежуваних покращилась утричі: кількість низькоуспішних зменшилася з 73,1% до 23,4% на випускному курсі.

У спеціалізованих закладах системи ДСНС існує державна форма навчання (курсанти) та платна форма навчання (студенти). У дослідженні взяли участь 33 курсанти (13,5%) та 212 студентів (86,5%). Варто зазначити, що обидві групи працюють за однаковою навчальною програмою та планом, проте суттєво різняться за умовами вступу до вищого навчального закладу. Так, студентів зараховують на навчання на конкурсній основі за результатами незалежного тестування. Курсанти ж складають додатковий іспит з фізичної підготовки, проходять медичний огляд, психологічний відбір та психофізіологічне тестування. Такі додаткові обстеження дають можливість підібрати здорових, фізично розвинутих осіб зі стійкою психікою та високим потенціальним рівнем, що, своєю чергою, впливає на успішність у професійно-екстремальній діяльності.

Найвні також відмінності в умовах життєдіяльності серед вищезазначених груп. По-перше, курсанти перебувають під більш жорстким контролем, оскільки проживають на казарменому становищі та виконують домашні завдання під наглядом викладачів або офіцерів. По-друге, курсантів, відповідно до державної форми замовлення, після закінчення навчального закладу забезпечують роботою, що є значним мотиваційним стимулом навчальної діяльності. Студенти ж, навпаки,

не впевнені, чи за сучасних соціально-економічних умов знайдуть роботу за спеціальністю. Саме тому при порівнянні успішності цих двох груп виявлено суттєві відмінності. У групі курсантів зафіксовано високий рівень успішності у 78,8% осіб, а у студентів – лише у 53,3%. При цьому у курсантів успішність утримується на однаковому рівні впродовж усіх років навчання, а у студентів до випускного курсу її рівень знижується, оскільки частина з них розпочинає трудову діяльність, часто не за спеціальністю.

Аналіз експериментального матеріалу дозволив виділити якісні особливості респондентів високого і низького рівнів успішності і зробити висновки про істотні відмінності в їх особистісних характеристиках.

Розглянемо особливості мотивації та її динаміку, що їх діагностовано за допомогою опитувальника М. Горбачевського.

Під час аналізу ядра мотиваційної структури групи низькоуспішних студентів та курсантів встановлено, що тільки у кожного другого (43,5%) присутній пізнавальний мотив та лише у 11,4% осіб – внутрішній мотив, що свідчить про відсутність у цієї групи обстежуваних високої спонукальної та регулятивної мотивації у професійному самовизначенні особистості. До того ж недостатня внутрішня мотивація цих обстежуваних зберігається впродовж п'яти років навчання, проте пізнавальна мотивація різко підвищується на другому (68,1%) і поступово знижується на старшому курсі (11,2%). Як бачимо, якщо інтерес до навчання базується лише на зовнішній зацікавленості, а не підкріплюється внутрішньою, то він нестійкий і швидко згасає. Невисокі також і показники змагального мотиву (13,2%). Встановлено збільшення кількості обстежуваних, у яких діагностовано «мотив зміни діяльності» – з 10,5% на першому курсі до 35,7% на випускному. Цей факт свідчить про наявність тенденції до припинення діяльності або її зміни внаслідок втрати інтересу, що характеризує небажання або нездатність індивіда докладати вольових зусиль для досягнення результату.

У групі високоуспішних респондентів зафіксовано кращі показники за внутрішньою (24,4% опитуваних) та пізнавальною мотивацією (62,5%). Одночасно пізнавальний мотив є стабільним упродовж усіх років навчання, а внутрішня мотивація незначно знижується лише на випускному курсі.

Також у цій групі суттєво збільшуються показники змагального мотиву – з 28,5% на першому курсі до 45,4% на випускному; це свідчить про значимість для індивіда ефективної діяльності інших людей, що спонукає її до мобілізації власних зусиль.

Мотив самоповаги, який демонструє прагнення студента ставити перед собою більш складні завдання і внаслідок цього підвищувати

самооцінку, в півтора раза частіше зустрічається у високоуспішних (38,8%) респондентів, ніж у низькоуспішних (24,5%).

Доволі істотні відмінності зафіксовано при порівнянні груп високої та низької успішності у динаміці компонентів прогностичних оцінок діяльності. Так, у групі низькоуспішних студентів показник «намічений рівень мобілізації зусиль» знижується впродовж навчання з 52,6% респондентів на першому курсі до 36,0% – на третьому; це зумовлено нездатністю індивіда адекватно розподіляти свої можливості та оцінювати складність навчання. Водночас спостерігається прямо протилежна тенденція у групі високо успішних обстежуваних, де цей показник невинно зростає: з 28,5% респондентів на першому курсі до 63,6% – на четвертому. Ця група обстежуваних реальніше ставить собі завдання і визначає більш адекватні прогнози своєї діяльності.

Слід наголосити, що в обох аналізованих групах взагалі відсутні показники по компоненту «очікуваний рівень результату». Можливо, це пояснюється специфікою навчання у вищому навчальному закладі, де більшість випускників не мають ані найменшого уявлення про своє майбутнє працевлаштування і не розуміють кола професійних обов'язків.

Виявлені також відмінності під час аналізу групи мотиваційних компонентів, які відображають причини діяльності. Так, показник «закономірність результатів», який діагностує розуміння суб'єктом власних можливостей у досягненні мети, у групі малоуспішних осіб знижується протягом навчання з 39,4% респондентів на першому курсі до 7,1% – на четвертому. Це засвідчує властивість перекладати провину зі себе на зовнішні чинники, тобто йдеться про зняття зі себе відповідальності. В опитуваних з високим рівнем успішності цей показник, навпаки, збільшується з 28,5% респондентів першого курсу до 39,3% четвертого. Високі оцінки з навчальної діяльності формують самоповагу та підвищену відповідальність за свої вчинки.

Під час аналізу групи компонентів, пов'язаних із досягненнями важких цілей, показники «значимість результатів», «рівень складності завдання», «оцінка свого потенціалу», «оцінка рівня досягнутих результатів» не відрізняються, до того ж незначно виражені. Цей факт спричинено відсутністю в особистості глибинної внутрішньої зацікавленості майбутньою професією і пояснюється тим, що студенти знаходяться на початку процесу професіоналізації та самоактуалізації, мають слаборозвинуту систему професійних цінностей.

В аналізованих групах зафіксовано також відмінності щодо компонента «вольові зусилля». Так, у кожній третій низькоуспішній особи діагностовано високі показники по цьому компоненту (28,3%),

на відміну від високоуспішних (15,8%) опитуваних. Це свідчить про недостатньо сформований інтерес до предмета, який фактично замінюється на прикладання вольових зусиль.

Під час порівняння груп курсантів та студентів виявлено, що у студентів удвічі вищі показники стосовно ініціативності (17,4% студенти й 9,0% курсанти), проте цілком відсутній мотив уникнення (7,5% студенти та 0% курсанти). На нашу думку, це викликано небажанням брати на себе додаткові зобов'язання через підвищену власну відповідальність та вимогливість із боку оточуючих. За всіма іншими показниками суттєвих відмінностей не виявлено.

Здійснене емпіричне дослідження спрямованості курсантів та студентів дало змогу виявити (за методикою «Орієнтаційна анкета» Б. Басса) і їхні відмінності. Так, перші місця по вибірці загалом серед провідних займають спрямованість на себе (42,4%) і на діяльність (42,0%). Цей факт свідчить про те, що у професіогенезі формується психологічна структура індивіда, яка забезпечує її професійну діяльність та особистісну ідентичність. Наявність такої спрямованості допоможе психологу якісно виконувати професійні функції з оптимальними психологічними затратами. Проте насторожує той факт, що лише у кожного третього респондента по вибірці загалом (28,5%) діагностовано спрямованість на спілкування. З цього приводу принциповою є позиція науковців, зокрема С. Максименка, котра полягає в тому, що структура особистості розвивається у її спілкуванні з соціумом. Тому цілком закономірно, що важливу роль у взаємодії психолога з оточуючими відіграють його комунікативні властивості. Але надміру розвинута установка на спілкування дещо заважає регуляції навчального процесу й негативно впливає на успішність. Так, зафіксовано високі показники зі спрямованості на спілкування у 62,2% опитуваних, що погано вчать, проти 28,7% осіб, які вчать добре.

Однією з важливих характеристик, яка впливає на успішність діяльності психолога в екстремальних умовах, є локалізація контролю над значними для себе подіями. У психологічній науці виділяють два типи суб'єктивного контролю: екстернальний та інтернальний. При домінуванні екстернального контролю особистість вважає, що події, які відбуваються з нею, є результатом впливу зовнішніх факторів. При інтернальному самоконтролі індивід трактує значимі ситуації свого життя як результат власних зусиль, що підвищує його відповідальність та здатність керувати подіями. Аналіз експериментальних даних показав, що серед обстежуваних переважає інтернальний самоконтроль лише у двох сферах, таких як інтернальність досягнень (84,4%) та невдач (75,9%); це свідчить про здатність особи брати на себе відпові-

дальність загалом. Одночасно в таких важливих сферах, як сімейні стосунки (45,7%), продуктивність діяльності (39,5%) та здоров'я (9,3%), присутня екстернальна локалізація контролю, що зумовлено недостатньою зрілістю та інфантильністю індивіда. Виявлено також відмінності в інтернальності сімейних стосунків серед курсантів та студентів. Так, власну відповідальність за стосунки з протилежною статтю визнають 63,6% курсантів та лише 42,9% студентів. Це можна пояснити тим, що курсанти внаслідок специфічних умов життєдіяльності швидше стають емоційно зрілими та незалежними від оточуючих.

Висновки. Для групи високоуспішних характерні висока внутрішня мотивація та пізнавальна активність, яка впродовж навчання підвищується. Відзначено також високий рівень «змагального мотиву», «мотиву самоповаги» та здатності до прогнозування своєї діяльності.

Для групи низького рівня навчання характерна середня пізнавальна активність та низька внутрішня мотивація, яка впродовж навчання знижується. Спостережено негативну динаміку мотиву «зміна діяльності», зниження рівня самоповаги та здатності до прогнозування своєї діяльності.

В обох групах домінує інтернальний локус-контроль у досягненнях та невдачах, а екстернальний – у здоров'ї, сімейних стосунках і продуктивній праці. Зафіксовано високу спрямованість на себе й на діяльність, водночас низьку спрямованість на спілкування.

Перспектива дослідження передбачає здійснення факторного та кореляційного аналізів результатів дослідження мотиваційної сфери у майбутніх психологів високого й низького рівнів успішності. Узагальнені результати здатні сприяти більш чіткому усвідомленню особливостей індивіда у професійно-екстремальній діяльності й уможливають вироблення ефективної стратегії коригування мотивації під час професійної підготовки.

---

1. Козяр М. М. Екстремально-професійна підготовка до діяльності у надзвичайних ситуаціях / М. М. Козяр. – Львів: СПОЛОМ, 2004. – 376 с.

2. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2005. – 960 с.

3. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: підручник / за заг. ред. В. П. Садкового. – Х.: УЦЗУ, 2009. – 244 с.

4. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А. А. Осипова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 315 с.

5. Кришталь М. А. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: навч. посібник /

Микола Андрійович Кришталь. – Черкаси: Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, 2011. – 226 с.

6. Рабочая книга практического психолога: пособие для специалистов, работающих с персоналом / под ред. А. А. Бодальова, А. А. Деркача, Л. Г. Лаптева. – М.: И-во Ин-та психотерапии, 2001. – 460 с.

7. Екстремальна психологія: підручник / за заг. ред. О. В. Тімченка. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.

8. Школьная психологическая служба: вопросы теории и практики / И. В. Дубровина. – М.: И-во МГУ, 1991. – 202 с.

Сирко Р. И. Динамика мотивов будущих психологов высших учебных заведений системы ГСЧС Украины

Исследовано спектр мотивов будущих психологов высших учебных заведений системы ГСЧС Украины. Автором представлено результаты исследований мотивационной сферы будущих психологов в течении их обучения в вузе. Для группы высоко успешных респондентов характерна высокая внутренняя мотивация и познавательная активность, которая на протяжении обучения повышается.

Для группы низко успешных респондентов присуща средняя познавательная активность и низкая внутренняя мотивация, которая на протяжении обучения снижается. Определено отрицательную динамику мотивов «смена деятельности» и «самоуважение».

Ключевые слова: *будущие психологи, мотивация, познавательная активность, мотивы избегания, мотивы изменения деятельности, мотивы самоуважения.*

Sirko R. I. The dynamics of motives of future psychologists in higher educational establishments in the system of the State Emergency Service of Ukraine

The article deals with the problems of motives of future psychologists in higher educational establishments in the system of DSNS. The author presented the results of research of motivational sphere future psychologists during their studies at university. For every level of studies the different motives are characteristic: high-successful respondents use high internal motivation and cognitive activity, which increases during the training.

Low-level studies characterized by average cognitive activity and low intrinsic motivation, which for education is reduced. It is noted negative dynamics motives «change in activity» and «self-esteem». In both groups dominated internalities locus of control in the achievements and failures and externalities – in health, family relationships and productive activities. It is reported high focus on themselves and the activities and low focus on communication.

The group vysokouspishnyh characterized by high internal motivation and cognitive activity, which increases during the training. It is noted the high level of «competitive motive,» «motive of self-esteem» and the capacity for predicting the activity.

For low-level education characterized by average cognitive activity and low intrinsic motivation, which for education is reduced. It is noted negative dynamics motive «change of» reducing self-esteem and ability to forecasting its activities.

In both groups dominated internal'nym locus of control in the achievements and failures and externalities – in health, family relationships and productive activities. Reported high focus on themselves and the activities at the same time focus on poor communication.

The prospect research aimed at the implementation of factor analysis and correlation of research results of motivational sphere in future psychologists high and low levels of achievement. Summary results will contribute to a clearer understanding of personality in professional extreme activities and will enable to develop an effective strategy adjustment motivation during the training.

Key words: *future psychologists, motivation, cognitive activity, avoidance motives, motives of change, motivation esteem change, motivation esteem.*

Стаття надійшла 28 квітня 2016 р.

УДК 159.98+616.89+615.862

**Ю. Р. Сурмяк,
Л. Г. Кудрик**

ПЕДАГОГІЧНИЙ КОУЧИНГ У ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

Присвячено коучингу як інтерактивній технології педагогічного керівництва професійним становленням майбутніх фахівців, як важливому інструменту особистісного і професійного розвитку. Обґрунтовано доцільність використання коучингу під час підготовки студентів-психологів. Розглянуто вимоги до викладача-коуча, його фахові компетентності; викладено умови застосування ідей коучингу при переході від традиційних аудиторних занять до тренінгової, індивідуальної, проектної, екстернатної і дистанційної форм навчально-пізнавальної діяльності.

Ключові слова: *коучинг, педагогічна технологія, коучингова взаємодія, викладач-коуч, професійна компетентність.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільно-економічного розвитку назріла необхідність удосконалення принципів організації процесу навчання, що дали б можливість: забезпечувати високий рівень фахової підготовки спеціалістів, конкурентоздатних на ринку праці; створювати у системі вищої освіти умови для формування професійно обізнаної, вмотивованої до навчально-пізнавальної діяльності, схильної до саморозвитку особистості; формувати

у майбутніх фахівців професійну мобільність, комунікативну компетентність, адаптивність і здатність до змін, відповідальність за результати власної професійної діяльності та розвитку, управління особистою ефективністю. Вирішення цих завдань потребує використання сучасних педагогічних технологій. Такою інноваційною педагогічною технологією, яка дає змогу задіяти особистий потенціал студентів, сформувати у них готовність до самостійної навчально-пізнавальної діяльності, вміння використовувати всі можливі ресурси для досягнення поставлених цілей та реалізації завдань, здатність самостійно здійснювати, коригувати та контролювати свою діяльність, є коучинг.

Коучинг має всі ознаки педагогічної технології, оскільки є моделлю спільної педагогічної діяльності з проектування, організації та проведення навчального процесу із забезпеченням комфортних умов для студентів і викладача. Він може органічно увійти до структури різноманітних форм організації навчальних занять, а також реалізації інших видів взаємодії суб'єктів педагогічного процесу в системі вищої освіти.

Сьогодні відбувається докорінна зміна всіх компонентів освіти у напрямі їх максимальної психологізації. Як зазначає О. Власова, стрижневою функцією педагога стає психолого-педагогічний патронаж розвитку людини, що передбачає навчально-педагогічну діагностику й індивідуальне консультування, проектування ходу пізнавального й особистісного розвитку кожного учня чи студента [3, с.72]. За таких умов особливі вимоги ставляться до підготовки майбутніх психологів, роль яких у психологізації освіти зростає, які покликані допомагати усім суб'єктам освітнього процесу долати стреси, кризи, ефективно відповідати на виклики сьогодення.

Темпи розвитку освітніх технологій вимагають від викладачів вищих навчальних закладів адекватної реакції та відповідної підготовки, яка допоможе їм сприйняти і втілити на практиці нові підходи до навчання, виховання і розвитку підрастаючих поколінь.

Стан дослідження. Проблема коучингу у контексті освіти є цікавою і для вітчизняних, і для зарубіжних дослідників та науковців, хоча на сьогодні коучинг в освіті є мало вивченим. За кордоном більше практикують коучинг як форму індивідуального консультування. Технологію коучингу досліджували такі зарубіжні автори: У. Голві, С. Дуглас, У. Морлей, П. Зеус, Дж. О'Коннор, Р. Хадсон, М. Емітер, Д. Ролкер, Р. Уїтерспун, Р. Уайт, Дж. Уїтмор, А. Браун, Дж. Джеймсон, К. Колетт та ін. В Україні темі коучингу в освіті присвятили свої праці С. М. Романова, О. В. Бородієнко,

Л. В. Музичко та ін. Коучинг як інструмент управління професійним розвитком науково-педагогічних працівників ВНЗ описаний у працях Т.Борової, яка запропонувала концепцію освітнього коучингу, сформулювала методологічні підходи та принципи його використання у ВНЗ [1]. Роль коучингу у забезпеченні конкурентоспроможності персоналу досліджує М. Нагара. І. Петровська вивчає шляхи підвищення ефективності управлінської діяльності керівника за допомогою коучингу. Проблему коучингу як технології особистісного і професійного розвитку майбутніх педагогів обговорювали на IV Всеукраїнському педагогічному конгресі [4]. Вважаємо, що дослідження можливостей використання коучингу в підготовці студентів-психологів вартує уваги. Це дало би змогу покращити результати їхньої навчально-пізнавальної діяльності за рахунок розкриття досі не задіяних особистісних ресурсів, глибше вникнути в суть професії психолога та ефективніше підготуватися до майбутньої професійної діяльності.

Мета статті – розкрити поняття коучингу, проаналізувати особливості коучингової технології в контексті освіти, довести доцільність її використання у підготовці студентів-психологів.

Виклад основних положень. Слово «коуч» має угорське походження і закріпилося в Англії у XVI ст. Воно означало віз, карету – те, що швидко доставляє до мети і допомагає рухатися. У другій половині XIX ст. англійські студенти прикріпили цю дефініцію до приватних репетиторів. У кінці XIX ст. слово увійшло до спортивного лексикону як назва тренера, який допомагає використати всі внутрішні ресурси і піднятися на наступний рівень. Згодом термін «коучинг» перейшов на означення будь-якої діяльності, пов'язаної з наставництвом, інструктуванням і консультуванням. З 80-х років XX ст. коучинг офіційно визнано у бізнесі. Його засновниками вважаються американські дослідники у галузі менеджменту, психології та спорту Т. Гелві, Т. Дж. Леонард, Д. Уйтмор. Нині існує приблизно 50 шкіл і майже 500 видів коучингу: від VIP-коучингу до соціальної сфери. Як окрема професія, коучинг сформувався на початку 90-х років XX ст. У США професію коуча офіційно визнали в 2001 р. завдяки Міжнародній федерації коучів. Призначення цієї професії – сприяти людині в досягненні життєвих цілей, розвитку та успіху.

В українську освітню систему поняття коучингу прийшло з американських та європейських джерел. Коучинг у перекладі з англійської означає – наставляти, тренувати, надихати. Отже, коучинг – це тренерство. Витоки коучингу лежать у спортивному тренерстві, позитивній, когнітивній та організаційній психології, в уявленні про

усвідомлене життя, можливості постійного та цілеспрямованого розвитку людини. Під час коучингу особа або група людей навчаються й одержують навички, потрібні для їхньої підтримки.

Розглянемо переваги застосування коучингу в системі вищої освіти, зокрема у підготовці студентів психологічних спеціальностей. Перш за все це формування активної творчої особистості, гармонійний розвиток якої вимірюється не кількістю засвоєних понять або загальним обсягом навчальної інформації, а її швидким і раціональним відбором та вмінням гнучко використовувати у майбутніх професійних ситуаціях. Організація педагогічної взаємодії із залученням технік коучингу дозволить студентам економно витратити час, відведений на самостійну роботу, і розумно організувати життя, що сприятиме розвитку генетично закладених здібностей кожної людини; допоможе студентам розібратися у власних можливостях і навчить використовувати їх із максимальною для себе користю та перспективою. Набуті під час коучингових процедур уміння та навички стануть вагомою складовою професійної майстерності майбутніх психологів, зокрема можуть бути використані під час організації психологічного консультування.

Провідна ідея коучингу – це бачення у студентах (клієнтах, співробітниках) найперше людей з їх цінностями, прагненнями, особистими цілями, встановлення партнерських взаємостосунків між суб'єктами коучингової взаємодії (викладачем і студентами). Коучинг допомагає: прояснити ситуацію; допомогти компетентно і тактовно виокремити та сформулювати проблему; визначити цілі, шляхи та засоби їх досягнення, не намагаючись змінити людину, а розкриваючи її природний потенціал.

Для успішного перебігу коучингу потрібні певні умови. Спершу це взаємозв'язок, взаємоналаштованість тренера і групи (довіра до коуча-викладача, його увага до потреб студентів). Важлива динаміка – здатність викладача-тренера бути гнучким, змінювати план заняття. Формується певна спільність, а саме створення навчального досвіду спільними зусиллями. Неабияке значення має спрямованість на результат – практичні досягнення, набуття швидких навичок студентами, усвідомлення ними власного прогресу.

Методологія коучингу виходить з того, що кожна людина від природи є безмежно талановитою, володіє великим потенціалом, який не використовується повною мірою. Коучинг ставить за мету розкриття потенціалу людини з метою підвищення її особистої і професійної ефективності. Це процес допомоги суб'єктові у покращенні кількісних і якісних характеристик його діяльності, засіб

сприяння, допомоги іншій людині у пошуку її власних рішень або подоланні будь-якої складної ситуації. До викладача-коуча ставиться низка вимог. Наставник, коуч-керівник, викладач-коуч – це людина, яка має досвід, знання, високий рівень професіоналізму, комунікативності, прагнення допомогти студентові в опануванні професійних і життєвих компетентностей. Він повинен володіти психологічним тактом, емпатією, комунікативними здібностями, мистецтвом ведення діалогу, здатністю до активного слухання, терпінням та іншими якостями. Коуч-керівник не дає готових рекомендацій, не висловлює жорстких експертних оцінок, а лише допомагає людині знайти власні рішення актуальних проблем. Він також не оцінює формулювання завдання, не пропонує своїх варіантів рішення, не дає безпелаяційних порад. Кожен сам вирішує, що йому потрібно. Завдання коуча – створити умови для прийняття рішень. Через делегування відповідальності студенту за свої власні рішення і їх виконання відбувається розвиток людини як пріоритетний напрям в освіті, розкривається творчий потенціал особистості, розвиваються життєві компетентності (уміння вчитися, інформаційна, комунікативна, компетентність самоосвіти і саморозвитку тощо). Викладач-коуч перестає бути центральною фігурою у навчально-виховному процесі – він лише допомагає студентові здійснювати самоосвіту й самовиховання, усувати обмеження для досягнення особистісно значущих та стійких змін у професійній та особистій сферах життя.

Стрижнева концепція коучингу звучить так: при формуванні особистості не можна застосовувати насилля, якими би благими цілями його не обґрунтовували. Адже відомо, що люди здатні змінюватися лише тоді, коли самі захочуть цього і готові до цього. Вони успішно вчать, коли дійсно залучені у процес (мислення, будування планів на майбутнє, вчасного виконання поставлених завдань).

Отож коучингова діяльність базується на низці принципів. Принцип усвідомлення й відповідальності полягає в тому, що коуч несе відповідальність за процес досягнення результату, а студент – за результат. Принцип єдності і взаємодії передбачає, що позитивні результати в одній сфері діяльності призводять до досягнень в інших. Наприклад, покращення навчальної діяльності сприяє успішній соціальній адаптації, інтеграції у колектив тощо. Принцип партнерства стає основою комунікативного співробітництва, суб'єкт-суб'єктних стосунків, педагогіки життєтворчості. Принцип ієрархічності розвитку стверджує, що найважливіші проблеми, з якими ми стикаємося, неможливо вирішити на тому ж рівні мислення, на якому ми були,

коли їх створювали (коуч-наставник допомагає долати попередні установки й стереотипи). Принцип гнучкості передбачає, що разом з коучем студент розробляє індивідуальну поетапну стратегію особистісного і професійного розвитку. Загальними принципами коучингової діяльності вважають також економічність та комплексність, підвищення ефективності діяльності та простоту, соціальне партнерство й об'єктивність. Принципами впливу на аудиторію є мотивованість, формування унікального потенціалу, усвідомлення, розподіл відповідальності, цілеспрямованість. Серед принципів, за якими діє коуч, виокремлюють здатність інформувати аудиторію, не нав'язуючи їй власної позиції (тобто взаємодії властивий більш консультативний характер), комунікативність і самостійність викладача. Коучинг становить собою діалог тренера та групи, коли до процесу залучено всіх його учасників у міру їх власного бажання та можливостей.

Коуч – це тренер, здатний виховати переможця. Обов'язок коуча – віднайти найкраще в особистості студента і відштовхуватися від цього. Обов'язок студента – взяти на себе відповідальність за вирішення поставленого завдання і виконати все, про що він домовився з коучем. Коуч сприяє вдосконаленню та ефективному використанню особистісних якостей студентів, про які більшість або не здогадується, або не використовує як основу для подальшого руху вперед. Для цього він мусить мати глибокі знання психології і можливостей людини. Він має володіти вмінням створювати умови, за яких молоді люди будуть здатні усвідомлювати сенс свого існування, свої цінності, своє призначення у житті. Також викладач-коуч повинен уміти працювати з групою таким чином, щоб пов'язувати в єдине ціле всіх, зберігаючи водночас індивідуальність кожного. З цією метою він оволодіває знаннями психології, теорії і практики управління, лідерства. Коуч постійно орієнтований на розвиток, лише так він спонукає до розвитку інших. Він комунікабельний, доступний, користується повагою і довірою, здатний бути у розпорядженні інших, коли це потрібно. Один із засновників коучингу як технології формування особистості Т. Голві зазначає, що коуч-консультант спрощує навчання, але не вирішує проблем тих, хто навчається [2, с. 194].

Можна виокремити такі основні функції коучингу: стимулюючу – активізація пізнання і самопізнання, і підтримуючу – психолого-педагогічний супровід, патронаж розвитку особистості.

Розглянемо стисло структуру й особливості коучингової взаємодії.

Коучингова діяльність починається зі спільного визначення завдань для досягнення конкретної мети, встановлюються цілі заняття і правила взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу, створюється освітнє коуч-середовище. Далі відбувається дослідження поточної ситуації чи проблеми; визначаються внутрішні і зовнішні перешкоди на шляху до результату; аналізуються можливості для подолання труднощів у вирішенні проблеми. Здійснюється постановка конкретних завдань, визначення способів їх досягнення; вибирається конкретний варіант дій і складається їх поетапний план; укладається домовленість про те, що конкретно повинно бути зроблено і в які строки. Тут має місце партнерська взаємодія, взаємний контроль і підтримка у процесі реалізації плану. Далі підводяться підсумки згідно з результатами діяльності.

Кожне наступне коучинг-заняття починається з огляду: що зроблено; що вдалося; що можна було зробити краще. Після рефлексії досвіду, отриманого на попередньому занятті, узгоджуються цілі і завдання поточного; виконуються вправи, спрямовані на створення сприятливої емоційної атмосфери й установки на активну діяльність. Зміст основної частини заняття визначається цілями і завданнями конкретної теми. Завершується воно підведенням підсумків: аналізом ступеня досягнення поставлених завдань, обговоренням перспектив наступного заняття.

Студент має чітко усвідомлювати, що конкретно він хоче отримати від кожного заняття, якого результату досягти. Для цього коуч-педагог ставить запитання: «Чого ти чекаєш від цього заняття? Що б ти хотів зробити за цей час? Що було б для тебе найкориснішим на занятті? Яка головна ціль заняття? Яких проміжних цілей треба домогтися у процесі досягнення головної мети?». Студент повинен взяти на себе відповідальність за досягнення проміжних робочих цілей.

Коучингова технологія допомагає молодим людям пережити ситуацію успіху, підняти самооцінку, повірити у свої можливості. Адже наші переконання щодо власних можливостей прямо пов'язані з нашими досягненнями. Юнаки та юнки нерідко обмежують свій потенціал рамками нав'язаних їм з дитинства (батьками, вчителями, оточенням) негативних переконань (про зовнішні чи ситуаційні бар'єри). Викладач-коуч допомагає позбутися негативних програм, замінити їх конструктивними позитивними переконаннями. Саме це завдання вирішуватиме майбутній психолог під час консультативної роботи з клієнтами.

Отже, вихідними засадами коучингу є: партнерство, розкриття потенціалу, результат. Основний критерій ефективності коучингу –

поява у студента тих результатів, котрі є важливими саме для нього з урахуванням індивідуальних темпів і можливостей розвитку. Методи коучингу чудово формують професійні компетентності майбутніх психологів, серед яких: самоорганізація, самоменеджмент, уміння працювати в команді; навички спілкування, усної і письмової презентації результатів діяльності та ін.

Ефективному коучингу передують певні підготовчі роботи. Педагог-коуч створює умови для глибшого осмислення індивідом своєї життєвої ситуації. Студент розуміє, що існує різниця між тим, ким він є, і тим, ким хотів би бути. Він відкритий до змін, готовий думати і діяти новим, не звичним для нього способом. Водночас студент готовий вислуховувати і сприймати конструктивну критику на свою адресу. Викладач здійснює системний супровід студента, внаслідок чого у суб'єкта формується гнучкість, адаптивність до змін, здатність швидко реагувати в критичних ситуаціях. Таким чином твориться система осмисленої взаємодії студента з коучем, із самим собою, зі світом, що підвищує рівень його відповідальності і мотивації. Студент отримує цінний досвід партнерської комунікативної співпраці, який допоможе у майбутній професійній діяльності.

Коучинг складається з певних методів і технік (бесіди, запитань, поставлених завдань), які дозволяють конкретно сформулювати бажаний результат, розробити нові підходи й чітко окреслити можливості досягнення запланованого. Основний інструмент коучингу – запитання, за допомогою яких можна допомогти людині самій проаналізувати існуючу ситуацію та спрямувати її на пошук власних оптимальних дій і рішень. Коучингові запитання схожі на сократівські. Давньогрецький філософ Сократ, як відомо, послідовно ставив своїм учням запитання у такий спосіб, аби ті, відповідаючи на них, самостійно дійшли важливих логічних висновків.

Приклади коучингових запитань: хто я? чого я хочу? ким я хочу бути? яким я хочу бути? що мені заважає? як це подолати? як ми можемо вирішити цю проблему? чи є ще якісь варіанти? що може стати на заваді? які Ваші ресурси для досягнення мети? наскільки Ви можете оцінити отриманий результат? як можна покращити цей результат?

Коучингові запитання – такі, що стимулюють розумову діяльність, розвивають відповідальність, творчі здібності та самостійність. Технологія коучингу є результативним, тонким і перспективним інструментом в індивідуальному і професійному розвитку. Це спосіб стимулювання творчих здібностей та гнучкості мислення людини. Сенс коучингу – пропозиція стати ефективнішим, змінивши

підхід до праці, поглибивши усвідомлення і підвищивши власну відповідальність за досягнуті результати. Студенти під керівництвом коуча-викладача впевнені у своїх силах і працюють в аудиторії самостійно і з зацікавленістю та високою віддачею. Викладачам коучинг надає простір для експериментування із новими навчальними стратегіями. У контексті вищої освіти коучинг – це технологія, яка вимагає таких відносин викладача зі студентами, коли завданням педагога стає організація процесу самостійного пошуку студентами оптимальних рішень та відповідей на питання, що їх цікавлять. Саме розкриття особливості студента та його індивідуальних можливостей мусить стати ознакою адаптації вищої школи до нових соціальних та економічних умов. Навчальна діяльність сучасного наставника повинна бути спрямованою на створення таких педагогічних умов, за яких студенти сприймали би знання активно, формуючи цим у себе навички самоосвіти, необхідні конкурентоспроможному кваліфікованому спеціалісту сьогодення.

Отже, у системі вищої освіти використання коучингу здатне слугувати для активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, посилення їх мотивації, реалізації виховної функції, для саморозвитку та самовиховання, підвищення рівня відповідальності. Формат взаємодії може бути як індивідуальним (у формі індивідуальних бесід), так і груповим (проведення навчальних занять з використанням специфічних інструментів коучингу).

Використання коучингу як технології особистісно-розвивального навчання під час підготовки студентів-психологів є доцільним, оскільки він спроможний суттєво прискорювати процеси особистісного розвитку і активізації власного потенціалу студентів, що сприятиме у майбутньому ефективнішому виконанню ними своїх професійних обов'язків.

Коучингова діяльність є окремим різновидом суспільної практики і вимагає спеціального навчання, тобто формування коучингової компетентності викладача, що є передумовою реалізації коучингової взаємодії в індивідуальному та груповому форматі. Оволодіння коучинговим інструментарієм є важливим чинником підвищення рівня професійної компетентності сучасного педагога.

Висновки. Коучинг – це новаторський, незвичний тип педагогічної співпраці, відносин між викладачем і студентами. Це особливе підтримуюче ставлення до студента, згідно з яким він сам досягає своєї мети, сам вирішує проблеми, реалізуючи власні здібності і можливості. Це також вид індивідуальної підтримки особистості, котра ставить своїм завданням професійне й особистісне зростання,

підвищення персональної ефективності; засіб сприяння, допомоги у пошуку власних рішень за будь-якої складної ситуації; технологія розвитку, що дозволяє переміститися зі зони проблеми у зону ефективного рішення. Використання коучинг-підходу уможливіло підвищення рівня продуктивності навчального процесу, прискорення особистісного розвитку і професійного вдосконалення всіх його суб'єктів.

Використання педагогічного коучингу є необхідною складовою формування і подальшого розвитку професійної компетентності майбутніх фахівців-психологів. Коучинг допомагає розвивати уявлення про себе як суб'єкта професійної діяльності, формувати потребу в особистісному і професійному самовдосконаленні впродовж життя.

Застосування ідей коучингу на практиці означає поступовий перехід від традиційних аудиторних занять до тренінгової, індивідуальної, проектної, екстернатної і дистанційної форм роботи.

Перспектива подальших досліджень полягає у детальному вивченні феномена коучингу як інструмента формування фахівця, здатного рефлексувати і використовувати й розвивати свій інтелектуальний та особистісний потенціал самостійно.

1. Борова Т. А. Теоретичні засади адаптивного управління професійним розвитком науково-педагогічних працівників вищого навчального закладу: монографія / Т. А. Борова. – Харків: СМІТ, 2011. – 381 с.

2. Голви Т. Максимальная самореализация: Работа как внутренняя игра / Т. Голви; пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 252 с.

3. Власова О. І. Педагогічна психологія: навч. посібник / О. І. Власова. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.

4. Чернова Т. Формування коучингової компетентності майбутніх педагогів професійного навчання у ВНЗ / Т. Чернова // Четвертий український педагогічний конгрес: зб. наук. праць. – Львів: Сполом, 2014. – С. 166–172.

Сурмяк Ю. Р., Кудрик Л. Г. Педагогический коучинг в подготовке студентов-психологов

Посвящено коучингу как интерактивной технологии педагогического руководства профессиональным становлением будущих специалистов, как важному инструменту личностного и профессионального развития. Обосновано целесообразность использования коучинга во время подготовки студентов-психологов. Рассмотрено требования к преподавателю-коучу, его профессиональные компетентности; изложено условия использования идей коучинга при переходе от традиционных аудиторных занятий к тренинговой, индивидуальной, проектной, экстернатной и дистанционной формам научно-познавательной деятельности.

Ключевые слова: коучинг, педагогическая технология, коучинговое взаимодействие, преподаватель-коуч, профессиональная компетентность.

Surmyak Y. R., Kudryk L. G. Pedagogical coaching in training psychology students

The article is devoted to coaching as a modern interactive technology – technology pedagogical leadership personal and professional development of future specialists. Revealed the etymology of the term «coaching», the evolution of its value. The advantages of the use of coaching in higher education, obrotowe the feasibility of its use in the preparation of students-psychologists. Revealed the original psycho-pedagogical framework and the main principles kochenkova activities. Described requirements to a teacher-coach, his professional competence required for successful course kochenkova interaction. Shows the structure kochenkova activities, analyzes the features of the coaching classes, its constituents. Attention is paid to the techniques of coaching, in particular-the art of questioning as a key tool of coaching. True that coaching activity is a separate form of social practice and requires special training.

It is shown that the methods of coaching form the professional competence of psychologists, including: self-organization, self-management, ability to work in a team; communication skills, oral and written presentation of the work and others. Substantiated the view that the use of coaching-approach can enhance the productivity of the educational process.

Coaching as a personal-technology developing education in preparing students psychologists appropriate, since considerably accelerates personal development and enhance their own potential students who will contribute in the future more effective performance of their professional duties. Use coaching to prepare students psychologists prepares them for future careers, creates the necessary professional competence psychologist konsultatnta, raising the need for personal and professional development throughout life.

Key words: coaching, educational technology, coaching interaction, teacher-coach, professional competence.

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

Розділ 3
**ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ:
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ТА ЕМПІРИЧНИЙ
РАКУРСИ**

УДК 159.9.746.3.031.2(477)

**Л. М. Андрушко,
В. П. Ясінський**

**ВПЛИВ СИНЬОГО КОЛЬОРУ НА ПСИХІКУ
ТА ФІЗІОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ ЛЮДИНИ**

Досліджено вплив синього кольору на психіку та фізіологічні функції людини. Доведено, що колір не тільки надає інформацію про предмет, але й має здатність викликати емоції. Розглянуто, як певні культурні особливості, історичні періоди позначались і продовжують впливати на сприйняття синього кольору людиною. Вивчено можливість застосування взаємозв'язків між кольором і психікою у психодіагностиці та психокорекції. Відображено вплив кольору на фізіологічні функції людини: артеріальний і серцевий тиск, дихання, нервово-психічний стан.

Ключові слова: синій колір, символіка кольору, психологічний вплив, емоції, фізіологія людини, психофізіологічний процес.

Постановка проблеми. Кольоросприйняття сучасної людини – це складний процес, збагачений образами, асоціаціями і уявленнями, пов'язаними з кольором. Воно однакове для всіх (за винятком кольороаномалів) і не залежить від соціального статусу, вікових чи гендерних особливостей, рівня інтелектуального розвитку. Водночас фізіологічний вплив кожного кольору на організм конкретного індивіда, крім наведених факторів, обумовлений ще й етнічними, історичними, обрядовими, символічно-знаковими та культурними традиціями.

Кольоросприйняття людини – надзвичайно складний психофізіологічний процес, який пройшов тривалий еволюційний шлях. Найбільшого вдосконалення зазнали рецепторні і центральні ділянки зорового аналізатора. Процес їх диференціації продовжується і нині. Людина недалекого (в еволюційному сенсі) майбутнього буде сприймати набагато більше зорової інформації, ніж сьогодні. На вдосконалення кольоросприйняття певним чином впливає розвиток суспільства, культури, мистецтва й науково-технічний прогрес.

Кольоросприйняття, і найперше – сприйняття синього кольору, справляє вплив на фізіологічні і психічні функції індивіда.

Стан дослідження. Спроби психологів, медиків, педагогів, етнографів пояснити результат впливу кольору на психіку людини представлені значною кількістю теоретичних та емпіричних досліджень. Й.Гете вперше спробував охарактеризувати чуттєво-емоційний вплив не лише окремих кольорів, а й їхніх різноманітних сполучень. У ХХ ст. наука про колір пішла далеко вперед: диференціація колірних систем, залежно від практичного застосування; дослідження механізмів зору людини та зв'язків кольорів із психікою; створення теорій колориту [1; 2; 13]. Сучасні вчені доводять, що наша колірна чутливість розвивається і з часом ми зможемо бачити такі кольори, які абсолютно недоступні зараз [1; 15].

Психосемантика кольору сьогодні переживає етап свого становлення як самостійний розділ психології сприйняття кольору, і важливими у цьому напрямі є праці П. Яньшина [15]. Вплив кольору на людину та його використання в медичній практиці досліджує М. Дерібере [6].

Метою наукового пошуку є визначення психологічних особливостей сприйняття людиною синього кольору, а також дослідження його впливу на фізіологічні і психічні функції організму людини, оскільки практична потреба в психології сприйняття кольору існує в прикладних галузях психології – у психології реклами та психології мистецтва, психодіагностиці та психокорекції.

Виклад основних положень. Колір має хвильову енергетичну природу. А це означає, що ми його відчуваємо, і найчастіше це відбувається несвідомо.

Трапляються випадки, коли сліпі люди (відчуття яких надзвичайно загострені, щоб компенсувати відсутність зору) здатні розрізняти кольори на дотик. Це доводить те, що наш мозок сприймає енергію різних кольорів не лише через зорову, а й через сенсорну системи. Ми бачимо і відчуваємо: колір стін нашої кімнати, що впливає на настрій, апетит, працездатність, концентрацію і нагхнення; колір одягу співрозмовника – на наше до нього ставлення тощо. Так само кольорова гама інтер'єру дому чи робочого кабінету і ті кольори, які ми обираємо для свого одягу, впливають на людей, що нас оточують. Не заперечуючи ролі предметних зв'язків кольору в становленні його значень, слід визнати, що провідним чинником у формуванні кольорових значень є зовсім не вони, а об'єктивний характер кольорової дії на людину, про що свідчать дані психофізіологічних та психологічних досліджень [1; 3; 6].

Серед асоціацій, які викликає у людини синій колір, переважають небо, море, прохолода, лід. Ці дані підтверджують результати асоціативного експерименту, проведеного ученицею К. Юнга В. Каст у 1980 році. На синій колір у випробовуваних виникали такі асоціації, як небо (23%), зелений колір (18%), вода (10%), море, природа (10%) [14, с. 34]. Синій – як колір неба і моря – символізує безмежні далі і нескінченні глибини. У переносному значенні синій колір часто використовується в таких поширених виразах повсякденної мови, як «синій туман» (символ романтики, казкового, чудового), «блакитні далі» (імпульс тяги до далеких мандрівок, наприклад, вислів «видно синю далечінь»), «синій дурман», «синій ніс» п'яниці (стан, у якому змінюються простір і час, власні сили переоцінюються, а реальність недооцінюється).

Л. Бондс у своїй книзі «Магія кольору» описує кілька цікавих технік допомоги собі за допомогою кольору [2]. Розрізняють три види впливу кольору на людину: фізичний, оптичний та емоційний. За фізичного йдеться про вплив кольору на фізіологію людини. Об'єктивна дія кольору підтверджена експериментально і залежить від його кількості та якості, періоду дії, особливостей нервової системи, віку, статі й інших чинників. Найбільш показовою безпосередньою фізіологічною дією на організм людини є явища, пов'язані з дією червоного та синього кольору (особливо при їх максимальній насиченості). Тому кабінет відомого вченого, психіатра В. Бехтерева було обладнано світлофільтрами, які забезпечували червоне або синє освітлення. У першому випадку кольорове оточення сприяло роботі з пацієнтами, які страждали від депресій; в другому – допомагало хворим у стані психо-емоційного збудження.

Розглядаючи оптичні явища кольору, всі барви можна умовно поділити на дві групи: червоний і синій, оскільки кольори за своїми оптичними характеристиками здебільшого наближені до якоїсь із цих груп. Психологічний вплив кольору наочно демонструється почуттями, переживаннями, які відчуває людина під впливом того чи іншого кольору. Цей вплив тісно пов'язаний з оптичними особливостями кольору [13, с. 315]. Характер і виразність кольору змінюється залежно від різноманітних асоціацій, які він викликає. Кожен із нас намагається пояснити емоційне навантаження того чи іншого кольору характером певних предметів, які мають відповідний колір. Це надто індивідуальна особливість кожної людини, яка залежить від набутого нею досвіду. Встановити тут будь-які закономірності важко, проте з певною вірогідністю можна припустити, що колір здійснює потужний вплив на формування психофізіологічного стану організму людини. Цей вплив

реалізується, в першу чергу, вегетативною нервовою системою (ВНС), її симпатичним та парасимпатичним відділами.

Особливі досягнення в напрямку впливу кольору на ВНС належать школі професора С. Кравкова [8, с. 24]. Головним висновком його численних експериментів стало виявлення взаємозв'язку між кольоровим зором, ВНС і гіпоталамусом, котрий, як відомо, відіграє інтеграційну роль у діяльності фізіологічних і психічних функцій організму. Вважається, що ядра передньої гіпоталамічної ділянки тісно пов'язані з нейрогіпофізом, мають стосунок до інтеграції парасимпатичного відділу ВНС, а ядра задньої гіпоталамічної ділянки – до інтеграції симпатичного відділу ВНС. Зорові провідні шляхи анатомічно пов'язані зі всіма цими структурами [8, с. 25–26]. Результати експериментальних робіт школи С. Кравкова засвідчили, що дія кольорового світла призводить до певних змін в тонусі ВНС, котрі, своєю чергою, впливають на кольоровий зір [8, с. 154]. Тому колір, як енергія, є необхідним для підтримання тонусу центральної нервової системи.

Під час аналізу надання переваг у кольорі психічно здорових досліджуваних, проведеного А. Рум'янцевою, їх колірні симпатії визначали, як мінімум, за двома чинниками: емоційною оцінкою кольору як певної цілісності та усвідомленою або неусвідомленою емоційною оцінкою колірних асоціацій [12, с. 68]. Окрім того, ці фактори пов'язані з енергетичним та інформаційним аспектами впливу кольору [12, с. 67–69].

Виявилось, що колірні симпатії дітей зумовлені, перш за все, енергетичними характеристиками кольору, тоді як у дорослих не меншою мірою залежать і від інформаційного складника впливу кольору, що визначається суспільно-культурним досвідом, традиціями колірної символіки, модою і т. д. Надання переваг певним кольорам у дітей набагато менш індивідуальні, ніж у дорослих, тому виявлення якоїсь однієї спільної тенденції для останніх є доволі проблематичним. Враховуючи це, вибір кольору дорослими можна розглядати як відображення потреби в стабільному, зрівноваженому стані, збереження досягнутого і навіть домінування релаксації над потребою в активності, рості та розвитку, яка переважає у дітей. Л. Миронова наголошує, що вибір колірної гармонії належить до найскладніших проблем естетики, оскільки ставлення людини до кольору формується під впливом розмаїтих факторів [10, с. 170–174]. Один із засновників експериментальної психології В. Вундт в «Основах фізіологічної психології» описує органічний взаємозв'язок відчуттів і почуттів [5].

Філогенетично відчуття і почуття нерозривно пов'язані між собою. Вплив подразника викликає не тільки відчуття (сенсорний

компонент), але і почуття відносно цього відчуття. Можна сказати, відчуття «пристрасне». Наступним суттєвим фактором є досить жорсткий ступінь «закріпленості» за певним кольором певних емоцій. Психічно здорові люди, починаючи з 3–4-річного віку, тобто коли можуть фіксувати свої враження, розуміють емоційний зміст основних кольорів і можуть їх диференціювати за емоційною шкалою [5, с. 45–48].

Л. Шварц виявила помітну зміну колірної чутливості залежно від емоційного стану людини [13, с. 318]. Позитивні емоції (наприклад, радість) виявилися пов'язаними з підвищенням чутливості до червоного та жовтого і з пониженням – до синього й зеленого. Під час переживання негативних емоцій спостерігалось протилежне: чутливість до синього та зеленого збільшувалась, а до жовтого і червоного знижувалась. Цікаво, що вказані зміни колірної чутливості відзначалися не тільки при актуальному переживанні емоцій, а й при спогадах чи приємні або неприємні події. Таким чином, експериментальні дослідження Л. Шварц підтверджують положення В. Вундта про органічний зв'язок відчуттів та емоцій [13, с. 314–320]. В. Петренко і В. Кучеренко обґрунтовують можливість діагностування емоційних станів піддослідних методом надання кольорових переваг (тест Люшера) [11, с. 70–82].

Дія кольору і специфіка його внутрішнього значення не залежать від ставлення людини до нього. Колір може подобатися чи не подобатися, але характер його впливу на психіку залишається незмінним, не залежним від стану організму на момент впливу. Таким чином, символічне значення кольору, його «психологічний код» є дійсно об'єктивними і не залежать від місця того чи іншого кольору в низці індивідуальних уподобань. Важливе значення для характеристики людини та її психологічного стану має вибір нею певного кольору [5, с. 467].

Психологи в таких випадках використовують колірний тест, складений швейцарським психотерапевтом М. Люшером наприкінці 40-х рр. XX ст [9], котрий розробив основи функціональної психології кольоросприйняття. Його колірний тест спрямований на вивчення ситуативного емоційного стану особистості та її адаптації до різних соціально-психологічних ситуацій. Ця методика майже 70 років успішно застосовується багатьма педагогами, психіатрами та психологами у всіх країнах світу для дослідження особливостей психології різних професійних і етнічних груп. В основі тесту лежать фундаментальні закономірні зв'язки між різноякісними колірними енергіями й певними психічними процесами, станами та явищами. Макс Люшер, який використовував у своєму тесті для синього кольору дуже темний відтінок, пов'язує синій колір із «розслабленою чутливістю», що шукає «ідеал єдності». На думку автора, основному тону цього кольору відповідає

ніжність, захоплення і відданість, почуття захищеності і безпеки. За М. Люшером, синій колір може виражати також зв'язок з тенденціями минулого, а темно-синій колір відповідає релігійно-філософській медитативній установці. Вчений зазначає, що потреба в синьому кольорі зростає при втомі і хворобливому стані. Темно-синій колір представляє для М. Люшера колірну репрезентацію певних базових потреб: у фізіологічному плані це потреба у спокої, а в психологічному – в задоволенні. Той, хто перебуває в такому врівноваженому стані, відчувається максимально захищеним.

Синій, за М. Люшером, – це колір «зв'язку, прихильності, вірності». Він створює передумову для глибоких відчуттів, вдумливого споглядального міркування. Темно-синій символізує «розум». Перевага або відкидання темно-синього кольору людиною, за тестом, відповідає певним установкам стосовно того, що означає цей колір. Якщо перевага надається синьому і він ставиться на перше місце в ряді кольорів, то можна говорити про задоволення, про здійснення бажань і потреб, ніжність і душевне єднання, почуття захищеності й безпеки, а також про релігійність та дотримання традицій у світогляді особи. Якщо синій колір не викликає симпатій, то доречно стверджувати про незадоволення потреби в спокої і відчутті безпеки, про відсутність довірливих стосунків з іншими людьми. Відкидання темно-синього кольору означає втечу від спокою і розслаблення, яких людина може навіть боятися, позаяк цей стан назагал пов'язують з депресією або згасанням. Це може бути також продиктовано неможливістю здійснити власні прагнення. Існуючі людські та виробничі зв'язки відкидаються як невідповідні очікуваному ідеалу і сприймаються як нудні й паралізуючі; оскільки такі контакти обтяжують і пригнічують, то й розцінюються як залежність. В результаті людина прагне уникнути цієї залежності.

Синій колір часто відкидають люди, які перебувають у тривалому стресі або напрузі. Обстеження понад 5000 чоловік, залежних від тютюнопаління, засвідчило, що більше половини з них відкидають синій колір. Це може означати, що порушення від паління служить захистом від атонії. Саме розслабляючого спокою і атонії невідомо побоюється людина, яка цурається синього кольору. Основна психологічна характеристика світло-синього (блакитного) кольору, на думку М. Люшера, – безтурботні веселощі. Це колір безпечності, емоційності і спілкування. Блакитний колір лікує безсоння, хвороби печінки, горла і голосових зв'язок, запальні процеси і шкірні захворювання, у тому числі пов'язані з порушенням пігментного обміну – вітіліго; використовується при дитячих інфекціях, лікуванні абсцесів, флюсів, нервових

тиків і ревматизму, знижує апетит. Він зменшує болі і м'язову напругу, сприяє глибокому і ритмічному диханню. Блакитний колір навіває відчуття прохолоди, спокою і простору. Він дає сили для терпіння і терпимості. Світло-блакитний – це колір жіночності, материнства і міцності сімейних уз. Синій колір володіє очищувальною дією, сприяє відновленню нервової системи і життєвих сил в організмі, посилює здатність до зосередженості і медитації, допомагає при неувважності, спазмах, безсонні, посиленому серцебитті, розладах кишківника, зубних і головних болях, нервовому перенапруженні, психічних розладах.

Синій колір може спричиняти певний емоційний і душевний стан, в різних народів – різні емоційні враження. Так, в Індії та арабських країнах синьому кольору приписували цілющу небесну силу проти чуми. Синій колір сприяє боротьбі з інфекціями і запаленнями, легневими і горловими захворюваннями, різними хворобами очей, знижує перезбудження і вгамовує пристрасті. Людям інтелектуальної праці виявляється легше і продуктивніше працювати в кабінеті зі синьою лампою або синіми шторами. Під час опитувань студенти уособлюють синій колір з такими глибокими поняттями, як сталість, завзятість і наполегливість; відданість, самовідданість, захоплення своєю справою; серйозність, строгість; а також зосередження, заглибленість, стриманість. З усіх кольорів синій викликає найменше чуттєвих вражень і найбільше духовних. І. Якобі пов'язує темно-синій колір (як і в старовинних сонниках) з глибиною, ніччю, спокоєм, смертю; тьмяно-синій, туманний колір – зі страхом, почуттям розгубленості, сумом. Символіка синього кольору, за автором, виражає спокій, дистанцію, вірність і стриманість. Водночас учений вказує на демонічну складову синього кольору – щось примарне, потойбічне, а також на його «спустижений раціоналізм». З іншого боку, синій – це колір запаморочення та сп'яніння [14].

В. Кандинський вважав синій «кольором занурення», який у своїх фізичних прагненнях спрямовується від людини до свого внутрішнього центру. Чим глибше стають відтінки синього кольору, тим сильніше кличе він людину в нескінченне, пробуджує тугу за чимось чистим та почуттєвим; створює елемент спокою. Глибокий синій колір є для В. Кандинського вічним, понадземним центром ваги, тоді як у глибокому зеленому втілюється земний спокій, задоволення і самозадоволення [7, с. 375]. Синій колір часто застосовують для сенсорного, глибокодумного, споглядального міркування. У медитаціях, філософсько-психологічних практиках він у пошані, оскільки символізує розум, інтуїтивне мислення, проникливість, яснобачення. В. Кандинський писав: «Схильність синього кольору до глибини настільки вели-

ка, що він стає інтенсивнішим саме у глибоких тонах і діє проникливіше. Чим глибший відтінок синього кольору, тим сильніше він кличе людину в нескінченність, будить в ній прагнення до чистого та, зрештою, надприродного. Синій – це типово небесний колір. З великим проникненням він розвиває елемент спокою. Схиляючись до чорного, він набуває відтінку нелюдської печалі. Він як нескінченне заглиблення в серйозне, де немає і не може бути кінця» [7, с. 376].

Згадаймо за дітей, які володіють новими незвичними психологічними характеристиками та моделями поведінки. Це індиго – покоління дітей, котрі відрізняються від інших інтуїтивним інтелектом, випереджаючи однолітків в еволюційному розвитку, здатних вижити в більш насиченому інформаційному просторі та гіршій екології, з умінням вислуховувати й міркувати, з доволі зрілим ставленням до життя, вони вміють економити життєву енергію, довіряють інтелекту більше, ніж почуттям, здатні згурпуватися у разі кризи. Діти індиго від народження мають особливі здібності, наприклад, можуть бачити енергетичне поле людини (ауру), володіють даром передбачення, їм дуже легко даються іноземні мови, вони надзвичайно талановиті – співають, малюють, пишуть вірші, танцюють, підбирають мелодії на музичних інструментах та чимало іншого.

Проте люди, які вірять у те, що індиго справді існують, а не є новітнім міфом сучасного світу, кажуть, що в деяких із цих дітей змінено генетичний код. Діти зі зміненим кодом мають імунітет проти раку, СНІДу та інших важких хвороб. За даними досліджень іноземних фахівців, людей зі зміненим генетичним кодом зараз є близько 1% від усього населення Землі і їх кількість дедалі зростає. Ігнорування нових моделей поведінки дітей може призвести до психічної нестійкості і розладу мислення у безцінній юної істоти, яка тільки-но вступає у життя. Це вони, «сині» люди, чий колір аури розсипається яскравим кольором «індиго».

Колір індиго (синьо-фіолетовий або синій) – це колір поєднання суперечностей, духовності, творчості і пізнання. Він проявляється у різних градаціях: від світло-голубого, ультрамаринового – до темно-синього і чорного. У цьому втілено дві сторони подвійної природи людини як два можливі варіанти її розвитку: людина зі сильним «Я» може піднятися до вершин духовного або ж через сили, які виражаються у чорнуватій холодності кольору індиго, глибоко впасти і стати злою через свою високорозвинуту, холодну інтелектуальність. Тому психологи стверджують, що з «індигових» дітей можуть вирости і геніальні художники, і жорстокі злочинці, і божевільні вчені, які легко переступають межі здорового глузду.

Синій колір дає стійкість, віру в себе, волю, правдолюбство. Це колір інтуїтивного мислення. Згадаймо, що мозкова чакра аджна, котра контролює гіпофіз, весь мозок і ділянку очей, резонує саме з темносинім кольором [4, с. 67]. Якраз ясний інтелект дозволяє нам бачити світ без спотворення, правдиво, тверезо, цілеспрямовано проникати в глибини підсвідомості і досліджувати устрій Всесвіту. Синій колір по праву вважається виразником інтелекту. Не дарма багато видатних учених планети черпали і продовжують знаходити натхнення, і радувати людство новими відкриттями після споглядання синіх гірських хребтів або водяної гладі моря, медитуючи на тлі синього неба або милуючись синьою далечінню на світанку. Синій колір – це колір знання та управління. Під інтелектуальним контролем синього перебувають усі системи і функції людського організму. Синій – колір учителя, наставника, що дає знання і розуміння, напрямок у житті.

А. Васильчук детально описує властивості синього інтуїтивного тіла, яке він називає третім духовним, або десятим тонкоматеріальним, тілом [3; 4]. У всіх людей інтуїтивне тіло тією чи іншою мірою розвинене, оскільки кожній людині природно властиві інтуїтивні відчуття та інтуїтивне пізнання світу. Систематичне використання інтуїтивних відчуттів і знань у процесі пізнання і розв'язання практичних життєвих завдань, прагнення зрозуміти, всебічно інтерпретувати інтуїтивну інформацію та емоційні переживання інтуїтивних відчуттів допомагають розвитку та вдосконаленню інтуїтивного тіла. Головними ознаками розвиненого інтуїтивного тіла є добра зорова і слухова пам'ять, духовне бачення («третє око»), вміння розуміти, усвідомлювати і переживати любов, красу, гармонію фізичного, астрального і духовного [3, с. 107].

Синє тіло орієнтує людину до набуття знань, вмінь і практичних навичок духовного вчителя, проповідника, гуманітарного працівника, релігійного діяча, парапсихолога, митця та ін. Здебільшого це елітні інтелектуали, політики, вчені, духовні діячі, письменники, люди з геніальними здібностями, носії найвищого інтелекту, мудрості, духовності, передбачення, витонченої інтуїції, духовної свідомості. Це люди, яким довіряють, вони здатні перейматися проблемами інших, допомагати нужденним, брати відповідальність на себе і своєю діяльністю забезпечувати прогресивний еволюційний розвиток людства. Духовність людини набуває властивостей надихати людей, прискорювати їх духовний розвиток, духовно оздоровляти навколишнє середовище, змінювати, скеровувати, переорієнтовувати і трансформувати свідомість людства до духовної свідомості [3, с. 267–268].

Висновок. Досліджуючи дію синього кольору на фізіологічні та психічні функції, слід відзначити, що вона є доволі суттєвою і реалі-

зується через низку впливів: на тіло людини; її психоемоційний стан; вегетативну і центральну нервову систему, а також фізичний і оптичний вплив та ін. Синій колір рекомендується використовувати для заспокоєння, релаксації, відновлення сил після емоційного стресу, при посттравматичних стресових розладах, функціональних порушеннях нервової системи, істерії, параної. Важливо пам'ятати, що не рекомендується вдаватися до синього кольору за депресивного і пригніченого стану, меланхолії. Вибір синього кольору як найулюбленішого відображає фізіологічну і психічну потребу людини в спокої, підтримці, розслабленні, а відкидання його свідчить про небажання або невміння відпочити і розслабитися.

Перспективи подальших наукових **розробок** з цієї тематики вбачаються у дослідженні впливу інших спектральних кольорів кольорової шкали (червоного, зеленого, жовтого) на психіку та фізіологію людини.

1. Айсмен Л. Дао цвета / Л. Айсмен. – М.: Эксмо, 2005. – 173 с.
2. Бондс Л. Магия цвета. Цветотерапия на каждый день / Л. Бондс; пер. с англ. Н. Мухина. – СПб.: Питер, 1997. – 384 с.
3. Васильчук А. Л. Функціональна анатомія тонкоматеріальних тіл людини / А. Л. Васильчук. – Кн. 1. – Львів: Каменярь, 2003. – 417 с.
4. Васильчук А. Л. Функціональна анатомія чакр / А. Л. Васильчук. – Кн. 2. – Львів: Каменярь, 2003. – 208 с.
5. Вундт В. Основы физиологической психологии / В. Вундт. – М.: Знание, 1880. – 589 с.
6. Дерибере М. Цвет в жизни и деятельности человека / М. Дерибере. – М.: Знание, 1965. – 343 с.
7. Кандинский В. В. Избранные труды по теории искусства: в 2 т. – Изд. 2-е, испр. и доп. / под ред. Н. Б. Автономовой, Д. В. Сарабьянова, В. С. Турчина. – Т. 2: 1918–1938. – М.: Гилея, 2008. – С. 365–393, 427–438.
8. Кравков С. В. Цветовое зрение / С. В. Кравков. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 186 с.
9. Люшер М. Сигналы личности / М. Люшер. – Воронеж: МОДЭК, 1993. – 160 с.
10. Миронова Л. Н. Цветоведение / Л. Н. Миронова. – Минск: Вышш. шк., 1984. – 286 с.
11. Петренко В. Ф. Введения в експериментальну психосемантику. Дослідження форм репрезентації в повсякденній свідомості / В. Ф. Петренко. – М.: МГУ, 1983. – 175 с.
12. Румянцева А. Н. Экспериментальная проверка методики исследования индивидуального предпочтения цвета / А. Н. Румянцева // Вестник МГУ. Серия «Психология». – М., 1986. – № 1. – С. 67–69.

13. Шварц Л. А. Изменения цветоощущения в эмоциональных состояниях / Л. А. Шварц // Проблемы физиологической оптики. – Т. 6. – М., 1948. – С. 314–320.

14. Якоби И. Психологическое учение К. Г. Юнга. – 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://skadovsklib.ru/novinki/psihologicheskoe-uchenie-k-g-yunga-iolanda-yakobi.htm>

15. Яньшина П. В. Введение в психосемантику цвета / П. В. Яньшина. – Изд. 2-е. – Самара: СамГПУ, 2001. – 277 с.

Андрушко Л. М., Ясинский В. П. Влияние синего цвета на психику и физиологические функции человека

Исследовано влияние синего цвета на психику и физиологические функции человека. Доказано, что цвет не только предоставляет информацию о предмете, но и обладает способностью вызывать эмоции. Рассмотрено, как некоторые культурные особенности, исторические периоды отражались и продолжают влиять на восприятие синего цвета человеком. Изучена возможность применения взаимосвязей между цветом и психикой в диагностике. Отражено влияние цвета на физиологические функции человека: артериальное давление, частоту сердечных сокращений и дыхания, нервно-психическое состояние.

Ключевые слова: *синий цвет, символика цвета, психологическое воздействие, эмоции, физиология человека, психофизиологический процесс.*

Andrushko L. M., Yasinskiy V. P. Influence of blue colour on psyche and physiological functions of a person

Influence of blue colour on psychological and physiological functions of a person is determined and analysed in this paper. A particular colour gives not only important information about an object but also has ability to cause ideas and feelings. The psychological aspect of perception of blue colour is related to emotional, sociocultural and aesthetic background. Considered as some cultural characteristics, historical periods influence and affect the perception of the blue man and the possibility of applying the study of the relationship between color and mentality in the diagnosis. Colour is one of the most interesting phenomena on Earth. It is a physical occurrence that exerts influence on human physiology and psychology. Colours have numerous and varied functions. They reach human's eye but each person's perception of them depends on his or her life experience, culture and education. The perception of this information adds to our knowledge of the world; takes part in the formation of our notions. Colours exert great influence on our feelings, and hence on our mind and behaviour. On perceiving a colour visually, the eye, with its peculiarities as a receptive organ, influences the formation of the image which reaches the human brain. Colour is a phenomenon of perception, not an objective component or characteristics of substance. That effect is most obviously shown when the colours are highly saturated. Green and blue are soothing; they reduce the pressure in the auricular centre and create a sensation of fading or compensating intensity of the sound. Colours, however, mainly exert influence

on human emotions, hence the preferences to one colour or another. The reason is that every colour affects our mood in a different way and carries different energy. They excite and stimulate us; focus our visual sensitivity; stir us to action; create a sense of vigour. When we are sad, we prefer cold colours as they slow down the rate of respiration and heartbeat.

Key words: *blue colour, symbolic of colour, psychological influence, emotions, physiology of a person, psychophysiological process.*

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

УДК 159.922

**О. М. Борисенко,
С. В. Музыка**

КОНЦЕПЦІЇ І ТЕОРІЇ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ РОЗЛАДУ СПЕКТРА АУТИЗМУ

Проаналізовано класичні й новітні концепції і теорії причин виникнення розладу спектра аутизму. Окреслено поняття аутизму, його етіологію та патогенез. Виокремлено три основні концепції причин виникнення розладу: біологічну, біхевіористичну та когнітивну. Здійснено аналіз кожної з них згідно з сучасними науковими поглядами. Наголошено на переважанні генетичних чинників.

Ключові слова: *аутизм, генетика, імунологія, перинатальні й пренатальні чинники.*

Постановка проблеми. Відхід від реальності у світ власних переживань, крайня форма самоізоляції, обмеженість у вираженні емоцій, неадекватне реагування і дефіцит соціальної взаємодії – все це відмінні риси аутизму, загадкового комплексу психічних і поведінкових розладів, що становлять зростаючу світову проблему. Незважаючи на майже півстолітню історію досліджень, серед учених і далі точаться дискусії стосовно того, які причини аутизму є основними. Оскільки він є рідкісним розладом, що має різноманітні форми прояву, тому доволі важко піддається вивченню.

Обумовлено це найперше взаємозв'язаним характером соціального, когнітивного, мовленнєвого і емоційного розвитку в перші роки життя дитини. Порушення будь-якої з цих функцій позначаються на інших аспектах функціонування психіки дитини. Зокрема, проблеми у сфері соціального розвитку призводять до відставання в мовленнєвому розвитку, і навпаки.

Стан дослідження. Вперше про аутизм заговорили у двох протилежних частинах світу – Сполучених Штатах Америки та Австрії – Лео Каннер та Ганс Аспергер. Саме Л. Каннер влучно описав класичну триаду симптомів аутизму, яка й досі залишається незмінним стандартом у діагностичних класифікаціях розладів спектра аутизму. Також цей дефект вивчали чимало інших науковців, розглядаючи його з різних позицій. Найвідомішими з-посеред них були: С. С. Мнухін, О. С. Нікольська, Е. Орніц, К. Джіллберг, Е. Р. Баєнська, М. М. Ліблінг, І. А. Костін, М. Ю. Веденіна, А. В. та О. С. Аршатські, О. Романчук та інші.

Сучасні уявлення про причини й механізми розвитку аутичного порушення базуються на численних даних, які свідчать про наявність вираженої патології на різноманітних рівнях організму, від психічного та нейрофізіологічного до нейрохімічного й анатомічного, а також – на результатах генетичних досліджень. Варто зазначити, що донині не існує єдиної концепції щодо чинників виникнення аутизму. Відомо, що в етіології та патогенезі цього розладу важливу роль відіграють генетичні й біологічні фактори (різні патології вагітності, родові травми, асфіксія під час пологів, чинники, що впливають після народження).

Мета статті полягає у висвітленні припущень щодо концепцій та теорій причин виникнення розладу спектра аутизму.

Виклад основних положень. Аутизм – це важка форма патології розвитку, що вражає нервову систему, виникає як результат порушення функцій головного мозку і проявляється у вигляді затримки розвитку основних навичок, всебічного дефіциту соціальних дій і спілкування, односторонніх інтересів і повторюваних дій. Аутизм є важким порушенням розвитку (ВІР) (pervasive developmental disorders PDDs), яке характеризується серйозними недоліками у формуванні соціальних і комунікативних навичок, а також проявами стереотипних інтересів і патернів поведінки (D. J. Cohen & Volkmar, 1997; S. L. Harris, 2000). Упродовж майже всього ХХ століття аутизм і шизофренію вважали одними з форм психічної патології, і лише нині встановлено, що вони є проявами різних розладів.

У міжнародній системі класифікацій МКХ-10 аутизм входить до рубрики «Загальні розлади розвитку» (F84) як частина розділу «Порушення психологічного розвитку» (рубрики F80–F89). Діагноз розладу спектра аутизму ставлять у 3–5 років і базуються на таких основних симптомах, як схильність до стереотипності, непереносимість змін у навколишньому середовищі тощо.

Хоч основні симптоми аутизму і виокремили серед багатьох інших, проте етіологію й патогенез причин виникнення науково

не підтверджено і не з'ясовано. Пріоритетного значення надають генетичним чинникам, що зумовлюють природний характер порушень. Про це свідчать факти виявлення випадків цього розладу в родинах, де вже є особи з цим розладом. Інші ж науковці припускаються думки, що він виникає внаслідок пренатального порушення ЦНС.

Можна нарахувати з десятків теорій виникнення аутизму, тому виокремлено три концепції причин розладу спектра аутизму:

1) поведінкову, або біхевіористичну (M. G. Aman, J. W. Bodfish, K. C. Dominick, S. Folstein, J. Lainhart, M. H. Lewis та інші);

2) біологічну, до якої входять генетичні концепції, теорії, пов'язані з дією пренатальних чинників, нейрохімічні та імунологічні концепції (В. В. Лебединська, С. С. Мнухін, О. С. Нікольська, І. А. Скворцов та інші);

3) когнітивну (U. Frith, A. Leslie, S. Baron-Cohen) [2].

Аутизм із позиції біхевіоризму (поведінкового напрямку) розглядають на рівні поведінкових проявів. За визначенням біхевіоральної психології, аутизм – це синдром поведінкових дефіцитів і надлишків, які можуть змінюватись під впливом спеціальних ретельно спланованих, конструктивних взаємин з оточуючими. Водночас дефіцитом поведінки є те, що дитина не робить або робить недостатньо, а надлишком – рухи і дії дитини, які часто проявляються і перетворюють її поведінку на неадекватну та неефективну, заважаючи конструктивній взаємодії з довколишнім середовищем [4].

На думку представників біхевіорального напрямку, виникнення проблемної поведінки в аутичних дітей здебільшого відбувається через брак певних навичок. Тож така дитина, яка не має комунікативного досвіду, починає виявляти себе неприродним чином, тобто може хотіти пити, а от попросити не може, тому починає плакати чи проявляти агресію.

Головними чинниками виникнення розладу спектра аутизму на сьогодні вважають генетичні або їхні складні сполучення. Аутизм не має єдиного точного процесу, тому досі точаться дискусії з приводу того, що ж його утворює – чи комплекс розладів, за якими сукупність мутацій сходяться до невеликих молекулярних ланцюжків, чи сукупність розмаїтих розладів з механізмами, що сильно різняться між собою.

Одне з найпопулярніших і розповсюджених припущень виникнення аутизму зводиться до того, що відхилення у розвитку спричинено генетичними порушеннями, але досі залишається незрозумілим, що ж викликає переважний вплив на виникнення розладу аутичного спектра – взаємодія багатьох генів чи рідкісні мутації, які можуть мати посилений ефект.

За висновками досліджень Міжнародного консорціуму з молекулярного і генетичного вивчення аутизму, на хромосомах людини 2 і 7 є ділянка, яка відповідає за схильність до аутизму. Дослідники також змогли підтвердити, що схожу ділянку мають також хромосоми 7 та 16. Канадський учений С. Шерер вважає, що саме 7-ма хромосома спричиняє виникнення аутизму [2].

Проведені молекулярно-біологічні дослідження дали змогу ідентифікувати ділянки окремих хромосом, у яких розташовуються гени, відповідальні за виникнення розладів аутичного спектра. У межах генетичної теорії розглядають і роль X-ламкої хромосоми, оскільки аутизм поєднується з синдромом X-ламної хромосоми в 3 – 8% випадків (коливання від 0% до 20%). Хоча (за іншими дослідженнями) виявлено певні ділянки генів, відповідальні за виникнення аутизму (довге плече 15-ої хромосоми, довге плече 7-ої хромосоми), сутність цього зв'язку ще не до кінця зрозуміла науковцям [7].

Ще низку генетичних захворювань віднесено до провокаторів розладу спектра аутизму. Тому існує ймовірність, що чинниками появи більшості аутистів у повноцінних сім'ях є різновиди успадкованих видозмін, пов'язаних з патологіями, які передаються з кожним поколінням. Отже, більше число прецедентів варто пов'язати з генетичними змінами, котрі з високою вірогідністю успадковуються, а нові мутації можуть спричиняти аутизм у людини, в батьків якої цього розладу нема. Відхилення в розвитку здатні обумовлювати різні негативні чинники, які впливають на плід під час вагітності, – кровотечі, вживання великої кількості медичних препаратів, різноманітні токсичні та інфекційні впливи. Також розвиток аутизму пов'язують з пренатальними та перинатальними факторами ризику, такими як літній вік матері чи батька, низька вага при народженні, недоношеність чи гіпоксія під час пологів.

Ймовірність розвитку спектра аутизму зростає за рахунок вірусних інфекцій (кір, вітрянка), якими жінка перохворіла під час вагітності, або якщо вона мала справу з токсичними чи хімічними речовинами.

Ще одним із варіантів виникнення аутизму є вплив певних несприятливих зовнішніх чинників на матір (через її емоційну вразливість, депресію, важкі переживання, вплив травматичних подій), в результаті чого дитина в утробі закривається від зовнішніх впливів, ідентифікуючи їх як негативні, травмуючі. Внаслідок цього аутист ховається в своєму світі, там де почувається в безпеці, через що в особі з розладом спектра аутизму порушуються процеси психологічного, інтелектуального та емоційного розвитку.

Одна з точок зору сучасних наукових дослідників тлумачить виникнення аутизму як відхилення у розвитку мозкових структур та в загальних закономірностях функціонального дозрівання нервової системи в ранньому онтогенезі людини.

Біо- та нейрохімічна теорія виникнення аутизму пов'язує його з суттєвими змінами в хімічному складі мозку, наголошуючи, зокрема, на спадкових чинниках, які зумовлюють такі порушення. Припускають, що в крові матері можуть бути такі аутоантитіла, які порушують розвиток певних елементів нервової тканини [2].

Не лише внутрішні, а й зовнішні чинники можуть зумовити виникнення розладу спектра аутизму, такі як деякі продукти харчування, важкі метали, навколишнє середовище, пестициди та ін.

Згідно з імунологічною концепцією, встановлено певну відповідність: чим більше число імунних розладів у членів сім'ї, тим більше число випадків аутизму, а в жінки з імунним захворюванням існує велика вірогідність народити дитину з аутизмом [6].

З огляду на вищезазначене, виокремлено важливі аутоімунні чинники виникнення аутизму і його особливості:

- Мікробні та вірусні інфекції (краснуха, герпес, грип та ін.), які перешкоджають міграції нервових клітин у мозку, що зароджується.

- Особи, в яких спостерігаються аутоімунні реакції на яексь захворювання.

- Внаслідок порушення імунної регуляції аутисти демонструють неадекватні імунні реакції на вакцини, зокрема проти кору, свинки і краснухи.

- Аутизму властива висока частота генів імунної реактивності, які розвивають сприйнятливість до аутоімунних захворювань.

- Чинник статі (аутизм виявляється у хлопців частіше, ніж у дівчат).

- Аутизм виникає на фоні сімейних схильностей до таких аутоімунних захворювань, як розсіяний склероз, ревматоїдний артрит, діабет.

- Присутність гормонального чинника (наприклад, гормонів секретину й ендорфінів) [5].

Накопичення різноманітних доказів свідчить про те, що аутоімунність відіграє велику роль у патогенезі розладу спектра аутизму.

Підґрунтям для створення когнітивних концепцій стали результати експериментальних досліджень та спостережень, за допомогою яких було виявлено не лише зменшення певних здатностей у осіб

з аутизмом, а й особливі, своєрідні здібності (запам'ятовування різних за значенням слів, відтворення незрозумілих звуків, розрізнення перевернутих чи прихованих зображень та ін.) [2].

Теорія намірів – сучасна теорія аутизму, яка стала популярною останнім часом, – стверджує, що тріада поведінкових відхилень аутизму спричинена порушенням основної людської здатності – розуміти помисли, думки чи наміри інших людей. Згідно з цією теорією, в аутичних людей відсутнє розуміння думок, бажань оточуючих, що може призвести до аномалій у розвитку і уяви, і комунікативних та соціальних навичок.

Працюючи з аутичними дітьми, корекційні психопедагоги і батьки спільними зусиллями можуть розвинути їхню уяву, навчити ефективних способів спілкування з однолітками, а значить – адаптувати дитину до умов навколишнього середовища.

Основними цілями психокорекційної роботи визначено:

- переструктурування життєвого стереотипу і ціннісних установок батьків аутичних дітей;
- створення сприятливого психоемоційного клімату в родині дітей із формуванням позитивних установок у свідомості батьків;
- реконструкція батьківсько-дитячих стосунків;
- оптимізація подружніх і внутрішньосімейних взаємовідносин;
- гармонізація міжособистісних взаємин між парою – матері з аутичною дитиною і членами родини, членами родини та іншими (сторонніми) особами;
- корекція неадекватних поведінкових і емоційних реакцій батьків аутичних дітей;
- розвиток комунікативних форм поведінки, що сприяють самоактуалізації і самоствердженню дорослих, які виховують аутичну дитину;
- формування навичок соціальної взаємодії;
- особистісне зростання кожного з членів родини аутичної дитини під час корекційних занять.

Психокорекційний процес має будуватися на основі індивідуально-диференційованого експериментального підходу до особистісних рис членів сім'ї, дитина яких страждає на аутизм.

Роль фахівця не просто регламентується, а саме досягається, тобто, щоб стати професійним фахівцем, потрібно успішно пройти відповідну програму освіти і практичного навчання, мати уявлення про сімейну динаміку, знання про те, як порушення психофізичного розвитку аутичної дитини впливають на функціонування сім'ї. Фахівці, котрі працюють із сім'ями аутичних дітей, повинні пам'ятати, що вони

самі обрали цю спеціальність. На відміну від батьків, фахівці працюють у цій галузі за власною волею, заради задоволення свого наукового інтересу, альтруїзму, з фінансових або інших міркувань. Від фахівця батьки очікують чесності і справедливості. Він повинен бути емоційно нейтральним, тобто в нього має бути відсутнє емоційне занурення у проблеми сім'ї. Фахівець, який працює із сім'єю, повинен намагатися відповідати очікуванням батьків, і наскільки йому вдасться відповідати цим очікуванням, настільки успішною буде його подальша робота з сім'єю.

В основу роботи корекційного психопедагога з сім'єю, де є аутична дитина, окрім принципу комплексного підходу до організації корекційно-педагогічного процесу, мають бути покладені й такі принципи:

- єдності діагностики і корекційно-педагогічного процесу. Обстеження дитини різними фахівцями проводиться задля визначення її актуального та потенційного рівнів розвитку, соматичного стану тощо, а також для визначення шляхів корекційно-педагогічної роботи у вигляді, скажімо, складання індивідуальної програми розвитку;

- тісної співпраці між батьками і фахівцями, батьками та дітьми. Ще раз наголосимо, що батьки шукатимуть підтримки та допомоги фахівця, прислухатимуться до нього і виконуватимуть його поради лише тоді, коли професіонал сприйматиме батьків не як «об'єкт свого впливу», а як рівноправних партнерів по корекційному процесу. Так само стосунки між корекційним педагогом і дитиною та батьками і дитиною мають будуватися за відомим принципом особистісно-орієнтованої педагогіки, а саме, «на рівні очей» аутичної дитини, використовуючи прийом «очі в очі»;

- урахування інтересів (принцип вирішення того чи іншого завдання через інтерес), за якого фахівцеві потрібно вельми тактовно й аргументовано підходити до відповідей на питання, що цікавлять батьків дитини;

- провідної діяльності (розвиток дитини має відбуватись у межах її основної діяльності, отже, і співпраця корекційного педагога та родини повинна спрямовуватися на формування діяльності дитини відповідно до її віку, можливостей, інтересів).

У сім'ї з аутичною дитиною існують психологічні, медико-соціальні, педагогічні, правові та соціальні проблеми, проблеми фізичного виховання та ін. Ефективність роботи спеціалістів із батьками аутичної дитини дуже сильно залежить від комплексного та системного підходу до розроблення індивідуальних програм для кожної дитини і кожної сім'ї окремо.

Такі системні підходи та розробки проводилися багатьма науковцями та спеціалістами різних галузей, що працюють над вирішенням цих питань. Для родини, яка виховує аутичну дитину, важливим буде:

- провести ранню психолого-педагогічну діагностику дитини з однозначним прогнозом її можливостей і здібностей;
- розробити зміст корекції особистісного розвитку дитини з аутизмом, який відповідає саме її індивідуальним особливостям, інтересам, потребам, з метою поліпшення якості її життя в суспільстві;
- інформувати родичів про особливості становлення психічних функцій в аутичної дитини і розробити з ними основні вектори корекції цих функцій;
- провести діагностику стану відносин у родині, спрямовану на вирішення проблем дитини, які можуть виникати як вторинні психогенні аутистичні ознаки внаслідок участі (включення) дитини у ці проблеми.

Висновок. Аутизм – це розлад розвитку нервової системи, що характеризується порушенням соціальної взаємодії, вербальної і невербальної комунікації, повторюваною поведінкою, складнощами у взаємодії зі зовнішнім світом, котрі обумовлюють порушення в соціалізації. Щодо причин виникнення розладу спектра аутизму, то на сьогодні вони остаточно науково не підтверджені і залишаються нез'ясованими.

Пріоритетного значення надають генетичним чинникам, які зумовлюють природний характер порушень. Інші ж науковці припускають, що він виникає внаслідок пренатального та перинатального порушень ЦНС. З-поміж десятка теорій виникнення розладу вчені виокремили три основні, найточніші концепції причин розладу спектра аутизму: поведінкову (або біхевіористичну), біологічну (до якої входять генетичні концепції, теорії, пов'язані з дією перинатальних чинників, нейрохімічні та імунологічні концепції) та когнітивну.

---

1. Скворцов Н. А. Развитие нервной системы у детей в норме и патологии / Н. А. Скворцов, Н. А. Ермоленко. – М.: МЕДпресс-информ, 2003. – 368 с.

2. Скрипник Т. В. Інтеграційний літній табір: простір розвитку дітей з аутизмом / Т. В. Скрипник, Г. М. Хворова, Г. Г. Смоляр. – К.: ПВП «Задруга», 2007. – 96 с.

3. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму: монографія / Т. В. Скрипник. – К.: Фенікс, 2010. – 368 с.

4. Смоляр Г. Г. Біхевіоральна теорія / Г. Г. Смоляр // Технології психічної інтеграції дітей з аутизмом: у 2-х т. – Т. II. – К. – 249 с.

5. Comi A. M. Familial clustering of autoimmune disorders and evaluation of medical risk factor in autism. *J Child Neurol* / A. M. Comi, A. W. Zimmerman, V. H. Frye, P. A. Law, J. N. Peeden. – 1999. – № 14 (6). – P. 388–394.

6. O'Leary J. J. Measles virus an autism / J. J. O'Leary, V. Uhlmann, A. J. Wakefield. – *Lancet*, 2000. – № 356 (9231). – 772 p.

7. Steffenburg S. Neurobiological Correlates of Autism / S. Steffenburg. – N. Goteborg: University of Goteburg, 1990.

Борисенко О. М., Музыка С. В. Концепции и теории причин возникновения расстройства спектра аутизма

Проанализированы классические и новейшие концепции и теории причин возникновения расстройства спектра аутизма. Очерчено понятие аутизма, его этиологию и патогенез. Выделены три основные концепции причин возникновения расстройства: биологическая, бихевиористическая и когнитивная. Осуществлен анализ каждой из них согласно современным научным взглядам. Акцентировано на преобладании генетических факторов.

Ключевые слова: аутизм, генетика, иммунология, перинатальные и пренатальные факторы.

Borysenko O. M., Muzyka S. V. Overview causes autism spectrum disorders

Analyzed classical and modern concepts and theories of the causes of autism spectrum disorders. Highlight understanding of the concept of autism, its etiology and pathogenesis. Thesis there is determined, with about a dozen concepts of the causes of the disorder, three major, behavioral, biological, and cognitive. According to modern scientific views analyzes each of the concepts. Explained why genetic factors provide the greatest value. Specified on the absence of a single concept or theory of the causes of autism and the need for its isolation.

Walking away from reality in the world of the ownexperiencing, extreme form of selfisolation, poverty ofexpression of emotions, inadequate reacting and deficit ofsocial cooperation are all the distinguishing features ofautism, enigmatic complex of psychical and поведінковихdisorders. Autism, heavy and psychical disorder, is agrowing world problem. Without regard to almost нівстолітню history of researches,among scientists and to this day discussions proceed inrelation to that, what reasons of autism are basic. As autismis rare disorder that has various forms of display, he difficultenough yields to the study. Complication of research ofautism is caused also by associate character of social,когнітивного, speech and emotional development in the firstyears of life of child.Violation any of these functions affect other spheres offunctioning of psyche of child. In particular, problems in thefield of social development result in lag in speechdevelopment, and vice versa. Autism is a heavy form of pathology of development, thatstrikes the nervous system, that arises up as a result ofviolation of development of cerebrum and shows up as adelay of development of basic skills, allround deficit of socialactions and commonication, one-sided interests andrepeated actions.

Key words: autism, Asperger's syndrome, Kanner's syndrom, genetics, immunology, perinatal factors.

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

ОСНОВНІ ТИПОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ ФЕНОМЕНА ПСИХІЧНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Розкрито семантику й етимологію поняття «депривація» як поліфундаментального явища, його причинно-наслідкову і структурно-функціональну суть та різновидову диференціацію (сенсорну, сімейну, економічну, екстремальну й ін.). Встановлено негативний вплив депривованого хронотопу на соціопсихореабілітацію обмеженої людини, з'ясовано роль основних соціально-перцептивних чинників під час спілкування в сім'ї та між вихованцями загальноосвітніх навчально-виховних установ інтернатного типу.

Ключові слова: депривація, типи депривації, депривована особистість, ревіталізація, школа-інтернат, сімейна депривація.

Постановка проблеми. Депривація як поліфундаментальне явище широко застосовується у багатьох галузях сучасної науки, найчастіше в біології, педагогіці, медицині, дефектології, інших сциєнтичних сферах людинознавчого циклу, становить вагомий інтерес з-посеред феноменів психологічної теорії та практики.

Змістово-функціональна сутність цього терміна тлумачиться як «обмеження», «позбавлення», «незадоволення потреб» людини, тобто це дефіцит або відмова в нормальній біосоціальній стимуляції, харчуванні, опіці, комфорті і любові. Етимологія терміна «депривація» означає обмеження або позбавлення можливостей задоволення життєво важливих потреб, тобто це позначення такого психічного стану, який виникає в результаті ускладнених екзистенційних обставин і ситуацій, унаслідок чого людина позбавляється реальної можливості для задоволення базових психічних потреб достатньою мірою та впродовж певного часу. По суті, симптоматику психічної депривації, яка охоплює цілий спектр можливих порушень (від легких дивацтв до важких форм ураження особистості й інтелекту), потрібно розглядати під кутом домінуючих слів «обмеження» і «дизонтогенез» [2; 3; 4; 6; 7; 9].

У контексті актуальної проблематики нашого трансформаційного суспільства депривація набуває окремого наукового статусу насамперед через деструктивний вплив на цілу систему соціально-психологічного буття людей, які зазнають його нівеляційного впливу. Серед різнотипних чинників, котрі обмежують повноцінний розвиток, *якраз психічна депривація чи не найбільшою мірою гальмує перебіг*

особистісного становлення, забарвлюючи його дискомфорними й девіантними сегментами.

Депривація є соціально-екзистенційним фактом надзвичайної важливості, адже набуває ознак перманентної особистісної кризи і дисфункції та, по суті, завжди є викликом нормальній еволюції й онтогенезу людини як психосоціальної істоти. Своєю глибиною і потужністю вона загрожує повноцінному розвитку на всіх рівнях, призводячи до своєрідної інволюції – соціального аутсайдерства, до того ж ускладненого численними девіантними психологічними ознаками. Внаслідок переживання деприваційного синдрому відбувається зниження загальної вітальної стійкості і рівня психосоціальної збалансованості людини, а її становлення характеризується звуженням комунікативної активності, психоемоційною фрагментарністю й тенденціями до соціальної аутизації, астенії, депресії, пасивності тощо. Депривованій особі властиві соціально-стресові розлади, що розвиваються здебільшого за моделлю типових посттравматичних стресових синдромів і є масовими проявами станів психоемоційної напруженості та психічної дезадаптації, які притаманні трансформаційному суспільству. Пригнічений або розбалансований хронотоп депривованої людини є самостійним психотравмівним чинником, впливаючи на базальні пласти особистісної психоструктури та проявляючись у неадекватній (часто девіантній чи асоціальній) поведінці.

За умов бойових дій на Сході нашої країни особливо важливим є врахування історичних паралелей, зокрема крізь призму психореабілітації/ревіталізації учасників АТО. Отож гостро актуальним є не такий віддалений історичний погляд на депривацію як причину і наслідок безвиході, екзистенційного вакууму, що були розголошені австрійським, німецьким та хорватським професорами, котрі, аналізуючи масові (і, здавалось би, немотивовані) суїциди в'язнів концентраційних таборів у часи війни в Югославії (90-і роки ХХ століття), віднаходили причину саме у деприваційній втраті сенсу життя через смерть рідних, руйнацію домівки, зневіру в національні й загальнолюдські ідеї та цінності.

Стан дослідження. Короткий історіогенез наукологічного пізнання проблеми зводиться до таких найважливіших позицій: 1) депривація асоціюється з вивченням складних і болісних проблем – це так звані «вовчі діти», синдром Мауглі, знайдені в джунглях забуті й занедбані сестрички Амала і Камала, Авейронський хлопчик Віктор та інші діти, які з ранніх етапів свого життя виховувалися поза цивілізацією в середовищі диких тварин; 2) спалахи сирітства у післявоєнне лихоліття після Першої та Другої світових воєн, коли спостерігалася

масова смертність сиріт у дитячих притулках Європи насамперед через фатальний брак любові, контакту з матір'ю на рівні опіки, смаку молока, запаху, погляду, колискової... Такі чинники (як і ціла низка інших детермінант) зумовили нагальну необхідність вивчення депривації, яка в перехідних поставторитарних і кризових суспільствах іноді набуває пандемічного поширення.

Як зазначають Е. Бромет, Є. Головаха, С. Глузман, Д. Голдгабер, А. Горбачик, Г. Карлсон, Н. Паніна, первинна «материнська травматизація», недоліки навчальної діяльності та блоковане спілкування призводять до ефекту «комбінованої посттравматичної реакції», яка хоч і не набуває генералізованого характеру, все ж проявляється у психоемоційних розладах та стимулює значні порушення психічного здоров'я депривованих дітей [1].

Дж. Боулбі стверджує про існування часткової депривації (partial deprivation) там, де не відбулося прямої розлуки матері з дитиною, однак їхні відносини з певних причин збіднені і незадовільні; зазначає і наявність «прихованої», чи «замаскованої», депривації, які на латентному рівні фіксують порушення й нестачу материнської турботи про дитину. Вчений тлумачить депривацію як розрив тісних зв'язків приналежності й любові і стверджує, що діти, позбавлені материнської турботи в ранньому дитинстві, дещо затримуються в емоційному, фізичному та інтелектуальному розвитку. Похідним утворенням материнської депривації Дж. Боулбі визнає «патогенне батьківське виховання» як головний етіологічний чинник багатьох невротичних симптомів, особистісних розладів і дисфункцій, а також сімейних, подружніх та інших проблем [10].

Власне наукові студії феномена депривації найпотужніше здійснені Й. Лангмейером і З. Матейчком, які наголошують на блокаді екзистенційних потреб особистості упродовж певного хронотопу. Основними (життєвими) потребами, на думку вчених, можна вважати: 1) потребу у певній кількості, мінливості та видах (модальності) стимулів; 2) потребу в елементарних умовах для дієвого навчання; 3) потребу в первинних суспільних зв'язках (особливо з матір'ю), що забезпечують можливість базової інтеграції особистості; 4) потребу суспільної самореалізації, котра уможливило оволодіння певними суспільними ролями і ціннісними орієнтирами. Наслідки психічної депривації проявляються насамперед у тому, що індивід через тривале незадоволення потреб не здатен пристосовуватися до ситуацій, які є звичними, бажаними й типовими для певного суспільства. Тому Й. Лангмейер і З. Матейчек наголошують, що результати психічної депривації можна оцінювати лише в співвідношенні з цінностями, які

мають силу у певний період, у певному суспільстві, на певному щаблі розвитку. Це твердження є вкрай важливим і потребує врахування і в діахронійних, і в крос-культурних дослідженнях проблем депривації [6].

У контексті дослідження феномена депривації Д. Кун виокремлює вкрай негативну роль двох чинників: госпіталізму (глибокої депресії з плачем і печаллю) та нестачі перцептивної стимуляції (різноманітних даних у вигляді патернів значущої сенсорної інформації) [5].

Мета статті – здійснити аналітичний виклад основних типологічних параметрів феномена психічної депривації.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-емпіричним шляхом нами було марковано таку типологічну диференціацію поняття «депривація» – психічна, соціальна, сенсорна, материнська, родинна, сімейна, сексуальна, гендерна, комунікативна, інформаційна, перцептивна, когнітивна, афективна (емоційна), екстремальна, економічна (матеріальна), професійна, тотальна/парціальна (часткова), перманентна, просторова (локомоційно-кінетична, рухова, психомоторна, пересувальна), харчова, тактильно-кінестетична, явна/латентна (прихована, замаскована), зовнішня/внутрішня, темпоральна (часова, рання/пізня), експериментальна, закладова, рольова, субетнічна, організмична, духовно-соматична, депривація сну та ін. Таке широке тло типологізації лише засвідчує мультиканальність прояву цього феномена у багатьох соціально-психологічних сферах людського буття [3].

Далі проілюструємо кілька різнотипних зразків депривації, яким притаманний полімодальний і ланцюговий змістово-функціональний спектр.

Соціальна депривація (в різних модифікаціях), насамперед сімейна: йдеться про дітей-сиріт (т. зв. «підкидьки», сироти), які болісно і травмогенно переживають стигматизацію («інкубаторці»), соціальні аутсайтери) та гостро відчувають брак моделей для власної ідентифікації як ототожнення в ставеих, сімейних ролях і статусах. Як наслідок, у них часто ідеалізовані й ілюзорні хибні уявлення з фільмів, книжок про сімейне життя. Брак власного досвіду призводить до надмірного застосування механізму конфабуляції – віри у придумане щасливе минуле, ймовірний вищий рівень брехливості, соціальної мімікрії як пристосування до мікро- і макродовкілля порівняно з вибіркою, вищий ризик набуття хибних ставеих ролей тощо.

За нашими дослідженнями [2; 3; 4], самоакцептація як прийняття себе на рівні зовнішності, соціальної поведінки в дівчаток-підлітків (сиріт) з масової школи, гімназії, школи-інтернату, колонії істотно відрізняється. У вихованок закритих освітніх закладів – вищий рівень вербальної та інструментальної агресивності, часта відмова від імені

(надання переваги кличці), часте заперечення прізвища, спроба змінити одне й друге та інші амортизаційні особистісні тенденції (аж до бажання змінити стать, щоб, маскулінізувавшись, помститися всім кривдам і кривдникам). Важливим аспектом є вивчення й надання ревіталізаційної допомоги дітям-сиротам і напівсиротам, що зумовлено цілою низкою соціально-психологічних проблем, насамперед з набуттям адекватної самооцінки, цілісного образу Я тощо (особливо у дітей від матерів-одиначок). Окремого вивчення потребують проблеми дітей з дистантних сімей, адже існує велика група дитячої популяції за живих батьків, які, перебуваючи у вимушеній трудовій міграції, практикують сурогатні форми сімейного виховання. Внаслідок цього виникає дуже багато дисфункцій: від соціального паразитаризму (дітям присилають євро чи долари, за які можна купити все) до «необачної асоціальності» (наприклад, надто ранньої вагітності: приміром, в одному з гірських районів серед 12 вагітних неповнолітніх дівчат 9 були мешканками села – по суті, патріархальна етнопедагогічна модель дідусів і бабусь, на жаль, не витримала випробування сучасністю та дала прикрий збій). Дуже важливим проблемогенним спектром є специфіка депривації дітей з повних багатодітних сімей, які теж іноді зазнають деприваційного впливу. Загалом ніби все добре, адже це – міцні сім'ї, де можна відчувати модність одєжини з плеча старшого брата або переконатися в силі його кулаків на власний захист від мобінгу в школі, однак є деякі об'єктивні проблеми. Попри те що соціалізація дітей у багатодітних сім'ях часто успішно відбувається завдяки наслідуванню, психо-емоційному «зараженню», ідентифікації з дорослішими, та все ж проблемою є те, що, за статистикою, приблизно сорок хвилин упродовж доби триває безпосередня комунікація в нуклеарній сім'ї між батьками і дітьми, тоді як, безперечно, в багатодітній – значно менше часу. Щоправда, спрацьовує компенсація на рівні спілкування «братисестри», сиблінги між собою тощо.

Інший варіант – соціальна депривація як ізоляція: за пенітенціарною психологією, це своєрідне пекло на землі, парадигма колонії, спадаюче осліплення, дискримінація, гандикапізм як упереджене і негативне ставлення до стигматизованих девіантів тощо. Потужно й авторитарно спрацьовує бінарна міфологема «злочин – кара», тому досить частими є вертикальна і горизонтальна комунікація, касти, побої, суїциди та ніші девіантно-делінквентні парадокси пенітенціарної субкультури. Тривала соціальна депривація призводить до стійкої поведінкової агресивності, найтиповішим проявом якої виступає спонтанна агресія, що є наслідком ситуацій, котрі можуть бути узагальнені терміном «парадигма колонії». Суть полягає у сформуванні ув'язненими

в умовах обмеженого ареалу діяльності й спілкування своєрідної соціальної групи з ієрархією домінантності. Різномодальне розшарування людей, позбавлених волі, маючи складні механізми й детермінанти, найчастіше проявляється якраз у формі спонтанної агресивної поведінки, однак протилежною реакцією може бути поведінка підлеглості, покори, пасивного уникнення. Отож вкрай важливим завданням є надання ревіталізаційної допомоги депривованим людям в умовах соціального ізоляціонізму.

Сенсорну депривацію розглядають як тривале майже повне позбавлення людини зорових, слухових, тактильних чи інших відчуттів, рухливості, спілкування, емоційних переживань тощо. Як наслідок – збіднене середовище, сенсорний голод, тому окреслена проблематика традиційно вивчається у контексті тифлосурдопсихології, яка детально розкриває обмеження психо- і соціогенези глухих і сліпих дітей. Найімовірнішими симптомами і наслідками є зниження і перепади настрою, загальмованість, депресія, апатія, які змінюються ейфорією, дратівливістю, розлад орієнтації в часі, ілюзії сприймання, занепокоєння, неприємні соматичні відчуття, головні болі, болі в спині, в потилиці, в очах, маячні ідеї, подібні до параноїдних; галюцинації, тривога і страх, скарги на клаустрофобію, нудьгу, особливі фізичні потреби тощо.

Економічна депривація втілює психологію бідності, коли, на противагу поняттю «золотий мільярд», решта планети Земля є суспільством бідних, яке часто ледь не голодує, адже кардинально різним є доступ до соціальних благ, харчів, послуг, освіти, відпочинку. З цього приводу дуже потужною є праця видатного латиноамериканського вченого Пауло Фрейре «Педагогіка пригноблених», де все (включно з банківською накопичувальною системою освіти) для бідних представлено іншим, дешевшим, сурогатнішим. «Мозаїчні» класи як спроби вирівнювання «кольорових» дітей – лише один з відбитків економічної депривації. Безперечно, внаслідок такої гігантської матеріальної поляризації можливі й ентропійні вибухи, бунти, погроми або й революції [8].

Комунікативна депривація передбачає нестачу спілкування або перенасичення ним, тому слід вести мову про депривований хронотоп. Розлади сприйняття часу – по суті, чистий гештальтпсихологічний варіант: немає ні минулого, ні майбутнього, а є лише наші думки про них. Обмеження простору будівлею школи-інтернату, колонії, брак власних речей (майже все спільне), дозвольне пересування (навіть справляння фізіологічних потреб) формують депресивний модус самосвідомості, пригнічену і слабку біосоціально конформну істоту, яка легко піддається маніпуляціям та не схильна до соціальної перцепції.

Пізнавальною є *екстремальна депривація* – йдеться про жертви катастроф, воєн, як наслідок – біженці, нелегальні мігранти, фізичні чистки нацменшин тощо. Зокрема, дітям мігрантів доволі часто притаманний такий деприваційний стан, як маргіналізація (і тут і там, ні тут ні там, унаслідок чого настають амбівалентність і дихотомія). Потоки біженців до Європи – це теж наслідок економічної депривації.

Не менш ціннішим аспектом деприваційної тематики є *депривація сну* як один із психологічних методів впливу на особистість. Депривація сну – як спосіб заподіяння тортур – активно використовували в усіх тоталітарно-мілітарних спільнотах (диктатурах, військових режимах, хунтах тощо), а також як тип поведінки з полоненими в умовах воєнних дій (в концентраційних таборах, тюрмах, карцерах тощо) – насамперед з метою зламати волю й отримати потрібне зізнання. Загалом депривація сну може призвести до таких фізіологічних ефектів і розладів, як біль у м'язах, падіння гостроти зору, клінічна депресія, надмірна сонливість протягом дня, зниження здатності до концентрації уваги й мислення, запаморочення, непритомний стан, галюцинації (візуальні і слухові), тремор кінцівок, головний біль, гіперактивність, перенапруження, дратівливість, провали в пам'яті, нудота, ністагм (швидкий мимовільний ритмічний рух очима), сповільнений період реакції, неясне або незв'язне мовлення тощо.

Харчова депривація – це голод, недоїдання, голодомор. Покарання вихованців голодом, іноді практиковане деякими несумлінними працівниками в школах-інтернатах, є кримінально відповідальним і забороненим «виховним» методом, адже в дітей-сиріт віконце в кухні, крізь яке видають їжу, набуває на рівні імпринтингу своєрідного статусу – це єдине джерело харчів. Тому, коли їх карають голодом, то діти можуть відчувати страх смерті, демонструють розпач, плач, оскільки це єдине енергетично-калорійне джерело для виживання. Варіантом є харчовий маразм – стан, відомий людям уже багато століть, викликається хронічним недоотриманням харчових калорій, може вражати людей будь-якого віку. Іншим ракурсом є квашіоркор (Kwashiorcor) – стан, який розпізнали тільки в XX столітті; є розладом, що спричинений браком протеїну. Вік настання коливається від 1 до 3 років. Психологічні зміни у дитини, котра страждає на квашіоркор, включають апатію і дратівливість, сонний стан, що змінюється періодами монотонного плачу або ехोलалії, наявність стереотипних дій, роздирання і з'їдання клаптів одягу, а також копрофагія; анорексія, нудота, блювота і пронос (діарея) зустрічаються практично у всіх таких хворих, водночас смертність серед них вельми висока – від 30 до 50%. Проміжним девіантним станом є нервово-психічна анорексія та булімія.

Деякі футурологічні прогнози передбачають, що депривація їжі набуває глобальних масштабів через перенаселення та світову продовольчу кризу, котра неухильно розвивається (особливо в країнах «третього світу»).

Сексуальна депривація (її жертвами є мігранти, заробітчани, полярники, нафтовики, космонавти, підводники, вояки віддалених гарнізонів, в'язні та ін.) потребує спеціальних медико-психологічних досліджень, адже, попри потужний психофізіологічний ракурс вияву («приглушення» «основного інстинкту»), призводить до низки соціально-психологічних ускладнень (сексуальної агресії, сексуальних девіацій, сексизму, розладів сексуальної сфери тощо).

Є ще й інші види, типи, форми і модифікації депривації (*культурна, духовна, етична, водна, рухова (психомоторна), субетнічна* та інші). Цікавими є протилежні прояви *професійної депривації* – це не лише безробіття, але й «дітки із золотої клітки», виховані тільки гувернерами, доглянуті охоронцями (тобто «мажорів» можна розглядати і як жертв сімейно-професійної депривації); *організмічна депривація*, що зумовлена вродженими або набутими індивідуальними недоліками людини, насамперед фізичною потворністю, інвалідністю, інтелектуальною недостатністю (горбань, кульгавий, дитина-даун тощо); *відносна депривація* як щоранкова незрозуміла заздрість до об'єктивно багатого сусіда або «недолугої білявки без вищої освіти», яка кермує розкішним автомобілем; та інші. Варто наголосити: різні види депривації «працюють» разом, комплексно: наприклад, заробітчанство, трудова міграція породжують такий ланцюг: соціальна-економічна-сімейна-комунікативна-сексуальна депривації і т. ін.

Висновки. Отож, депривація спричиняє неадекватний модус свідомості, негативно позначається на самосвідомості, породжує відхилення у формуванні самооцінки, шкодить психічному здоров'ю, слугує причиною розладів і дисгармонії під час особистісного становлення. Нагромадження різноманітних видів депривації (соціальної, сімейної, сенсорної, материнської, комунікативної, афективної, матеріальної та ін.) призводить до нівелювання індивідуальної психоструктури особистості.

Несформованість ключових життєвих орієнтирів, аксіологічна дихотомія, страждання через втрату (ненабуття) сенсу життя, почуття знехтуваності, самотності і занедбаності породжують своєрідний екзистенційний вакуум, який обмежує особистісний потенціал депривованої людини.

Депривація призводить до амбівалентності й розщеплення, тому одним із домінантних станів можна назвати маргінальність як межеве

перебування в когнітивному дисонансі, на зламі двох або кількох культурних (субкультурних) систем. Це породжує кризу ідентичності й ускладнює набуття статевих, соціально-статусних ролей і пояснюється хронічною фрустрованістю різного виду потреб, браком саморефлексії, тривалою залежністю від інших, несформованістю власних засобів досягнення бажаного, тобто пригніченням «екзистенційного самоствердження» як наслідку «завченої безпорадності». Вивчення соціально-психологічної специфіки індивіда в умовах депривації дозволить розробити ревіталізаційні технології і попередити ймовірність виникнення деструкцій у процесі його подальшої життєдіяльності.

Перспектива дослідження. Антиципаційні вектори подальших досліджень вбачаємо у проведенні розгалужених крос-культурних досліджень вікових і статево-гендерних особливостей депривованих членів суспільства, виявленні психологічних механізмів особистісного і групового самовизначення у сфері блокованої соціальної комунікації та статусного самоствердження, поглибленні розуміння сутнісних зв'язків і взаємозумовлень індивідуальної та групової самореалізації з метою розробки психолого-педагогічних шляхів оптимізації й формування їхньої самосвідомості, через задіяння медіально-рефлексійних підходів, інноваційних технологій, психореабілітаційних і психокорекційних програм, які би сприяли досягненню зрілої просоціальної ідентичності та успішної ревіталізації особистості.

---

1. Бромет Е. Психічне здоров'я дітей, потерпілих внаслідок аварій на Чорнобильській АЕС: досвід епідеміологічного дослідження / Е. Бромет, Н. Паніна, Г. Карлсон та ін. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 25–52.

2. Гошовський Я. Ревіталізація депривованої особистості: концептуальні засади / Я. Гошовський // Ревіталізація психогенези депривованої особистості: монографія / за заг. ред. Я. Гошовського. – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. – С. 10–41.

3. Гошовський Я. Психологічний аналіз функціонального континууму: депривація-девіація / Я. Гошовський // Актуальні проблеми сучасної психології: зб. матер. конф. / за заг. ред. Я. О. Гошовського, О. Є. Іванашко, Н. К. Вічалковської. – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2012. – С. 13–20.

4. Гошовський Я. Харчова депривація в контексті обмеження інтеграційних можливостей людини / Я. Гошовський, Д. Гошовська // Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку: матер. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 10–12 жовтня 2012 року). – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – С. 15–16.

5. Кун Д. Основы психологии: все тайны поведения человека / Денис Кун. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 720 с.

6. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек; пер. Г. А. Овсянникова. –1-е рус. изд. – Прага: Авиценум, 1984. – 334 с.
7. Лишенные родительского попечительства: учеб. пособ. для студ. пед. ин-в / ред.-сост. В. С. Мухина. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
8. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / Пауло Фрейре. – К.: Юніверс, 2003. – 168 с.
9. Фурманов И. А. Психологические особенности детей, лишенных родительского попечительства / И. А. Фурманов. – Минск, 1999. – 250 с.
10. Bowlby J. Child Care and Growth of Love / J. Bowlby. – N .Y.: Penguin Book, 1961. – 250 p.

Гошовская Д. Т., Гошовский Я. А. Основные типологические параметры феномена психической депривации

Раскрыто семантику и этимологию понятия «депривация» как фундаментального явления, его причинно-следственную и структурно-функциональную суть и разновидовую дифференциацию (сенсорную, семейную, экономическую, экстремальную и другие). Установлено негативное влияние депривированного хронотопа на социопсихореабилитацию обделенной личности, выявлена роль основных социально-перцептивных факторов в процессе общения в семье и между воспитанниками общеобразовательных учебно-воспитательных учреждений интернатного типа.

Ключевые слова: депривация, типы депривации, депривированная личность, ревитализация, школа-интернат, семейная депривация.

Hoshowska D. T., Hoshowskyi Ya. O. Basic types and to the parametr phenomenon of psychical deprivation

Semantics of concept of «deprivation» is exposed in the article, him reason and result and structurally functional essence and differentiation (sensory, domestic, economic, extreme but other), the negative influencing of deprived is set spatio-temporal on rehabilitation of the deprived of one's the share child, a role is found out socially social-perseptional factors in the process of intercourse of pupils educational-educate establishments of boarding-school of type. The negative and inhibitory role of deprivation limits on general personality development of family care deprived children is marked out. Family care deprived children, staying in deprivation mode, undergo multiple social and psychological problems and destructions, and their everyday life activity is obscured by different types of development limits, affecting the basic constructs of psychostructure and negatively influence on biodrome self experience of every child. It is outlined, that institutional deprivation is socio-existential fact of the utmost importance, because acquires features of permanent personal crisis and dysfunction and, in fact, is always challenge for normal evolution and ontogenesis of human as psychosocial being. A specific is reflected revitalisation psychological genesis of personality in the conditions of deprivation. Speech goes in the article about the specific of the psychological world of man which experiences negative influence of different types

of deprivation through the mode of social isolation, which is used in prisons establishments. Imprisonment, conclusion and serving of punishment, results in a inkulturation person in the original «paradigm of colony», where deviant prevail, aggressive and segregation systems of intercourse, mutual relations. It is marked important value after prison revitalisation personality as humane socialisation.

Key words: *deprivation, of type of deprivation, deprived personality, revitalisation, school-boarding-school, domestic deprivation.*

Стаття надійшла 27 березня 2016 р.

УДК 342.97

Л. Й. Гуменюк,
О. В. Федчук

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ І НАПРЯМКІВ ПСИХОРЕАБІЛІТАЦІЇ ПОСТТРАВМАТИЧНИХ ВІД ВОЄННИХ ПСИХОТРАВМ

Узагальнено сучасний стан у сфері дослідження посттравматичного стресового розладу і напрямків психореабілітації постраждалих від воєнних психотравм. Проведено емпіричне дослідження особливостей посттравматичного стресу. Визначено складові системи комплексної реабілітації військовослужбовців: психологічний блок; медичний (психотерапевтичний, неврологічний, кардіологічний) блок; блок соціальної реабілітації; методи: фізіологічні, аутогенні, медикаментозні, організаційні, психотерапевтичні.

Ключові слова: *посттравматичний стресовий розлад, психотравма, психотравмуюча подія, комплексна реабілітація, реадптація, реабілітація, дебрифінг.*

Постановка проблеми. Світова статистика засвідчує, що кожен п'ятий учасник бойових дій за відсутності будь-яких фізичних ушкоджень страждає на нервово-психічні розлади, а серед поранених і калік – кожен третій. Особливо важкі наслідки екстремальних впливів починають проявлятися через кілька місяців після повернення до нормальних умов життя. Це різні психосоматичні захворювання: загальний стан здоров'я характеризується слабкістю, запамороченням, зниженням працездатності, головним болем, болями в ділянці серця, сексуальними розладами, порушеннями сну та ін. А в інвалідів він доповнюється проблемами, пов'язаними з отриманими пораненнями і травмами [5].

«Серед українських військових, які брали участь у бойових діях на Донбасі, спостерігається дуже високий рівень психологічних проблем, – відзначив начальник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України Назім Агаєв. – Аналіз досвіду бойових дій, які відбуваються на території нашої країни, свідчить про значне зростання психогенних втрат серед особового складу Збройних сил України порівняно з війнами інших періодів і в інших державах». За словами експерта, якщо середньостатистичний показник психогенних втрат становить 10–25%, то на сьогодні серед українських військових він сягає майже 80%, і приблизно в 30–40% випадків це можуть бути незворотні втрати, коли психологічні проблеми трансформуються у психіатричні. «Військовослужбовці фактично не здатні виконувати завдання в зоні АТО і становлять небезпеку для оточуючих», – підкреслив Н. Агаєв [1].

З огляду на це з'являється нагальна потреба в дослідженні особливостей проявів ПТСР у військовослужбовців, які побували в зоні АТО, на відміну від постраждалих інших категорій працівників «групи ризику».

Стан дослідження. Проблему виникнення травматичного стресу та посттравматичного стресового розладу (ПТСР) вивчали і вітчизняні, і зарубіжні психологи та науковці, а саме: А. Кардінер, А. Меркер, В. Конторович, В. Петрухін, В. Ромек, Г. Сельє, Дж. Мітчел, К. Калмикова, З. Фрейд, М. Горовіц, М. Падун, Н. Ласко, Н. Тарабіна, Р. Яноф-Бурман та ін. Відомо про науковий доробок в галузі вивчення механізмів розвитку стресу та ПТСР (М. Горовіц, Л. Китаєв-Смик, Р. Лазарус); психологічні основи впровадження в практику технологій діагностики та подолання стресових розладів, зокрема ПТСР (І. Котєньов, В. Лисенко, О. Морозов, В. Омелянович, Н. Тарабіна, О. Тімченко, С. Яковенко).

Не зважаючи на те, що кількість здебільшого емпіричних досліджень, присвячених вивченню психологічних наслідків перебування людини в травматичній ситуації, за останні десятиліття швидко збільшується, теоретико-методологічні та прикладні аспекти цієї проблеми залишаються або невирішеними, або дискусійними.

Мета статті – теоретично обґрунтувати й експериментально дослідити особливості посттравматичного стресу; узагальнити специфіку організації системи медико-психологічного аналізу реадптації та реабілітації постраждалих від воєнних психотравм.

Виклад основних положень. Бойові дії накладають помітний відбиток на перебіг психічної діяльності і поведінку військовослужбовців. Основними проблемами колишніх солдатів є страх (57%), демон-

стративність поведінки (50%), агресивність (58,5%) і підозрілість (75,5%). До їх поведінкових особливостей належать конфліктність у сім'ї, з родичами, колегами по роботі, спалахи гніву, зловживання алкоголем і наркотиками [5]. Крім того, їм характерні нестійкість психіки, за якої найнезначніші втрати, труднощі штовхають людину на самогубство; особливі види агресії; боязнь нападу ззаду; відчуття провини за те, що залишився живий; ідентифікація себе з убитими. Учасникам бойових дій притаманні також емоційна напруженість і емоційна відособленість, підвищена дратівливість і агресивність, безпричинні спалахи гніву, напади страху і тривоги; а також повторювані яскраві сні бойових ситуацій та нічні жахіття, нав'язливі спогади про психотравмуючі події, що супроводжуються важкими переживаннями, раптові сплески емоцій з «поверненням» у психотравмуючі ситуації.

До інших психічних явищ, присутніх у ветеранів воєн, варто віднести стан песимізму, відчуття занедбаності оточуючими; недовіру до інших людей, нездатність говорити про війну; втрату сенсу життя; невпевненість у своїх силах; відчуття нереальності того, що відбувалося на війні; відчуття, що він загинув на війні; відчуття нездатності впливати на хід подій; неспроможність бути відкритим у спілкуванні навколишніми; тривожність; потребу мати при собі зброю; неприйняття ветеранів інших воєн; негативне ставлення до представників влади; бажання зігнати на кому-небудь злість за те, що був посланий на війну, і за все, що там відбувалося; ставлення до жінок тільки як до об'єкта сексуального задоволення; потребу брати участь у небезпечних «пригодах»; спробу знайти відповідь на питання, чому загинули друзі, а не він. Усі ці прояви, які науковці називають посттравматичними стресовими розладами, свідчать про наявність в учасників бойових дій посттравматичного синдрому.

Емпіричне дослідження організовано та проведено авторами на базі 4-го батальону військової частини 3002 Національної гвардії України (м. Ужгород), а також у Львівському обласному госпіталі інвалідів війни та репресованих ім. Ю. Липи, визначеному як основний заклад охорони здоров'я для лікування та реабілітації учасників анти-терористичної операції.

Методичний комплекс, використаний у роботі, охоплює декілька блоків:

1) *методики, спрямовані на вимірювання ознак і рівня ПТС*, – Структуроване клінічне інтерв'ю (SCID: Structured Clinical Interview for DSM-III-R); Шкала для клінічної діагностики ПТСР (CAPS: Clinical – Administered PTSD Scale); Шкала суб'єктивної оцінки тяжкості впливу травматичної події, (Impact of event scale – revised,

IOES-R); Міссісіпська шкала – військовий і цивільний варіант (MS, Mississippi Scale);

2) *методики, спрямовані на вивчення психопатологічних характеристик*, – опитувальник вираженості психопатологічної симптоматики (SCL-90-R, Symptom Check List); Опитувальник ситуативної та особистісної тривожності Спілбергера-Ханіна (ЛТ, СТ); Опитувальник депресивності Бека (Beck Depression Inventory, BDI);

3) *методики для вивчення особистісних і когнітивних параметрів* – Особистісний опитувальник (адаптований варіант методики Айзенка) (Eysenk Personality Inventory, EPI); Шкала базисних переконань (World Assumption Scale, WAS); Опитувальник переживання терористичної загрози, розроблений Н. Тарабриною у співавторстві з Ю. Биховець.

Інтегративний підхід до дослідження клініко-психологічних, когнітивно-емоційних, особистісних феноменів у різних соціальних контекстах дозволяють поєднувати сучасну психометричну діагностику, якісний аналіз матеріалів спостереження, опитування, експертні оцінки, врахування зовнішніх критеріїв.

За результатами порівняння даних емпіричного дослідження «травмованих» і осіб «ризик» виокремлено 4 групи, до яких віднесено обстежених, що вирізняються як травматичним професійним досвідом, так і симптоматикою ПТСР та інших психічних порушень. Далі розроблено механізм розпізнавання ризику стресових розладів (поділ їх на дві групи, що відрізняються ступенем ризику) за показниками «психологічних захистів»: 1) учасники бойових дій в Афганістані; 2) ліквідатори аварії на ЧАЕС; 3) військовослужбовці ЗСУ, які побували в зоні АТО; 4) військовослужбовці ЗСУ, які не проходили службу в зоні АТО. На першому етапі обробки весь контингент було розділено за критерієм імовірності переживання травматичного стресу. До першого блоку ввійшли групи: 1– учасники бойових дій в Афганістані, ліквідатори аварії на ЧАЕС; 2 – військовослужбовці та працівники ОВС, які побували в зоні АТО. Контингент першого блоку – це особи, умовно позначені як «травмовані», що пережили в анамнезі травматичну ситуацію, пов'язану з безпосередньою загрозою життю, тобто таку, що входить у реєстр травматичних за класифікацією DSM–4. Контингент другого блоку – особи, професійна діяльність яких пов'язана з підвищеним ризиком попадання в травматичні ситуації.

Названі групи порівнювали за показниками, отриманими за допомогою психометричного комплексу, спрямованого на вимірювання ознак посттравматичного стресу, в який включає: Міссісіпську шкалу (МШ), опитувальник вираженості психопатологічної симптоматики

(SCL-90-R), опитувальник Спілбергера-Ханіна та опитувальник Бека. Порівняння проводили за середнім значенням підсумкового показника МШ за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA). Групи відрізнялися за рівнем вираженості психопатологічної симптоматики, показниками особистісної тривожності і рівнем депресивності, котрі були вищими в групі «травмованих» ($P < 0,001$). Цей результат підтверджує припущення про те, що рівень травмованості суб'єкта є тим вищим, чим імовірнішим є його зіткнення з впливом травмуючих стресорів.

Однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) підсумкового показника МШ у групах з високим, середнім і низьким рівнем посттравматичного стресу продемонстрував значущі відмінності між цими групами ($P < 0,001$); на такому ж рівні значущості розрізняються ці групи за показниками психометричних характеристик. Поділ вибірки на групи з різним рівнем ПТС проводили з метою підтвердити висунуту у статті гіпотезу про специфіку взаємозв'язків досліджуваних психологічних характеристик залежно від рівня травматизації суб'єкта, що здійснили на третьому етапі обробки даних. Було проведено кореляційний аналіз психометричних характеристик у групах з високим (В), середнім (С) і низьким (Н) рівнем посттравматичного стресу з використанням критерію Пірсона.

Під час проведення кореляційного аналізу ми були впевнені в присутності достовірних взаємозв'язків між досліджуваними показниками, тому застосовували психологічний інструментарій, спеціально підібраний для вимірювання психологічних параметрів посттравматичного стресу. Попри це було зроблено спробу знайти відмінності в кореляційних залежностях у групах з різним рівнем посттравматичного стресу. Аналіз результатів кореляційного аналізу в групі з *високим рівнем* ПТСР (Група В) показав, що досліджувані характеристики достовірно взаємопов'язані, відсутній взаємозв'язок МШ та освіти, однак освіта позитивно корелює з віком.

У групі зі *середнім рівнем* ПТСР (Група С) показники також переважно достовірно взаємопов'язані, проте вони нижчі, ніж у групі В. Параметри МШ не взаємозалежні з віком і освітою. Наявні взаємозв'язки освіти і субшкали соматизації з опитувальника депресивності Бека, а також зі шкалами SCL-90-R: соматизація, obsесивно-компульсивний, депресії, додаткові питання, психотизм, загальний індекс тяжкості дистресу. До групи зі середнім рівнем ПТС увійшли особи, щодо яких прогнозувати подальше можливе виникнення будь-яких форм дезадаптацій або, навпаки, їх позитивний особистісний розвиток складно без спеціального додаткового клініко-психологічного

обстеження – це залежить від рівня їх фізичних і психологічних ресурсів, а також наявності в їхньому житті сприятливих чи, навпаки, ускладнювальних соціальних факторів. Дуже ймовірно, що до групи «середніх» належать особи, стан яких визначається субклінічним рівнем, що не відповідає діагностичним критеріям МКБ-10, які не потрапляють в діагностичну категорію постстресових розладів, тому вони не стають пацієнтами клініцистів. Однак присутність виокремлених у дослідженні психопатологічних параметрів змушує припустити, що ці особи потребують психологічної допомоги, до того ж індивідуально, позаяк певний рівень посттравматичного стресу в сукупності з виділеними психопатологічними ознаками можуть бути мішенями психокодекційного впливу.

Група з низьким рівнем ПТС складається з осіб без порушення їх особистісної інтегрованості. Вони пережили травмуючі ситуації без втрати своєї психобіологічної адаптації: це життестійкі люди, здатні до протистояння впливу травми, її осмислення та інтегрування на суб'єктивно-особистісному рівні.

Отримані результати досліджень сприяють можливості здійснювати гнучкий підхід при виявленні ризику стресових розладів у військовослужбовців та розробляти різні варіанти методичного комплексу, а також систему критеріїв віднесення обстежуваних до груп ризику дезадаптивних станів. Вони ж лягли в основу методичних рекомендацій для практичних психологів Збройних сил України.

На сьогодні найширшого застосування в арміях різних держав набули такі *способи психологічної реабілітації*, як: *фізіологічні* (глибокий сон, якісна їжа, відпочинок і т. д.); *аутогенні* (аутотренінг, саморегуляція, медитація); *медикаментозні*; *організаційні*; *психотерапевтичні* (раціональна психотерапія, музико-, бібліо-, імаго-, арттерапія та ін.). Найбільш релевантною для вирішення завдань психологічної реабілітації військовослужбовців, що беруть участь у бойових діях, і поширеною формою групової раціональної терапії є методика «Дебрифінг стресу критичних інцидентів». Вона становить собою організоване обговорення стресу, спільно пережитого військовиками під час виконання загального бойового завдання.

Мета дебрифінгу – мінімізація і купірування страждань військовослужбовців, його проводять у перші 48 годин після травмуючої події. Стрижневим механізмом дебрифінгу є техніка «закриття минулого». Вона полягає в підведенні своєрідного підсумку під тим, що було пережито, у демонстративному, фіксованому розриві зі своїми тривогами, сумнівами, нічними жахіттями. Часові строки обмежують основні стратегії подолання наслідків бойового стресу, а також число випад-

ків, у яких учасник дебрифінгу повинен буде шукати спеціальної допомоги (присутність постстресових симптомів через 6 місяців після дебрифінгу, їх ескалація, наявність труднощів у виконанні найпростішої роботи й ін.).

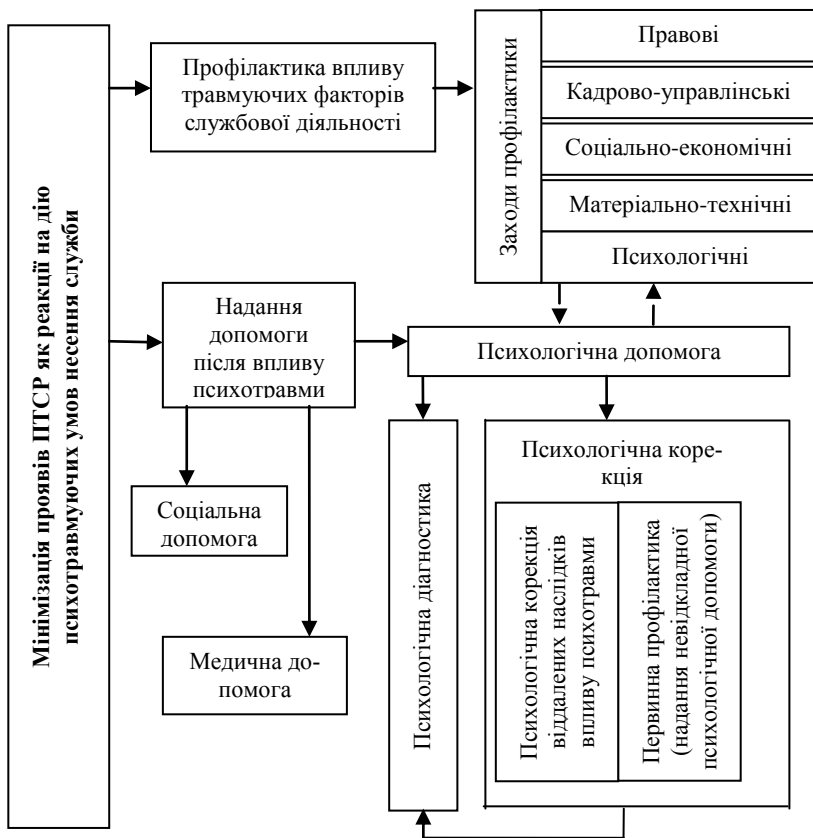

Рис. 1. Схема методики мінімізації проявів ПТСР за І. М. Слюсар

Таким чином, психологічна реабілітація в бойовій обстановці передбачає збереження боєготовності військовослужбовців і уникнення ними ПТСР згодом. На прикладах роботи зарубіжних реабілітаційних центрів створюється система комплексної реабілітації в Україні,

яка включає в себе: психологічний блок; медичний (психотерапевтичний, неврологічний, кардіологічний) блок; блок соціальної реабілітації.

Для досягнення успіху слід використовувати всі види дій та ті системи відносин, які є особистісно значущими для військовослужбовця, тобто стосовно яких наявні емоційно насичені переживання. Ще один напрямок, надзвичайно ефективний у роботі з військовослужбовцями, – *раціональна терапія*.

Під час дослідження автором проведено тренінг соціальних умінь і навичок – раціональну групову психотерапію з використанням методу формуючого експерименту. Обстежуваних розділили на 3 групи залежно від стажу служби (18–24 роки; 25–35 років; 36 і більше років). Психодіагностичне обстеження, проведене напередодні тренінгу, охоплювало визначення учасниками всіх трьох груп рівня умінь і навичок військовослужбовців Національної гвардії України (рис. 2, 3).

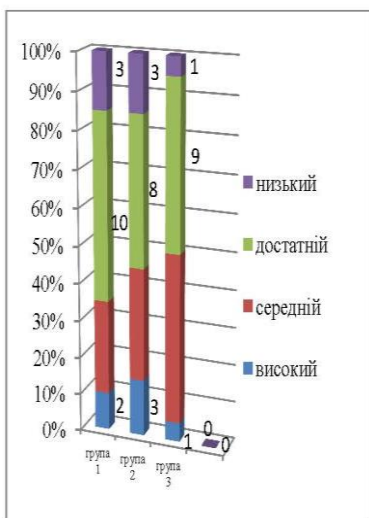

Рис. 2. Самооцінка соціальних умінь

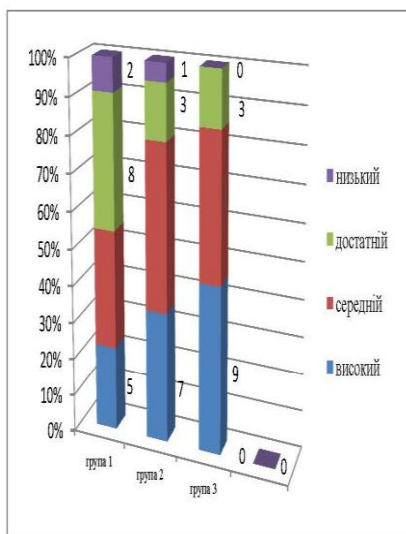

Рис. 3. Самооцінка соціальних навичок

Опитування учасників груп напередодні і після закінчення психотерапевтичного тренінгу показало ріст самооцінки рівня соціальних умінь і навичок (рис. 4–6):

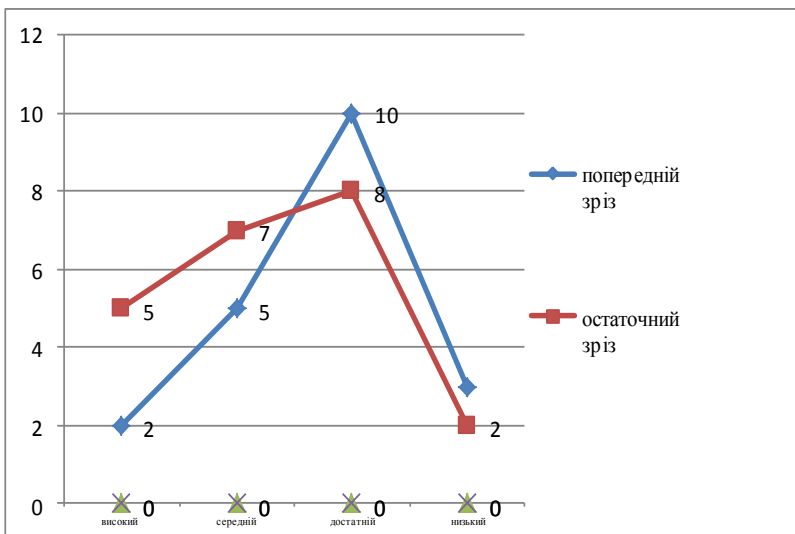

Рис. 4. Самооцінка в групі 1

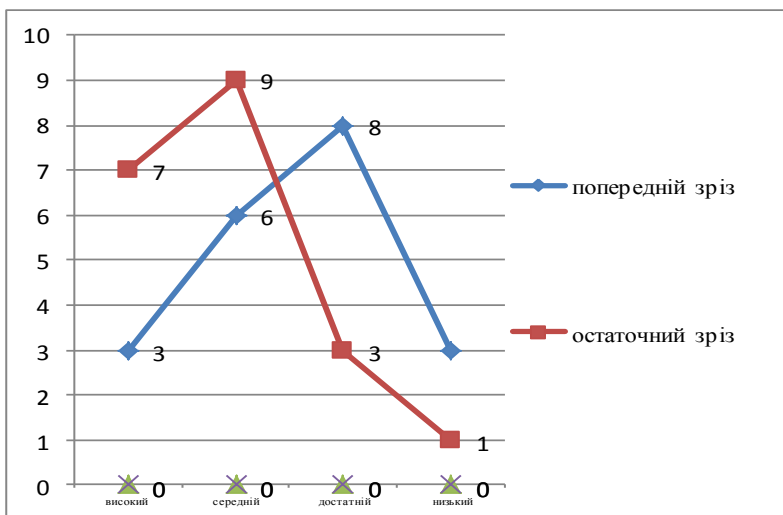

Рис. 5. Самооцінка в групі 2

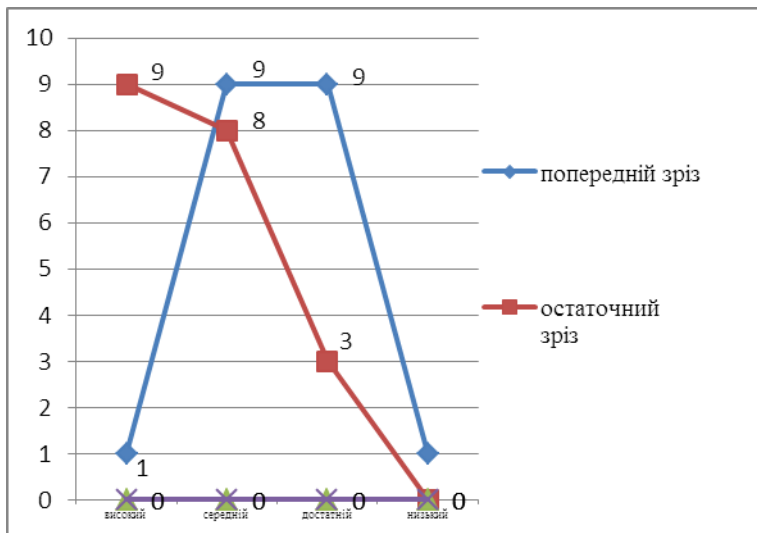

Рис. 6. Самооцінка в групі 3

Отже, наше дослідження засвідчує, що групова корекційна робота в армії має велике майбутнє. У нинішній час, коли зростає увага до особистості індивіда й армія приходить до розуміння, що психологію людини важко переробити наказами, виникає перспективна можливість використовувати групові види робіт з різною спрямованістю для розвитку особистості та подолання ПТСР військовослужбовців.

Висновок. Посттравматичний стресовий розлад розвивається в осіб, які пережили травмуючі події, найчастіше в бойових умовах. ПТСР накладає істотний відбиток на психіку військовослужбовця, що призводить до вкорочення життєвої перспективи, постійну активізацію бойового стресу.

Під час дослідження нами апробовано низку психодіагностичних методів, які дозволяють виявляти різні аспекти цього симптомокомплексу, диференціювати осіб і групи за рівнем посттравматичного стресу й визначати мішені психокорекційної та психотерапевтичної роботи з ними. У реадaptaції та реабілітації військовослужбовцям з ПТСР можуть допомогти консультативні форми роботи психолога, групова корекція в різних видах, аутотренінг, саморегуляція. Проведене нами опитування учасників груп напередодні і після закінчення психотерапевтичного тренінгу показало ріст самооцінки рівня соціальних умінь і навичок.

В окремих випадках психологічна консультація і корекція спрямована не стільки на зняття симптоматики або пошук причин неблагополуччя, скільки «у майбутнє», на особистісне зростання військовослужбовця, розвитку його «Я-концепції», самосвідомості, віднайдення нового сенсу життя.

Перспективи дослідження пов'язані з вивченням особливостей ПТСР, отриманих військовослужбовцями на різних етапах воєнних дій, а також із відпрацюванням новітніх способів психореабілітації та соціальної адаптації до життєдіяльності в умовах соціально-економічної та політичної кризи.

1. Психогенні втрати серед учасників АТО на сході України досягають 80% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.litres.ru/pages/biblio_bookhttp://interfax.com.ua/news/pharmacy/230360.html

2. Бурлака О. В. Професійно-соціальний стрес та стрес-індуковані розлади / О. В. Бурлака, О. А. Золотарьова, В. В. Стеблюк. – Одеса: ТС «Сталкер», 2010. – 174 с.

3. Комплексний підхід до медико-психологічної реабілітації пожежних-рятувальників / Л. М. Шафран, Ю. В. Чумаєва, Ю. В. Нехорошкова та ін. // Медична гідрологія та реабілітація. – 2013. – Т. 11. – № 1. – С. 60–75.

4. Котельникова, А. В. Психическая травма и картина мира / А. В. Котельникова, М. А. Падун // Теория, эмпирия, практика / Институт психологии РАН. – М., 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.litres.ru/pages/biblio_book

5. Лікування та реабілітація комбатантів – миротворців із посттравматичним стресовим розладом / О. Г. Сироп'ятов, О. К. Напреєнко, Н. О. Дзеружинська та ін. – К.: О. Т. Ростунов, 2012. – 76 с.

6. Напреєнко О. К. Клінічна характеристика варіантів перебігу посттравматичного стресового розладу / О. К. Напреєнко, Т. Є. Марчук // Архів психіатрії. – 2002. – № 1 (28). – С. 117–119.

7. Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація: метод. реком. / уклад. П. В. Волошин та ін. – Харків, 2002. – 47 с.

8. Психология и нейропсихиатрия: сборник клинических рекомендаций / учред. И. Д. Иванченко. – К.: Нейроньюс, 2009. – 217 с.

9. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М., 1979. – 89 с.

10. Слюсар І. М. Посттравматичний стресовий розлад у працівників Дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції: профілактика, психологічна діагностика та корекція: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук: спец. 19.00.06. «Юридична психологія» / І. М. Слюсар; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 27 с.

11. Слюсар І. М. Психологічна діагностика та корекція посттравматичного стресового розладу: навч.-метод. посібник / І. М. Слюсар. – К.: Друкарня ФПУ, 2005. – 56 с.

12. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.

13. Шафран Л. М. Нейрогормональные и психофизиологические особенности медико-психологической реабилитации пожарных-спасателей / Л. М. Шафран, Ю. В. Нехорошкова, Ю. В. Чумаева // Клінічна та експериментальна патологія. – 2012. – Т. X. – № 3 (41). – С. 186–190.

Гуменюк Л. И., Федчук А. В. Исследование посттравматического стрессового расстройства и направлений психореабилитации пострадавших от военных психотравм

Сделан обзор разработанности проблемы исследования посттравматического стрессового расстройства и направлений психореабилитации пострадавших от военных психотравм. Проведено эмпирическое исследование особенностей посттравматического стресса.

Определены составляющие системы комплексной реабилитации военнослужащих: психологический блок; медицинский (психотерапевтический, неврологический, кардиологический) блок; блок социальной реабилитации; методы: физиологические, аутогенные, медикаментозные, организационные, психотерапевтические.

Ключевые слова: *посттравматическое стрессовое расстройство, психотравма, психотравмирующее событие, комплексная реабилитация, релаксация, реабилитация, дебрифинг.*

Gumenyuk L. Y., Fedchuk O. V. Research PTSD and directions affected by military psychological adjustment psychological trauma

The article summarizes the current state of research of a problem PTSD and areas affected by war psycho rehabilitation trauma; conducted an empirical study features of post-traumatic stress. The composition of the complex rehabilitation of soldiers: a psychological block; medical (psychotherapy, neurological, cardiologic) block; Social rehabilitation unit; Methods: physiological, autogenous, medication, organizational, therapeutic.

Highlight 4 groups, which can be attributed examined, characterized as traumatic professional experience, and symptoms of PTSD and other mental disorders. The above groups were compared in terms of obtained using psychometric complex, aimed at measuring signs of post-traumatic stress, which included: Mississippi scale (ML) questionnaire severity of psychopathology (SCL-90-R), a questionnaire Spielberger-Hanin questionnaire and Beck. The obtained results make it possible to implement a flexible approach in identifying the risk of fire stress disorder and develop various options methodical complex system of criteria and classification of subjects at risk maladaptive states.

Negative correlation scales with indicators Internal methods that make some symptomatic «psychological distress», saying that external locus of control also contributes to the formation of stress reactions. Also, was significant correlation between age and protective mechanisms such as intellectualization and jet formation. This is consistent with the fact that these defence mechanisms

are associated with higher levels of mental regulation and during ontogeny most emerging and developing late.

The possibility of a mechanism of recognition and risk stress disorder (division into two groups, different levels of risk) in terms of «psychological defence». During the study the author conducted training social skills – rational group therapy using the method of forming experiment. The results formed the basis of guidelines for psychologists of the Armed Forces of Ukraine.

Key words: *post-traumatic stress disorder, psycho trauma, traumatic event, comprehensive rehabilitation, readjustment, rehabilitation, debryfink.*

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

УДК 159.91

**Н. М. Калька,
М.В. Цивінська**

ДОЦЛЬНІСТЬ ВРАХУВАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОЇ ПАМ'ЯТІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПОЛІГРАФОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Теоретично обґрунтовано місце й роль емоційної пам'яті під час проведення поліграфологічних досліджень. Подано ґрунтовну психологічну характеристику особливостей емоційної пам'яті в системі інших видів пам'яті. Проаналізовано використання механізму дії емоційної пам'яті в процесі дослідження на поліграфі спеціальних вербальних або візуальних стимулів, аналіз та оцінка яких дає можливість зв'язати правдиві чи оманливі відповіді особи з діагностичними змінами фізіологічних характеристик.

Ключові слова: *пам'ять, враження, вербальні стимули, візуальні стимули, емоції, емоційна пам'ять, емоційна реакція, емоційний слід, мнемічний продукт, поліграф.*

Постановка проблеми. Проблема дослідження існування такого виду пам'яті, як емоційна, є предметом наукових дискусій та суперечок сучасних науковців. Більшість дослідників вважають, що емоційна пам'ять безпосередньо пов'язана із почуттями, пережитими людиною, отриманою інформацією зі зовнішнього світу, має безпосереднє відношення до відчуттів, емоцій та інформації, що надходять із навколишнього середовища і, відповідно, спричиняють виникнення певного «сліду» зі суто емоційним забарвленням у пам'яті індивіда.

Цілий спектр емоцій та почуттів, починаючи від симпатії, любові, гордості, честі, закінчуючи ненавистю, горем, є емоціями-

цінностями, що чинять безпосередній вплив на здатність повноцінно функціонувати афективному простору особистості, що пов'язано із можливістю відчувати та переживати конкретні емоції, виражати їх і завдяки цьому набувати відповідних емоційних станів. Виникнення й переживання емоцій та наявність емоційних станів фіксуються за допомогою емоційної пам'яті.

Прикладне застосування емоційної пам'яті в поліграфологічних дослідженнях є очевидним, оскільки дає можливість «витягнути» з пам'яті емоційне забарвлення певної модальності, що стосується конкретного спогаду, отож матиме вплив на певний показник поліграфу (серцевий ритм, дихання чи шкірно-гальванічну реакцію).

Проте на сьогодні емпірично дослідити наявність емоційної пам'яті складно, оскільки важко розмежувати актуалізацію емоцій та потреб, бажань, мотивів, неможливо також реалізувати принцип повторення, оскільки емоція унікальна, а також не існує еталона для порівняння.

Стан дослідження. Проблема ролі й місця емоційної пам'яті у психічному житті людини є предметом наукових пошуків чималої кількості науковців. Так, основоположником ґрунтовних досліджень цього виду пам'яті є Т. Рібо, який описав два способи відтворення емоцій: перший викликаний посередництвом інтелектуальних станів (згадування ситуації, об'єкта, з яким у минулому була пов'язана емоція), другий зумовлений безпосереднім впливом стимулу, внаслідок чого у пам'яті актуалізується подія чи ситуація і спричинені нею емоції. Крім того, Т. Рібо виокремлює «помилкову», афективну, пам'ять, коли суб'єкт лишень пригадує емоцію, а не переживає її (спогади першого кохання, шкільних пригод тощо) [6]. На противагу Т. Рібо, більшість науковців стверджують, що існує образ або думка, тобто однозначно когнітивний процес, в жодному разі не емоційний, тому це не відтворення минулої емоції, а породження цілком нової.

П. П. Блонський взагалі переконує у присутності не тільки мимовільного запам'ятовування емоцій, а й мимовільного їх відтворення. Досліджений ним ефект сліду від сильно пережитої емоції вирізняється тим, що може актуалізуватися і слабшими стимулами того ж роду, відповідно стає для людини латентним домінантним осередком, «хворим мозодем», якого випадково чи не випадково торкнувшись, можна отримати нову сильну емоційну реакцію. З трьох емоцій, які добре запам'ятовуються (страждання, страх і подив), не всі фіксуються однаково.

Існування емоційної пам'яті вважав сумнівним П. Симонов. Емоційне забарвлення спогадів залежить не від сили емоцій, пережи-

тих у час самої події, а від актуальності цих спогадів для суб'єкта в певний момент. Суть полягає не в «емоційній пам'яті» і не в емоціях самих по собі, а в чомусь іншому, що ховається за фасадом емоційних переживань.

Зокрема, П. Симонов розглядав емоцію як форму відображення в свідомості людини актуальної потреби (мотиву), а також можливість її задоволення за конкретних обставин. З цього випливає, що якщо ймовірність задоволення актуальної потреби буде низькою, то це спричинить утворення негативної емоції. Чим активніше буде збільшуватися можливість успіху – тим стрімкіше це призведе до утворення позитивної емоції [7]. Тобто, потреба і ймовірність в її задоволенні – це два фактори, які роблять подію значимою для особи, додають їй особистісну суть і змушують не лише переживати, а й реалізувати своє внутрішнє ставлення до конкретної події, а також своєї ролі у ній.

У. Джемс, навпаки, відзначав одну характерну властивість емоційної пам'яті: що емоція, яка виникає під час спогадів або через певний час, може бути насправді сильнішою [1]. Ймовірно, у цьому процесі відбувається нашарування сукупності емоційних проявів та особистого відношення не лише до події, яка відбулася в минулому, а й до власних суб'єктивних переживань та усвідомлення наслідків цієї події. Є. Громова наголошує, що однією з ознак емоційної пам'яті є її поступова еволюція в часі, тобто після тривалого проміжку часу емоція редується до емоційного тону вражень.

Будь-які емоції супроводжуються зміною фізіологічних реакцій людини. Ще З. Фрейд стверджував, що кожен, хто має очі, щоб бачити, і вуха, щоб чути, може переконатися, що жоден смертний не може зберігати таємниці. Якщо його губи мовчать, то він говорить кінчиками своїх пальців. Його брехня просочується крізь кожну пору на його шкірі.

Отже, у збереженні та відтворенні емоцій беруть участь гормони, що запускають в організмі людини ті чи інші фізіологічні процеси: зміни серцебиття, артеріального тиску, м'язового напруження, системи охолодження, що призводять до зменшення опірності шкіри і зміни дихання, та ін. Зміни цих фізіологічних процесів і лежать в основі поліграфологічних досліджень, які реєструє спеціаліст під час проведення тестування.

В. Бедь вважає, що своєрідність емоцій полягає в їх суб'єктивності, котра зумовлена особистою значимістю навколишніх предметів і явищ для індивіда. Якщо такі предмети та явища не мають відношення до людини, тобто не були закарбованими в «емоційній пам'яті», то вони або не викликають емоцій, або супроводжуються слабким

емоційним проявом. Однак слід пам'ятати, що одні й ті ж предмети в різний час можуть спричиняти різні реакції.

Виклад основних положень. Під час вивчення особливостей функціонування пам'яті та характеристики її видів найчастіше виокремлюють образну, інтелектуальну, моторну й емоційну, кожна з яких відіграє свою роль у вирішенні тих чи інших життєвих задач.

Емоційна пам'ять визначає відтворення певного чуттєвого стану за повторного впливу тієї ситуації, в якій цей емоційний стан виник уперше. Важливо, що цей стан відтворюється в комплексі з елементами ситуації і суб'єктивним ставленням до неї.

Емоційна пам'ять – це підсистема (вид) пам'яті, де відбуваються фіксація, збереження, трансформація і наступне відтворення певних емоційних станів людини, в яких закодовано її ставлення до об'єктів, подій, ситуацій, людей [7].

Особливість емоційної пам'яті полягає у швидкості формування слідів, їх міцності і мимовільності відтворення. Вона ґрунтується на емоціях обережності, симпатії та антипатії, а також на розпізнаванні «знайоме» і «чуже», оскільки саме сильні, емоційно забарвлені враження людина зберігає найдовше.

Поряд із фіксацією емоційного стану, що супроводжував сприйняття тієї чи іншої інформації, емоційна пам'ять забезпечує швидке і міцне запам'ятовування і самої інформації, що викликала такий емоційний стан, проте не завжди можна покладатися на точність її збереження.

Загалом емоційна пам'ять охоплює і почуття, емоції, і інформацію, яку викликають ці процеси в організмі. Вона пов'язана зі закарбуванням емоцій у зв'язку з предметами, подіями, явищами, місцями, людьми, що їх викликали. Емоційна пам'ять є довготривалою, у ній кожна подія фіксується і залишає емоційний відгук, що дає змогу заново переживати емоції. Важливою у виникненні емоцій під час згадування є дія гормонів, яка відсутня в інших видах пам'яті. Доведено, що в збереженні емоційних спогадів беруть участь такі гормони, як норадреналін та адреналін, тобто процес збереження забезпечується механізмами, котрі відрізняються від механізмів нейтрального запам'ятовування.

Психологи часто називають емоційну пам'ять мнемічним фотоспаляхом, що відображає механізм утворення пам'ятних чуттєвих образів. Слід зазначити, що ядром поліграфологічного дослідження є емоційна пам'ять людини, оскільки вона є інформаційною базою життєвих подій особи. Все те, що змушувало людину переживати сильні емоції, є для неї значущим, тому відповідно міцно фіксується в довго-

тривалій пам'яті, і цю суб'єктивно значущу інформацію неможливо забuти або стерти, проте достатньо легко активізувати.

Зважаючи на особливості поліграфологічних досліджень, слід зазначити, що емоційна пам'ять є відображенням особистісної значимості мнемічного продукту для суб'єкта – завдяки активному зв'язуванню в емоційній пам'яті образів об'єктів, подій та ситуацій з мотиваційно-смісловими утвореннями особистості, фіксації цих зв'язків і подальшого їх відтворення, що враховується в процесі проведення дослідження на поліграфі. Особистісна структура певним чином «з'іткана» з емоційних спогадів, оскільки зберігає досвід, включаючи його в нову діяльність індивіда.

З огляду на те, що емоції виникають у вигляді суб'єктивного прояву людини на ті чи інші подразники, то, звернувшись до «емоційної пам'яті» особи конкретними вербальними або візуальними стимулами, можна відтворити емоційний стан людини, який супроводжував її під час певної події в минулому. Актуалізація емоційних слідів – результат акту зіставлення образів бажаного («потрібного майбутнього») з оперативними образами реального стану справ. Образи бажаного зберігаються в довгостроковій пам'яті суб'єкта в різноманітних формах (це мотиви, цілі, життєві плани, моральні принципи, установки і очікування, параметри психофізіологічного функціонування). Під час зіставлення образів бажаного і реального стану речей можна знайти їх неузгодженість або, навпаки, узгодженість. Від результатів зіставлення залежить інтенсивність, знак, модальність, тривалість актуалізованої пам'яттю емоції.

Емоційна пам'ять функціонує на всіх рівнях ієрархії активності (від нейрофізіологічних – до вищих психічних) і у всіх вимірах буття людини. В «індивідуальному» вимірі актуалізація програм емоційної пам'яті визначає силу, інтенсивність, швидкісні параметри і тривалість відтворення емоції.

У «суб'єктному» бутті людини емоційна пам'ять – фактор регуляції діяльності і спілкування, що впливає на модальнісні, просторово-часові, причинно-наслідкові та ймовірні характеристики психічного відображення. У вимірі «особистість» емоційна пам'ять забезпечує консолідацію та утримання універсальних і узагальнених оціночних критеріїв, що утворюють систему ціннісних орієнтацій, світоглядних установок, переконань людини, поглядів, смаків, моральних і естетичних орієнтирів, загальної емоційної спрямованості. Взята в аспекті індивідуальності, емоційна пам'ять проявляється в унікальній і неповторній манері людини емоційно відгукуватися на значущі для неї події (емоційний стиль).

Емоційна пам'ять, поєднана з іншими видами пам'яті, є необхідною умовою інтеграції всіх етапів (від спонукальних до виконавчих і контрольно-коригувальних) і рівнів (від «глибинних» до «вершинних») психічної активності, будучи тим самим механізмом формування структури особистості як єдиної функціонально-динамічної системи.

Резюмуючи основні підходи до трактування психологічних особливостей емоційної пам'яті, варто зазначити, що вона суттєво відрізняється від усіх інших видів пам'яті; це зумовлено специфікою мнемічної діяльності та особливістю фіксації мнемічного продукту, які характеризують зв'язок цієї пам'яті з фізіологічними процесами і станами, впливом соціального середовища тощо. Серед усіх видів пам'яті емоційна найтісніше пов'язана з особистістю, оскільки інтегрує в собі сліди емоційно значущих спогадів, що згодом проявляють себе як певні елементи структури індивіда. Тому під час психофізіологічного дослідження з використанням технічного засобу – комп'ютерного поліграфа вимірюється фактичний рівень напруги у вигляді зміни фізіологічних процесів, що виникають унаслідок актуалізації емоційного сліду в пам'яті відповідними стимулами, які мають різне емоційне значення для опитуваної особи.

Висновки. Отже, події, що відбувалися з особою в минулому, відображаються у її пам'яті у вигляді образів, суб'єктивних переживань, відчуттів та зберігаються разом із емоційним навантаженням. Тобто психофізіологічне дослідження за допомогою комп'ютерного поліграфа базується на дослідженні подій, закарбованих у пам'яті людини у вигляді емоційних процесів і станів, що виникли на основі наслідків скоєних особою дій. З метою актуалізації конкретної події поліграфолог використовує спеціальні вербальні або візуальні стимули, що провокують мимовільне відтворення емоцій, викликаючи зворотний зв'язок у вигляді фізіологічних проявів емоційного навантаження, аналіз та оцінка яких дають можливість зв'язати правдиві чи оманливі відповіді особи з діагностичними змінами фізіологічних характеристик. Якщо ж з особою ніяких подій не відбувалося, то в її пам'яті інформація відсутня, як і емоційний супровід. В такому разі актуалізації емоційного сліду не відбувається.

Перспективи дослідження полягають у вивченні конкретних способів залучення особливостей емоційної пам'яті під час проведення конкретних експертиз із використанням поліграфа.

---

1. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.

2. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб.: Питер, 2011. – 464 с.
3. Кузнецов А. Ю. Теоретические модели для описания и обоснования использования полиграфа / А. Ю. Кузнецов // Вестник полиграфолога. – 2008. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.poligrafest.ru/statejnyj_material/zhurnal_rossijskij_poligraf_vypusk_4/teoreticheskie_modeli_dlya_opisaniya_i_obosnovaniya_ispolzovaniya_poligrafa/.
4. Кузнецов М. А. Эмоциональная память / М. А. Кузнецов. – Харьков: Крок, 2005. – 568 с.
5. Тхостов А. Ш. Эмоции и аффекты. Ч. I: Общепсихологический и патопсихологический аспекты / А. Ш. Тхостов, И. Г. Колымба // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 4. – С. 41–48.
6. Марютина Т. М. Психофизиология: учебное пособие / Т. М. Марютина, А. Ю. Ермолаев. – М.: И-во УРАО, 2004. – 240 с.
7. Симонов П. В. Эмоциональный мозг. Физиология. Нейроанатомия. Психология эмоций / П. В. Симонов. – М.: Наука, 1981. – 100 с.
8. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь / П. Экман. – СПб.: Питер, 2010. – 334 с.
9. Эванс Д. Эмоции. Очень краткое введение / Д. Эванс. – М.: Астрель; АСТ, 2008. – 190 с.

Калька Н. Н., Цывинская М. В. Целесообразность учета особенностей эмоциональной памяти при проведении полиграфологических исследований

Теоретически обосновано место и роль эмоциональной памяти во время проведения полиграфологических исследований. Предложено основательную психологическую характеристику особенностей эмоциональной памяти в системе других видов памяти. Проанализировано использование механизма действия эмоциональной памяти в процессе исследования на полиграфе специальных вербальных или визуальных стимулов, анализ и оценка которых позволяет связать правдивые или ложные ответы лица с диагностическими изменениями физиологических характеристик.

Ключевые слова: *память, впечатления, вербальные стимулы, визуальные стимулы, эмоции, эмоциональная память, эмоциональная реакция, эмоциональный след, мнемический продукт, полиграф.*

Kalka N. M., Tsyvinska M. B. The advisability using of features of emotional memory during the polygraph researches

The problem of emotional memory studies are the subject of scientific discussion and debate of modern scientists. Most researchers show that emotional memory is related to the feelings experienced by human, causing a «trace» of a purely emotional coloration in the memory. Applied use of polygraph in emotional memory studies enables drawn from memory of the emotional coloration of a certain modalities concerning specific memories, and affects on the indexes of a polygraph (heart rate, respiration or skin-galvanic reaction). But empirically investigate presence of emotional memory is difficult, because to distinguish between emotions and actualization needs, desires and motives aren't so simple, also impossible

implement the principle of repetition, because emotion is unique, and there is no standard for comparison.

As for the features of polygraph researches, the emotional memory is a reflection of personal mnemonic significance for the subject product, related with active binding of emotional memory images of objects, events and situations of motivational-semantic formations personality fixing these bonds and their subsequent reproduction, measured during polygraph's researches. The structure of personality in some way «woven» with emotional memories, and keep the experience, using in new kinds of activities.

The emotions occur as a manifestation of the subjective reactions to certain irritants. The emotional memory using specific verbal or visual irritants can reproduce the emotional state that accompanied her during some events past.

The polygraph uses verbal and visual stimuli for the analysis and evaluation, making it possible to link truthful or false answers with diagnostic changes in physiological characteristics. During psychophysiological researches using technical means – computer polygraph measured actual voltage level in the form of changes in physiological processes that result from updating emotional memory trace in the relevant stimuli with different emotional significance humans, who is the participants polygraph's researches.

Key words: *memory, experience, verbal stimuli, visual stimuli, emotions, emotional memory, emotional response, emotional track, mnemonic product, polygraph.*

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

УДК 159.922

З. Я. Ковальчук

ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ УПРОВАДЖЕННЯ ГЕНЕТИЧНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КОМУНІКАТИВНО-РЕФЛЕКСІЙНОГО ТРЕНІНГУ (ГП КРТ)

Аналізовано результати формувального експерименту щодо впливу генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу (ГП КРТ) на деякі особливості оптимізації педагогічної взаємодії. Доведено, що реалізація розробленої автором програми ГП КРТ загалом призводить до необхідних цільових змін, які зафіксовані на емпіричному рівні та засвідчують доцільність його задіяння не лише як потужного засобу оптимізації педагогічної взаємодії, а й усієї особистісної психогенези.

Ключові слова: *педагогічна взаємодія, оптимізація, тренінг, емпатійність, позитивне ставлення до людей, задоволеність життям, копінг-стратегії, психологічний захист.*

Постановка проблеми. На сьогодні усе більше актуалізується проблема задіяння активних чинників самовиховання учнів, адже становлення суспільно рішучої і гармонійно розвиненої особистості значною мірою залежить від зусиль самої людини. Отже, слід постулювати базове положення, згідно з яким саморух у культивуванні власної психо- і соціогенези – нагальне завдання кожної особистості, яка, перебуваючи у взаємодії з іншими людьми, відчуває необхідність урухомлювати й розвивати власні тіло й душу, щоб досягнути свій цілісний актуалігенез на перетині дуже складних просторово-часових цивілізаційних змін.

У контексті вивчення умов оптимізації педагогічної взаємодії потрібно розглядати саме важливість фактора «розвивальне середовище», адже участь дітей і в шкільній, і в позашкільній діяльності є тією генеруючою сферою, в якій можливості для вияву самоактивності, а водночас і для особистісного самовизначення та самореалізації учнів є досить широкими. Успішну особистісну генезу може забезпечити вільна від жорсткої регламентації, обов'язковості розвивальна діяльність, котра сприяє вияву самостійності, самоактивності, що характерне для учнів будь-якого віку.

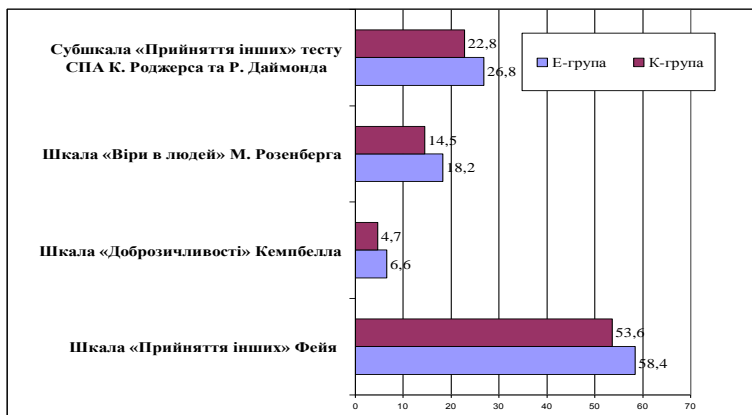
Отже, головне завдання активного комунікативно-рефлексивного навчання – концентрування уваги учасників тренінгу не стільки на їхніх комунікативних уміннях, скільки на пробудженні інтересу до іншої людини. Не менш важливе завдання генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу (ГП КРТ) – виявлення поведінкових стереотипів, властивих педагогам, які на час проведення тренінгу мають змінити власну статусно-рольову позицію, увійшовши у відповідну роль. Мета таких занять – практичне вивчення проявів різних видів рефлексії у різних педагогічних ситуаціях. У роботі над кожною справою науково-педагогічні працівники визначають, які види рефлексії активізуються у конкретній грі.

Стан дослідження. У сучасній психологічній науці напрацьовано різні підходи до розв'язання проблеми самовизначення і самовдосконалення особистості. Для нас близькі ті, котрі обґрунтовані у працях К. Абульханової-Славської, Г. Костюка, О. Леонтєва, С. Максименка, С. Рубінштейна, А. Маслоу, К. Роджерса, Нат. Роджерс. Для учених, які дотримуються генетично-психологічної традиції, важливим завданням є вивчення мотиваційної сфери особистості. Вітчизняні психологи М. Алексєєва, Ж. Вірна, С. Максименко, Ю. Швалб та інші досліджують цю сферу в контексті практичної діяльності, враховуючи включеність особистості у систему колективних і суспільних взаємин [3; 4; 6; 10].

Метою статті є науково обґрунтувати вплив ГП КРТ на деякі особливості оптимізації педагогічної взаємодії, зокрема, позитивне ставлення до людей, емпатійність, задоволеність життям, копінг-стратегії та психологічний захист особистості в контексті педагогічної взаємодії.

Виклад основних положень. Адекватною до цієї мети вважаємо експериментальну дослідну стратегію, основною гіпотезою якої стало припущення про те, що цілеспрямовану зміну емпатійних, рефлексійних, захисно-опанувальних складових оптимальної педагогічної взаємодії можливо здійснити шляхом організації цілеспрямованого зовнішнього (тренінгового) впливу на розвиток кожного із вказаних компонентів, визначених на основі теоретичної моделі. Щоб перевірити висунуту гіпотезу, було організовано та проведено формувальний експеримент, для якого спеціально розроблено і реалізовано програму генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу, спрямованого на розвиток вимірів готовності до оптимальної педагогічної взаємодії. Після запровадження нашої програми ГП КРТ відбулися зміни щодо деяких характеристик *позитивного ставлення до людей* (рис. 1).

Рис. 1. Показники тестів позитивного ставлення до інших людей в експериментальній (Е) і контрольній (К) групах після тренінгу

Прийняття іншої людини, віра в її позитивність та довіра до неї, доброзичливе ставлення – якості, тісно пов’язані між собою. Прийняття іншої людини – це насамперед розуміння, вміння бачити її зісередини, здатність поглянути на світ одночасно з двох точок зору – її та

власної; визнання, тобто бачення в іншій людині саме іншої, носія інших цінностей, логіки мислення, форм поведінки; надання їй права бути самою собою, незалежною від очікувань, думок і дій суб'єкта взаємодії. Найпомітніше тренінг вплинув на такі характеристики позитивного ставлення до людей, як «Прийняття інших». Показники «Віри в людей» (за шкалою М. Розенберга) та «Доброзичливості» (за шкалою Кемпбелла) зросли в експериментальних групах дещо менше, але теж статистично значимо.

Також відбулися зміни в *емпатійних характеристиках оптимальної педагогічної взаємодії*. За логікою аналізу педагогічної емпатійної культури, вона є інтегративною якістю особистості, в якій сфокусовано й синтезовано емоційний, когнітивний і діяльнісний (поведінковий) компоненти міжособистісних відносин.

Емоційний компонент виражається в перцептивній схильності емоційно відгукуватися на переживання іншої людини. Когнітивний – у гностичній здатності розпізнавати думки і почуття учнів, передбачати їхні відповіді; він охоплює такі інтегративні якості, як емпатійна спостережливість, емпатійне слухання. Діяльнісний (поведінковий) компонент виражається в комунікативній здатності будувати свої відносини з вихованцем, заздалегідь передбачаючи його точку зору і рахуючись із його внутрішньою позицією. Всі три компоненти педагогічної емпатії перебувають у нерозривній єдності і взаємодії.

Емпатія – як процес проникнення в переживання іншої людини, усвідомлення і розуміння специфічних особливостей її емоційного стану – сприяє адекватному розумінню партнерами одне одного; регулює взаємодію; забезпечує вибір способів поведінки, відповідних актуальному емоційному стану суб'єктів; стримує агресивні прояви; сприяє взаємному саморозкриттю; захищає від інтенсивних переживань чи негативного ставлення партнера; збагачує емоційний досвід; відновлює і підтримує психічне здоров'я.

Рівень уміння слухати – як сприйняття не тільки вимовлених слів, а й інших аспектів спілкування (лінгвістичних, паралінгвістичних, кінесичних), міри точності у відображенні почуттів, стійкості емпатичної настанови, підвищеної чутливості до емоційних переживань інших людей – після тренінгу змінилися. Найсильніше тренінг позначився на такій емпатичній характеристиці, як «Уміння слухати» за тестом Ф. Бурнарда.

Показники самооціночних шкал «Точності емпатії» та «Стійкості емпатії» зросли в експериментальних групах дещо менше, однак теж статистично значимо. Залишилися без змін показники тесту «Емоційної емпатії» В. Бойко (рис. 2).

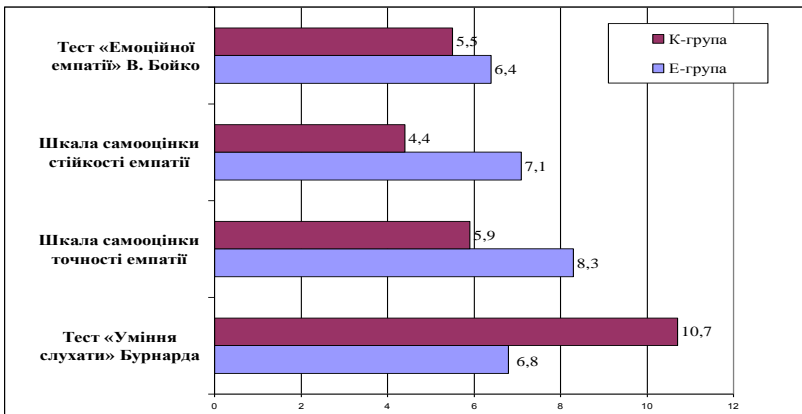

Рис. 2. Показники тестів емпатійності в експериментальній (Е) і контрольній (К) групах після тренінгу

Задоволеність життям зазвичай вважається когнітивної стороною суб'єктивного благополуччя, котру доповнює афективна сторона – позитивні і негативні емоції, які людина відчуває в якийсь відрізок часу. Формувальний експеримент призвів до покращення характеристик, що відображають задоволеність власним життям: зріс загальний бал тесту «Задоволеність життям» М. Мельникової, збільшилися показники за шкалою «Життєва включеність», зменшилися середні показники шкали «Розчарування в житті» (рис. 3).

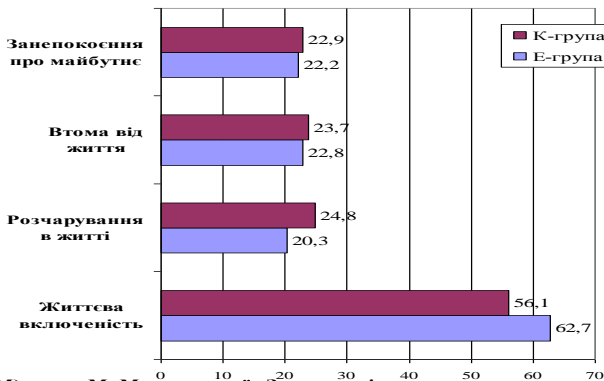

Рис. 3. Показники шкал тесту М. Мельникової «Задоволеність життям» в експериментальній (Е) і контрольній (К) групах після тренінгу

Завдяки яким чинникам могли відбутися такі зміни? Вважаємо, що саме зміст тренінгових процедур і відповідний до них характер міжособистісної взаємодії відіграли вирішальну роль.

Тренінг стимулював реалізацію таких, релевантних до рівня задоволеності життям, особистісних якостей, як відповідальність за себе, психологічна стійкість, прагнення до нового, оптимізм, позитивна самооцінка [1].

Не менш тісно пов'язані із задоволеністю життям оцінки того, що люди судять про тебе за заслугами, інтенсивність соціального спілкування і сприйняття загальних взаємин між людьми як чесних і справедливих, можливість близького душевного спілкування, що базується на довірі.

Усі перелічені «предиктори» задоволеності життям так чи інакше були актуалізовані тренінговими процедурами. Про принципову можливість психологічного впливу на задоволеність життям неодноразово вказували в науковій літературі [2; 7; 9].

У контексті педагогічної взаємодії для нас становили інтерес також *характеристики копінг-стратегій та психологічного захисту особистості*.

Професійна діяльність педагога за своїм змістом, функціональним навантаженням, умовами, формам і щільністю спілкування визначає одну з найбільш напружених у емоційному плані різновидів праці. Високий динамізм, брак часу, робочі перевантаження, соціальна оцінка, необхідність здійснення частих та інтенсивних контактів, взаємодія з різними соціальними групами, тощо, зумовлюють стресовий вплив на педпрацівників.

У напружених професійних ситуаціях система засобів саморегуляції стресового стану, вибудована на основі адекватного застосування способів і прийомів копінг-поведінки, може забезпечити високу результативність праці.

На думку С. Нартової-Бочавер, копінг – це індивідуальний спосіб взаємодії зі ситуацією відповідно до її власної логіки, значущості в житті людини та її психологічними можливостями [5].

Р. Лазарус розглядає копінг (опанування) як когнітивні та поведінкові зусилля, що спрямовані на управління специфічними зовнішніми і/або внутрішніми вимогами, які оцінюються з точки зору відповідності ресурсам індивіда [12, с. 141].

Вплив тренінгу виразно позначився на особливостях використання системи копінг-стратегій учасниками тренінгової програми. На рис. 4 наведено дані про зміни середнього рівня напруги копінг-стратегій (за тестом А. Лазаруса «Стратегії самоопанування») в адапта-

ції Л. Вассермана) в ситуаціях педагогічної взаємодії після генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу.

За шкалами «Планування вирішення проблеми», «Прийняття відповідальності», «Самоконтроль» та «Позитивна переоцінка» встановлено статистично значимі зрушення у бік збільшення використання вказаних копінг-стратегій, а за шкалою «Конфронтація» – зменшення (рис. 4).

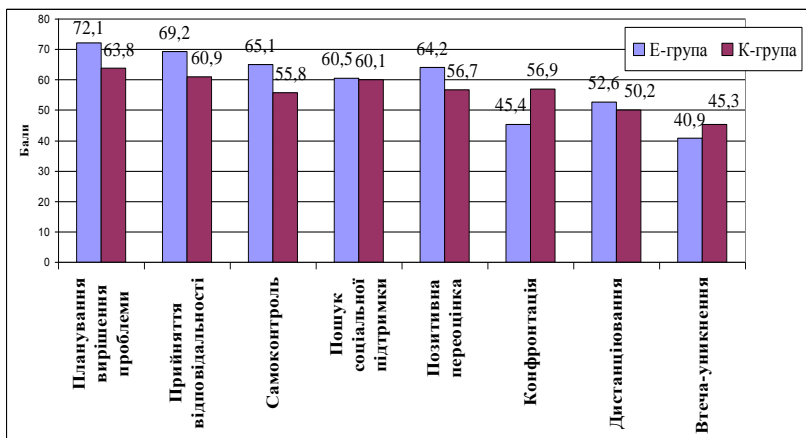

Рис. 4. Показники шкал тесту А. Лазаруса «Стратегії самоопанування» в експериментальній (Е) і контрольній (К) групах після тренінгу

Копінг-поведінка – це стратегії дій, що реалізуються людиною в ситуаціях психологічної загрози фізичному, особистісному і соціальному благополуччю, здійснювані в когнітивній, емоційній та поведінковій сферах функціонування особистості, які ведуть до більш чи менш успішної адаптації.

Охарактеризуємо стратегії дій, застосування яких суттєво зросло або знизилось під впливом тренінгу.

Копінг-стратегія «Самоконтроль»: підвищився контроль за діями, висловлюваннями, проявами стриманості у спонтанності; збільшилася кількість свідомих зусиль, спрямованих на збереження впевненості та оптимізму; активувалась розумова діяльність, увага до інформації, уважність, обережність, продуманість слів і дій, пильність до зовнішніх сигналів.

Копінг-стратегія «Планування вирішення проблем»: більш активна взаємодія зі зовнішньою ситуацією, з інформацією і людьми, свідоміші спроби вирішення проблеми; більша зосередженість і врівноваженість; більше уявлених зусиль для пошуку способів вирішення проблеми, аналізу ситуації, звернення до минулого досвіду.

Копінг-стратегія «Позитивна переоцінка»: підсилення віри, надії та оптимізму; спроби аналізу ситуації, пошук сенсу того, що сталося, з фокусуванням на позитивних аспектах; переосмислення себе, своїх стосунків і життєвих цінностей; зосередження уваги і думок на знаходження «користі / вигоди» зі сформованої ситуації, звернення до Бога задля зниження тривоги і відновлення сили духу та емоційної рівноваги.

Прийняття (визнання) відповідальності – прийняття (визнання) людиною своєї ролі в проблемі та визначення спроб її вирішення.

Копінг-стратегія «Конфронтація», показники якої знизилися, проявляється: у поведінці – посиленням активності, часто імпульсивної, непослідовної і хаотичної, з метою спробувати хоч якось вплинути на ситуацію; в емоціях – збудженням, агресивністю, злістю і досадою, надмірною прямолінійністю і відсутністю гнучкості; у когнітивній сфері – відсутністю плану дій, дезорганізацією розумової діяльності, захопленістю ситуацією.

Нагадаємо, що посттестова актуалізація таких механізмів копінгу, як «Пошук соціальної підтримки», «Дистанціювання», «Втеча-уникнення», не зазнала істотних змін унаслідок проведення тренінгу.

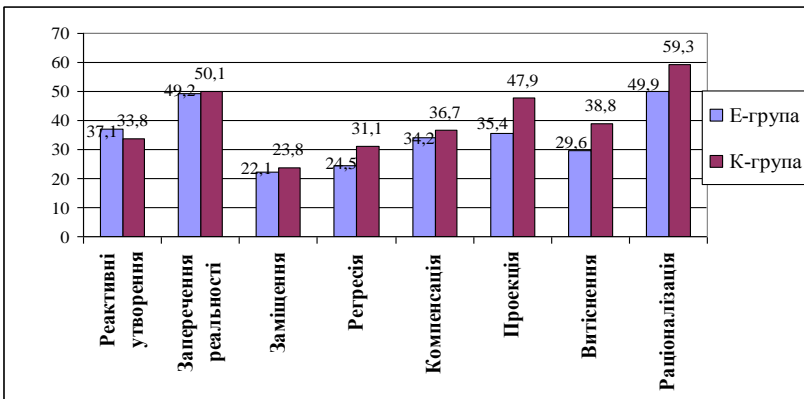

Рис. 5. Показники шкал тесту Плутчика-Келлермана-Конте «Індекс життєвого стилю» в експериментальній (Е) і контрольній (К) групах після тренінгу

Хоча характер і міра вираженості окремих компонентів структури *психологічного захисту* стійко пов'язані з властивостями особистості, проте структура психологічного захисту не є абсолютною і може змінюватись у процесі соціалізації [11].

Під час генезису психологічного захисту відбувається трансформація останнього за такими векторами: асоціальний – соціальний; непродуктивний – продуктивний; стабільний – ситуативний; структурований – деструктурований [8].

Тренінг, як мікросоціалізаційний чинник, вплинув на особливості функціонування *системи психологічного захисту* учасників тренінгової програми: за шкалами тесту «Індекс життєвого стилю» Плутчика-Келлермана-Конте, а саме «Витіснення», «Регресія», «Проекція» та «Раціоналізація», встановлено значиме зменшення напруженості відповідних видів психологічного захисту. Зауважимо, що три із чотирьох механізмів («Витіснення», «Регресія», «Раціоналізація»), рівень напруженості яких після тренінгу зменшився, належать зазвичай до категорії зрілих механізмів захисту, що мають доволі надійний контакт із реальністю (рис. 5).

Копінг-процеси спрямовані на активну зміну ситуації і задоволення значущих потреб, тоді як процеси психологічного захисту – на пом'якшення психічного дискомфорту, перші – активні, гнучкі та конструктивні, використовуються індивідом свідомо, а другі – ригідні, неусвідомлювані та пасивні. На сьогодні властиво об'єднувати захисні механізми і копінг-механізми в цілісну систему адаптивних реакцій особистості.

Висновки. Таким чином, за підсумками формульовального експерименту, внаслідок реалізації програми генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу ми отримали позитивні результати у показниках емпатійних, рефлексивних, захисно-опанувальних складових оптимальної педагогічної взаємодії.

В учасників експериментальних тренінгових груп (порівняно з контрольними) покращилися, «оптимізувалися» показники:

- діалогічності (самоцінності і конструктивності) міжособистісних стосунків; позитивного ставлення до людей («прийняття інших», «віра в людей» «доброзичливість»);

- комунікативної інтолерантності («неприйняття або незрозуміння індивідуальності людини, категоричність або консерватизм в оцінках людей», «прагнення переробити, перевиховати партнерів», «прагнення підладнати партнера під себе, зробити його зручним», «невміння вибачати іншому помилки, незручність, ненавмисно заподіяні неприємності», «невміння пристосовуватися до партнерів»);

- стилю поведінки щодо оточуючих (пом'якшення і об'єктивність);
- задоволеності власним життям (відчуття насиченості і повноти життя, проживання поточного моменту, активності, радості, душевної рівноваги);
- емпатичності у взаємодії (уміння слухати, точності та стійкості емпатії);
- використання копінг-стратегій у контексті педагогічної взаємодії (аналізу ситуацій і можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблем, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, досвіду і ресурсів, визнання своєї ролі у виникненні міжособистісних конфліктів та відповідальності за їх залагодження, сприйняття колізій педагогічної взаємодії як стимулу для особистісного зростання) та функціонування системи психологічного захисту.

За підсумками формувального експерименту можемо стверджувати, що реалізація розробленої програми генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу загалом призводить до необхідних цільових змін, які зафіксовані на емпіричному рівні та засвідчують доцільність його задіяння не лише як потужного засобу оптимізації педагогічної взаємодії, а й усієї особистісної психогенези.

Перспектива дослідження. Психолого-педагогічна проблема застосування ГП КРТ для оптимізації професіогенезу вчителів/ викладачів та учнів/студентів як учасників діади «педагогічна взаємодія» не вичерпується цим дослідженням. Подальшого вивчення потребує використання новітніх інформаційних технологій, зокрема комп'ютерних форм комунікації (наприклад, у варіанті Інтернет-дистанційного навчання), та підготовка майбутніх педагогів до фахової діяльності в режимі віртуального спілкування.

1. Андреевкова Н. В. Проблема социализации личности / Н. В. Андреевкова // Социальные исследования. – М., 1970. – Вып. 3. – С. 38–52.
2. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – М.: Прогресс, 1990. – 336 с.
3. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: дис. ... д-ра психол. наук: спец. 19.00.01 / Жанна Петрівна Вірна. – Луцьк, 2004. – 437 с.
4. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. – 320 с.
5. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 20–30.

6. Секрет І. В. Експериментально-генетичний метод дослідження іншомовного писемного мовлення у старшокласників та студентів / І. В. Секрет // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: матер. міжнар. наук. конфер., присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності акад. С. Д. Максименка (м. Київ, 17–18 грудня 2001 р.). – Т. 1. – К.: Міленіум, 2002. – С. 256–260.

7. Селигман М. В поисках счастья. Как получать удовольствие от жизни каждый день / Марк Селигман. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2010. – 318 с.

8. Субботина Л. Ю. Психология защитного поведения: монография / Л. Ю. Субботина; Яросл. гос. ун-т. – Ярославль: ЯрГУ, 2006. – 220 с.

9. Чиксентмихайи М. Поток. Психология оптимального переживания / Михай Чиксентмихайи. – М.: Альпина нон-фикшн, 2013. – 464 с.

10. Щербан Т. Д. Психологічні особливості педагогічної діяльності / Т. Д. Щербан // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. III. – Ч. 8. – К.: ГНОЗІС, 2001. – С. 249–260.

11. Юркова М. В. Структура и динамика защитных механизмов личности в процессе ее социализации: автореф. дис. на соискание ученой степ. канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / М. В. Юркова. – Ярославль, 2000. – 22 с.

12. Lazarus R. S. Psychological stress and the coping process / R. S. Lazarus. – N.Y.: McGraw-Hill Book, 1966. – 466 p.

Ковальчук З. Я. Емпирический анализ результатов внедрения генетико-психологического коммуникативно-рефлексивного тренинга (ГП КРТ)

Проанализировано результаты формирующего эксперимента по влиянию генетико-психологического коммуникативно-рефлексивного тренинга (ГП КРТ) на некоторые особенности оптимизации педагогического взаимодействия. Доказано, что реализация разработанной автором программы ГП КРТ в целом приводит к необходимым целевым изменениям, которые зафиксированы на эмпирическом уровне и подтверждают целесообразность его задействования не только как мощного средства оптимизации педагогического взаимодействия, но и всего личностного психогенезиса.

Ключевые слова: педагогическое взаимодействие, оптимизация, тренинг, эмпатийность, позитивное отношение к людям, удовлетворенность жизнью, копинг-стратегии, психологическая защита.

Kovalchuk Z. Ya. Empirical analysis of the introduction of genetically-psychological communicative and reflective training (GP CRT)

The article focuses on the results of formative experiment on the impact of genetic and psychological communicative and reflective training (GP CRT) for some features optimize pedagogical interaction. Implementation of the program developed by the author GC RPT generally leads to a targeted changes documented empirical-

ly and prove the feasibility of its involvement not only as a powerful means of optimizing the pedagogical interaction, but also the entire personal psychogenesis.

After the introduction of GP CRT program has been a change in some characteristics of a positive attitude to people, in particular – that is taking another person's faith in its positivity and confidence in her friendly attitude. There were also changes in the characteristics empathy optimal pedagogical interaction, which is an integrated quality individual, which focused synthesized and emotional, cognitive and activity (behavioral) components of interpersonal relations. Forming experiment resulted in improved performance, reflecting satisfaction with their own lives. The impact of the training on the features clearly marked use of coping strategies of participants in the training program. Training as micro socialization factor influenced the features of the system of psychological protection of participants of the training program.

The content of training procedures and in accordance with the nature of interpersonal interaction played a crucial role in that after forming experiment are as follows. The training encouraged the implementation of, relevant to the level of life satisfaction, personal qualities like responsibility for themselves, psychological stability, the desire for a new, optimistic, positive self-esteem. No less closely related to life satisfaction assessment that people judge you on the merits, the intensity of social communication and perception of overall relations between people as honest and fair, an opportunity for a close spiritual communication based on trust. All these «predictors» life satisfaction somehow been actualized training procedures.

Key words: pedagogical interaction, optimization, training, empathy, positive attitudes towards people life satisfaction, coping strategies, psychological defence.

Стаття надійшла 3 травня 2016 р.

УДК 159.9

О. Я. Фінів

ПСИХОЗАХИСТ І СТРЕСОСТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНИЙ РАКУРС

Заналізовано змістову та функціональну семантику терміна «психологічний захист» у контексті самоприйняття особистості. Встановлено змістове і діяльнісне наповнення дефініції, висвітлено основні підходи до її інтерпретації. Наголошено, що стресостійкість і психозахист особистості відіграють надважливу роль у процесі її становлення та вирішення психогенних проблем. Розкрито єдність психологічного захисту і стресостійкості індивіда в контексті протистояння негативним впливам різних травматичних факторів.

Ключові слова: особистість, стресостійкість, психологічні травми, психологічний захист, механізми психозахисту.

Постановка проблеми. Сучасне постіндустріальне інформаційне суспільство висуває підвищені вимоги до стресостійкості людини, адже збільшення агресивно насиченої інформації, зміна звичних ментальних стереотипів поведінки, розбалансованість і нестабільність у соціальній, економічній і політичній сферах істотно знижують психологічну стійкість особистості до деструктивних впливів, породжують загострену необхідність у психозахисній поведінці та впливають на її самосвідомість, зокрема позитивне самоприйняття. Глобальні економічні й політичні трансформації, невинне збільшення екологічних і техногенних катастроф, міжнаціональних і міжрегіональних конфліктів, зростання тероризму та насильства в сучасній світовій спільноті породжують психотравмівне тло для життєіснування людини. Окремого наукового статусу набуває проблема стресостійкості і застосування індивідом психологічного захисту з метою відчуття нею явної (чи хоча б ілюзорної) безпеки.

Стан дослідження. У вітчизняній психології існує значна кількість наукових досліджень, присвячених таким психотравмівним ситуаціям, які зумовлюють дискомфорт особистісної екзистенції, причому в дуже широкому ракурсі: від опису психотипічних рис поведінки людей, що побували в зонах стихійного лиха (Я. Гошовський, С. Максименко, В. Моляко, С. Яковенко та ін.), до феноменології посттравматичного стресу учасників бойових дій (В. Васютинський, Ж. Вірна, В. Корольчук та ін.). Методологічні засади вивчення стресостійкості особистісної психогенези відшукуємо в контексті генетично-психологічних підходів (Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, Г. Костюк, С. Максименко, П. Чамата й ін.). Концептуальні підходи до трактування змістово-функціональної семантики психологічного захисту особистості базуються на аналізі теоретичного доробку низки вчених (Р. Грановська, О. Карпов, Е. Кіршбаум, Н. Нікольська, Г. Тарт, О. Чумакова, М. Юркова, R. Plutchik, H. Kellerman та ін.). Захисні функції індивіда формуються упродовж психогенези, а також заучуються та набуваються у процесі реальної взаємодії з іншими людьми, насамперед з найближчим референтним доволі розмаїтим мікродовкіллям – однолітками, друзями, батьками [1; 2; 5]. Стресостійкість і психологічний захист дають змогу істотно знизити негативний травмогенний вплив різноманітних фрустраторів, проти котрих налаштовано захисні механізми, які поділяють на такі, що спрямовані проти зовнішніх негативних чинників, і механізми, спрямовані проти внутрішніх фрустраторів. За А. Фройд, проти внутрішніх фрустраторів використовуються насамперед такі захисні механізми, як репресія (придушення), супресія (витиснення), регресія; формування реакції;

ізоляція; заперечення (анулювання) здійсненої дії або того, що відбувається; проєкція; інтросекція; звернення на власну особистість; перетворення на власну протилежність; сублімація. Згодом були запропоновані механізми, спрямовані проти зовнішніх фрустраторів: втеча від ситуації; заперечення; ідентифікація; обмеження Я [6].

Мета статті – дослідити в теоретико-емпіричному ракурсі взаємозалежність психологічного захисту і стресостійкості особистості.

Виклад основних положень. Безперечно, виявлення ключових патернів індивідуально-психологічних характеристик, що мають прогностичне значення для визначення вірогідності перебігу і подальшого розвитку посттравматичного стресу, доцільно здійснювати в тісному поєднанні з вивченням психологічного захисту людини як підсвідомої реакції на загрози мікро- і макросоціуму, як своєрідного механізму, що забезпечує стресостійкість.

Стресостійкість і психозахист доцільно розглядати в контексті травматичної події як певного екстремального критичного факту, що трапився і має потужну негативну дію на потерпілого, а також потребує від останнього екстраординарних зусиль, щоб упоратися з його наслідками. Травмогенні ситуації можуть бути як нетривалими (від декількох хвилин до декількох годин), так і надзвичайно потужними й деструктивними за силою впливу, такими, що тривають упродовж певного часу або часто і регулярно повторюються. Короткотривалі травмівні події (автокатастрофа, пожежа, напад злочинця тощо) можуть залишати незгладимий слід у психіці людини, проявляючись чи в настривих спогадах, чи у снах або інших несподіваних побутових поведінкових ситуаціях, зокрема на рівні асоціацій, яскравого спогаду-інсайту тощо.

З великою вірогідністю виникають і проявляються симптоми посттравматичного стресу, найперше на рівні нав'язливих думок з приводу травми, бажання усамітнитися, уникати інших людей, або навпаки – прагнення розчинитися у плетиві міжособистісної комунікації, щоб призабути про травмогенні факти і прикрі події. Крізь призму посттравматичного стресу можна простежити найтипівіші варіанти особистісної реакції на травмівні події, які здебільшого глибоко торкаються внутрішнього психосвіту особистості та заподіюють настільки сильні страждань, що породжують бурхливі соматовегетативні реакції та стимулюють психоемоційне вигорання і виснаження.

Основними травмогенними чинниками традиційно визнаються безпосередня загроза життю і здоров'ю близьких людей, смерть рідних, фізичні травми, поранення та ін. [3]. Основними варіантами виходу зі силового поля їхньої дії є вироблення конструктивів стресостійкості

й адекватне застосування механізмів психологічного захисту та копінг-поведінки.

Отож психологічний захист особистості є своєрідною протиотрутою від стресів і психотравм. Здійснений вище різнобічний аналіз поглядів на суть феномена психологічного захисту людини засвідчив, що він найчастіше розглядався в контексті психоаналітичної та гуманістичної парадигм. Психоаналітичну теорію захисту, запропоновану З. Фройдом, піддавали змінам і доповненням і всередині самого психоаналізу та його різновидів (А. Фройд, Р. Грінсон, Р. Symonds та ін.), і в інших напрямках та школах психотерапії – індивідуальної (А. Адлер), аналітичної (К. Г. Юнг), соціокультурної (К. Горні), гуманістичної (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм та ін.), тілесно орієнтованої (В. Райх). Визначальним предметом їх дослідження були причини внутрішніх глобальних і приватних мікро- і макроконфліктів, що породжують захист, його функції та різноманітні механізми. Безперечно, окремим науковим відгалуженням стали плідні й оригінальні ракурси і доповнення до вивчення проблеми психологічного захисту, які внесли R. Plutchik, H. Kellermann, H. R. Conte та ін. Якраз плеяда цих учених розробила сучасні концептуальні підходи, які враховували структурну теорію захисту і методику діагностики основних захисних механізмів на базі психоаналізу та загальної психоеволюційної теорії емоцій. Забезпечення опірності стресорам і травмам, запорука особистісної безпеки – основне покликання психозахисту.

Психологічний захист – сукупність психологічних механізмів, дій і способів, спрямованих на зменшення або усунення причин, що загрожують цілісності і стійкості людини, її Я, а також на збереження гармонійності й урівноваженості структури її особистості. Однак у цілій низці випадків психологічний захист, призначений для стабілізації особистості, призводить до протилежного результату у вигляді різних психосоматичних захворювань, деформацій характеру, труднощів в адаптації до зовнішнього середовища і особистісного розвитку (Е. Кіршбаум, А. Єремєєва, О. Романова, Л. Гребенніков та ін.). У сучасних умовах дослідження психологічного захисту особистості, насамперед причин, що лежать в основі виникнення деструктивного захисту, і шляхів подолання його негативних наслідків, є актуальною соціально значущою проблемою психологічної науки.

У трактуванні змістово-функціональної семантики психозахисту особистості можна виокремити такі положення: 1) психозахист – психічна діяльність, спрямована на спонтанну мимовільну ліквідацію наслідків психічної травми; 2) способи переробки інформації в мозку, які блокують загрозову інформацію; 3) механізм адаптивної перебудови

сприймання й оцінки, що задіюється у випадках, коли особистість не може адекватно оцінити почуття занепокоєння, зумовлене внутрішнім або зовнішнім конфліктом, і не може впоратися зі стресом; 4) психозахист є лише фільтром свідомості; 5) способи репрезентації спотвореного сенсу; 6) пасивно-оборонні форми реагування в патогенній чи екстремальній життєвій ситуації; 7) механізми, що підтримують цілісність свідомості; 8) динаміка системи настановлень особистості у випадку конфлікту цінностей чи настановлень; 9) механізм компенсації психічної і/або фізичної недостатності тощо.

По суті, психозахисні механізми ніби оберігають усвідомлення індивідом різного роду негативних емоційних переживань і перцепцій, сприяють збереженню психологічного гомеостазу, стабільності, вирішенню внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів та перебігають на несвідомому, підсвідомому та усвідомленому рівнях. До позитивних наслідків психозахисту традиційно зараховують насамперед те, що захисні механізми особистості несвідомо оберігають психіку від травм, дозволяють зберегти її стійкість на тлі дестабілізуючих переживань і домогтися дещо успішної адаптації, зокрема, корисний адаптивний ефект більшою мірою проявляється тоді, коли масштаб конфлікту, загрозливого для особистісної цілісності, відносно невеликий. Негативними наслідками вважають те, що він перешкоджає людині усвідомити свої помилки стосовно власних рис вдачі і мотивів поведінки, а це, своєю чергою, часто утруднює ефективне вирішення особистих проблем. Для того щоб не завдати шкоди психіці людини, психозахист може спотворити сенс подій і переживань, тобто позбавляє її можливості активно впливати на ситуацію, та нейтралізує джерело переживань. Тому за істотного конфлікту, що потребує усунення його причин, психозахист відіграє, швидше, негативну роль, затушовуючи його та знижуючи його емоційну напруженість і значущість для людини. Альтернативою за таких ситуацій може бути або реальне втручання в ситуацію і перетворення її, або самозміни, адаптація до ситуації завдяки перетворенню самої людини. Вочевидь, один і той же захисний механізм може бути використаний людиною неусвідомлено й усвідомлено (цілеспрямовано), однак у такому разі слід вести мову про різну статусну характеристику цього механізму в різних випадках.

Стресостійкість – вироблення навичок реакції на психотравмівний досвід – активно проявляється в специфіці соціально-психологічного життя людини з психофізичними обмеженнями, зокрема на багатьох рівнях її міжособистісного спілкування, а також на конструктах самоусвідомлення. Здебільшого неповносправна особистість вибудовує потужні системи психологічного захисту, що дозволяє

їй відчувати власну захищеність від гандикапного, упередженого, агресивного, зневажливого та іншого меншовартісного ставлення. Очевидно, що і в третьому тисячолітті слід вести мову про виживальну екзистенцію неповносправної особистості, яка змушена захищати себе на психо- і соціогенному рівнях. Аналізована проблематика потребує подальших поглиблених досліджень, зокрема у векторі встановлення міри позитивності/негативності психозахисту під час самоприйняття, насамперед у процесі набуття особистістю, зокрема на підлітковому етапі онтогенезу, власної ідентичності. Слід зазначити, що на становлення самоприйняття дітей значний вплив має підліткова криза, джерела якої полягають у розбіжностях між темпами загальноорганічного, пубертатного і соціального дозрівання. Психолого-педагогічне вивчення самоставлення і самоприйняття підлітків залежно від зовнішніх оцінок повинно враховувати афективні, когнітивні, мотиваційні та інші детермінанти й особливості цього процесу. Не слід випускати з поля зору ще один надважливий фактор – загальний актуальний стан психофізичного розвитку підлітка (особливо його пубертатно-гормональні складові). Нонкомформні поведінкові тактики матеріалізуються в реалізації набутих дітьми в процесі спілкування позицій зверхності, погордливості, самолюбства, хизування і призводять до значних деформацій образу Я, сповільнюють процес самоприйняття. Наслідками цього можуть бути різноманітні дисфункції, навіть на глибинних рівнях, психоструктури дитини підліткового віку. Розлади можуть проявлятися насамперед в емоційно-оцінному й емоційно-ціннісному дисбалансі дитини, оскільки в її самосвідомості домінує механізм сенсорного відмежування, що лежить в основі утворення емоційних бар'єрів, які, разом з регулятивними і смисловими, створюють значні складнощі для самоприйняття. Комплекс «гідкого каченяти» та інші підліткові комплекси можуть бути як симптоматикою вікової кризи, так і найхарактернішою ознакою психотравмування через явні або здебільшого лише уявлені дисморфобії.

Стресостійкість зводиться також до набуття знань і умінь та вироблення навичок для того, щоб оберігати самосвідомість від емоційно-аксіологічних зрушень, посягань і зміщень, адже, не набувши ще статусу стійких нормоутворень, емоційне відмежування й надмірний психозахист з режиму ситуаційності не переростуть у загальне самоприйняття і самозаперечення. У контексті сказаного нагальною є потреба в неперервній актуалізації та підсиленні емоцій і взаємин позитивного суб'єктивного змісту в індивіда, які здатні призвести до покращання самоприйняття та послаблення гіпертрофованих технік психозахисту, а загалом, до успішної його соціалізації. Стресостійкість

і психозахист особистості відіграють дуже важливу роль у процесі її становлення, а також вирішення і задоволення різноманітних біо-, соціо- та власне психогенних потреб. Для впевненої просоціальної психогенези, встановлення і підтримки стабільності гармонійної та «захищеної» Я-концепції людині потрібна єдність позитивного образу Я та повномірного самоприйняття.

У ситуаціях тривалої розлуки з рідними, батьками під час війни, бойових дій, участі в антитерористичних операціях у дітей можуть проявлятися симптоми депресії, фрустрованості, тривожності, нездатність відчувати задоволення, порушення соціальних контактів, загальна стеничність емоцій та комунікативна замкнутість. Як відомо, основними наслідками терористичних актів і для дорослих, і для дітей є ступор, замкнутість, «заціпеніння», відчуття провини, депресії, проблеми в спілкуванні, психоемоційне вигорання та інші афективні розлади. Сіяння страху способом тероризму закономірно породжує втрату почуття безпеки, понижує стресостійкість і мимоволі спонукає до частих і доволі хаотичних застосувань різноманітних механізмів психозахисту. Стресостійкість і психозахист надто потрібні у випадку переживання різних стихійних лих; зокрема, у перші моменти після катастрофи більшість людей відзначають недиференційовані страхи, різномодальну тривогу, елементи порушення свідомості, сейсмобію, порушення сну та інші особистісні дисфункції. Типовими проявами є страхи під час появи стимулу, пов'язаного з травматичним переживанням, соматичні скарги, невпевненість у власному здоров'ї, підвищена тривожність, шоківі й панічні стани, розгубленість, безпорадність тощо. Посттравматичний стрес спричиняє цілу низку реакцій різного походження: від фобічних симптомів до психосоматичних розладів (енурезу, головних болів), причому все це супроводжується інтенсивними афективними розладами.

На базі двох експериментальних майданчиків (ЗОШ І–ІІІ ступенів № 20 м. Луцька (n = 73) та спеціалізованої школи-інтернату І–ІІІ ступенів для дітей зі зниженим зором смт. Нагуєвичі Дрогобицького району Львівської області (n = 53)) за допомогою пакета валідних методик («Індекс життєвого стилю (Life Style Index)» (Р. Плутчик), «Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту» (В. Бойко), «Шкала самоповаги» (М. Розенберг), «Тест-опитувальник самоставлення» (В. Столін, Л. Пантелєєв), «Тест самоакцептації підлітків і сприймання батьківських установок стосовно них» (М. Алексєєва, О. Насонова), «Q-сортування» (В. Стефенсон), «Метод багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин» (Т. Лірі), «Діагностика особистісної тривожності» (А. Прихожан), «Методика діагностики

особистісної тривожності» (Ч. Спілбергер, Ю. Ханін)) нами було проведено емпіричне дослідження континуальної залежності психологічного захисту і самоприйняття особистості у контексті вироблення стресостійкості. Дослідження ґрунтувалося на науково-методичних принципах проведення психолого-педагогічного експерименту, а експериментальне віднайдення основних індикаторів дозволило системно розглянути сутнісні критерії психологічного захисту і самоприйняття, тому емпіричні показники дали змогу перевірити міру їхнього взаємозв'язку, скоординованості та відповідності засадничим теоретичним положенням.

Завдяки проведеному поліфакторному аналізу було виокремлено дванадцять чинників, з яких нам вдалося вичленувати п'ять основних, на котрі припало найбільше семантичне навантаження та в яких зосередилися найістотніші показники психозахисту і самоприйняття досліджуваних. Змістове та функціональне порівняння факторів обох груп досліджуваних (підлітки із загальноосвітньої школи та підлітки зі спеціалізованої школи-інтернату для дітей зі зниженим зором) дало змогу встановити психологічні особливості і найтиповіші та найважливіші параметри й показники їхнього самоприйняття та психологічного захисту у розрізі стресостійкості. Перший чинник під назвою «конформно-тривожна регресія» охоплює такі показники: «регресія», «міжособистісна тривожність», «уникнення», «добросердечність – несамостійність – конформність», «авторитарна гіперсоціалізація», «знехтуваність», «занедбаність», «довірливість – слухняність – залежність», «замкнутість» та зі знаком «-» «любов», «опіка», «комунікативність». До другого чинника з умовною назвою «самооцінно-тривожне заміщення» увійшли такі показники: «маленький невдаха», «заміщення», «миролюбство», «самооцінна тривожність», «високий рівень самоповаги», «високий рівень тривожності», «залежність» та зі знаком «-» «акцептація», «низький рівень тривожності», «глобальне самоставлення». До третього чинника «амбівалентно-нонконформне заперечення» віднесено такі показники: «впевненість – самовпевненість – самозакоханість», «скептицизм – упертість – негативізм», «заперечення» та зі знаком «-» «самозвинувачення», «поступливість – боязкість – пасивна покора». Показниками четвертого фактора «песимістично-агресивна проєкція» стали «низький рівень самоповаги», «агресія», «проєкція», «комунікативність», «лідерство – владність – деспотизм» та зі знаком «-» «прийняття боротьби». До п'ятого фактора з умовною назвою «інтегрально-самоакцептивне витіснення» увійшли «загальна самоакцептація», «прийняття зовнішності», «витіснення», «інтегральний образ Я» та зі знаком «-» «низький рівень самоповаги», «самоін-

терес». На надто тривалу й obsesivnu дію психологічного захисту вказують неадекватна самооцінка, розбалансоване, хаотичне й дифузне самоприйняття, високий або дуже низький рівні тривожності, численність сильних страхів, висока конфліктність, амбівалентне ставлення до близьких та інші деструктивні показники, які знижують стресостійкість.

Також із метою якомога ціліснішого вивчення феномена психозахисту особистості у структурі її самоприйняття та в контексті стресостійкості нами було здійснено теоретичний аналіз проблеми та проведено серію емпіричних досліджень, спрямованих на встановлення сутнісного і функціонального взаємозв'язку між травмогенним досвідом дитинства в досліджуваних і механізмами їхнього психозахисту в дорослому віці. Було емпірично встановлено наявність взаємозв'язку між пережитими в дитинстві психотравмами й особливостями застосування психологічного захисту вже в дорослому віці, зокрема у процесі самоприйняття.

Констатовано, що отримані в дитинстві різноманітні деприваційні деструктивно-агресивні та психоемоційні травми істотно впливають на процес формування самосвідомості особистості. Вони різною мірою супроводжують онтогенез і проявляються у надмірно частому застосуванні вже дорослою людиною психозахисних механізмів порівняно з умовною нормою, а також ускладнено позначаються на становленні її успішного самоприйняття.

На підставі якісної інтерпретації результатів емпіричного дослідження нами диференційовано таку узагальнену почерговість залучення психологічного захисту: 1) для досліджуваних, що пережили в дитинстві травмогенні ставлення знехтуваності, відкидання, занедбаності, традиційно притаманніше використовувати регресію, витіснення, заперечення, сублімацію; 2) для досліджуваних, що зазнали в дитинстві агресивного ставлення і приниження батьків, характерним є використання регресії, конформізму, витіснення, заміщення, анулювання; 3) для досліджуваних, які мають дитячий досвід порушеної довіри/зради і несправедливості, типовими є сублімація, компенсація, фантазія, заміщення, заперечення, ізоляція.

Названі механізми психозахисту ми трактували як такі, що дозволяють певною мірою посилити стресостійкість щодо травм минулого.

Висновки. Стресостійкість особистості і застосування конкретного набору психозахисних механізмів дозволяє істотно нейтралізувати психоемоційне вигорання та загальне психофізичне виснаження, що зумовлені негативним впливом травмогенних чинників.

Психозахисні механізми завдяки блокуванню негативної інформації активізують особливості її переробки, спричиняються до того, що вона не повинна бути доведена до свідомості, істотно нейтралізують природу перепон, з якими зіштовхується людина, та уможливають досягнення певного результату захисту – уникнення небезпеки.

Перспектива дослідження. Вивчення стресостійкості індивіда як полімодальне застосування психологічного захисту та копінг-поведінки доцільно здійснювати у крос-культурній парадигмі, а також у контексті широкого кола актуальних соціально-психологічних проблем сучасності (надання допомоги учасникам бойових дій, біженцям, жертвам екологічного лиха та іншим категоріям людей, які зазнають болісних трансформацій свого життєвого світу).

1. Гошовська О. Психозахисне самоприйняття особистості: монографія / О. Гошовська. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – 316 с.

2. Демина Л. Д. Психическое здоровье и защитные механизмы личности: учебное пособие / Л. Д. Демина, И. А. Ральникова. – Барнаул: Изд-во Алтайского государственного ун-та, 2000. – 123 с.

3. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / В. М. Корольчук; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – 511 с.

4. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.

5. Романова Е. С. Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика / Е. С. Романова, Л. Р. Гребенников. – Мытищи: Талант, 1996. – 144 с.

6. Фрейд А. Эго и механизмы защиты / А. Фрейд; пер. с англ. М. Гинзбурга. – М.: Эксмо, 2003. – 256 с.

Финив О. Я. Психозащита и стрессоустойчивость личности: теоретико-эмпирический ракурс

Проанализировано смысловую и функциональную семантику термина «психологическая защита» в контексте самопринятия личности. Установлено смысловое и деятельностное наполнение дефиниции, отражены основные подходы к ее интерпретации.

Отмечено, что стрессоустойчивость и психозащита личности играют очень важную роль в процессе ее становления и решения психогенных проблем. Раскрыто единство психологической защиты и стрессоустойчивости человека в контексте противостояния негативным влияниям разных травмирующих факторов.

Ключевые слова: *личность, стрессоустойчивость, психологические травмы, самопринятие, психологическая защита, механизмы психозащиты.*

Finiv O. Ja. Psychological defence and firmness to stress of personality: theoretical and empiric foreshortening

Speech goes in the article about semantic and functional semantics of term «psychological defence» in the context of acceptance of personality. The conceptual mainlines of psychological defence selfacceptance of personality are exposed in the article. The specific of psychological defence of personality is reflected in the context of functioning of their acceptance. The semantic is set and filling of definition, the basic going is reflected near her interpretation. The psychological defense is considered as a specific functional system of activity, the basic properties of which forms the individual personal protective style. The psychological defense is explained as a conscious or unconscious behavior that helps to reduce the psychological discomfort and thereby increases the resistance to destructive factors of individual life. This regulatory system that operates in a situation of internal or external conflict and subsystem includes stabilization and poverty, including adaptation.

Considered one of the main terms of mental health – stress. The concept of «stress», and analyzed the psychological conditions and preconditions of stress. The problem of psychological distress of people, including students and experts of different areas of professional activity, becomes topical in scientific and practical field due to the continuous growth of social, economic, environmental, technological and personal extreme conditions of our life and due to significant changes in the work content and conditions of representatives of many professions.

The results of empiric study of features of psychological defence are reflected for healthy children and children with mionectic sight.

In the article close connection is exposed between psychological defence of personality and feeling by her own safety. The author outlines prospects of further research in this direction.

Key words: *personality, firmness to stress, psychological traumas, acceptance itself, psychological defence, mechanisms of psychological defence.*

Стаття надійшла 15 квітня 2016 р.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЇ

ВІТАЄМО

з успішним захистом дисертації кандидата психологічних наук!

11 грудня 2015 року старший викладач кафедри психології управління факультету № 7 **Олександр Степанович Колосович** захистив кандидатську дисертацію на тему: «**Психологічні особливості службової взаємодії офіцера з неформальними лідерами військового підрозділу**» за спеціальністю 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах».

Науковий керівник – кандидат психологічних наук, доцент Олександр Анатолійович Куций, доцент кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Робота виконана в Національному університеті цивільного захисту України (м. Харків). Рішення Атестаційної комісії щодо присвоєння Колосовичу Олександрю Степановичу наукового ступеня кандидата психологічних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 25.02.2016 р. № 161.

28 квітня 2016 року викладач кафедри психології управління факультету № 7 **Наталія Михайлівна Василець** захистила кандидатську дисертацію на тему: «**Соціально-психологічні чинники довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ України**» за спеціальністю 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи».

Науковий керівник – заслужений діяч науки і техніки України, доктор філософських наук, професор Валентина Володимирівна Москаленко.

Робота виконана в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України, лабораторії соціальної психології (м. Київ).

* * *

Вітаємо науковців та студентів-психологів з 10-річчям створення факультету!

У квітні 2016 року минуло 10 років з часу, коли у Львівському державному університеті внутрішніх справ почав функціонувати новий факультет – психологічний – перший на теренах Львівщини. На сьогодні лави українських психологів поповнили більше тисячі фахівців-випускників Львівського державного університету внутрішніх справ. Львівські психологи працюють у різних галузях народного господарства і в силових структурах, на підприємствах і в організаціях, соціальних та реабілітаційних службах.

Факультет підтримує наукові зв'язки з багатьма навчальними та науково-дослідними установами України і зарубіжжя, серед них НПУ ім. М. П. Драгоманова, Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Інститут соціальної та політичної психології (м. Київ), Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харківський національний університет цивільного захисту України, the Police Academy in Szczytno, University of Wroclaw (Poland) та інші навчальні і наукові заклади України, Білорусії та Польщі.

Зріс науковий потенціал факультету. Лише за останні п'ять років близько двадцяти науково-педагогічних працівників захистили докторські і кандидатські дисертації у вітчизняних та зарубіжних спеціалізованих вчених радах, більше десяти – отримали вчене звання професора і доцента.

Науковці зареєстровані у міжнародних наукометричних базах Google Академія, www.researcherid.com.

З нагоди ювілею на факультеті з-поміж інших відбулись і наукові заходи: 19 квітня 2016 року – студентська науково-практична конференція «Актуальні аспекти формування індивідуального здоров'я» та 25 квітня 2016 року – науково-теоретичний семінар кафедри психології управління «Психологія у видатних постатях і віхах розвитку». Під час студентської науково-практичної конференції обговорювали питання про здоровий спосіб життя як чинник індивідуального здоров'я; вплив стресу на здоров'я людини; теоретичні та практичні аспекти впливу на психосоматику людини музики; методи оздоровлення при цукровому діабеті; несприятливий вплив на здоров'я людини наркотиків; окремі аспекти оздоровлення танцями; іпотерапія як оздоровча технологія; вплив біополя на здоров'я людини; оздоровлен-

ня нетрадиційними методами, вегетаріанством, сонячною енергією; залежність індивідуального здоров'я від емоцій.

У межах семінару науковці та студенти розглянули досягнення видатних зарубіжних психологів, внесок у розвій психологічної науки вітчизняних психологів, проаналізували основні віхи розвитку психології, а також підбили підсумки вікторини «Видатні постаті психології», що відбулась на факультеті напередодні.

Почесними грамотами, науковими виданнями та іменними ручками «Факультету психології – 10 років» було відзначено студентів-переможців. Тези виступів на семінарі розміщено у кафедральному збірнику науково-методичних праць «Психологія управлінської діяльності», присвяченому ювілею факультету.

* * *

НАШІ АВТОРИ

- Андрушко Л. М.** кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри українознавства Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Андрушко Я. С.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Бамбурак Н. М.** кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології діяльності в особливих умовах факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Баранюк Н. І.** магістр психології, викладач кафедри психології факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Бондаренко В. А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри іноземних мов Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Борисенко О. М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології управління факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Борисюк О. М.** старший викладач факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Василець Н. М.** викладач факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гошовська Д. Т.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Гошовський Я. О.** доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Гриців Н. С.** магістр психології, викладач кафедри психології факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гуменюк Л. Й.** кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології управління факультету № 7

- Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Денисюк М. А.** студент факультету № 6 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Єсімов С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Жигайло Н. І.** доктор психологічних наук, професор, професор кафедри менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Калька Н. М.** старший викладач кафедри психології факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Карпенко Н. А.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології управління факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кісіль З. Р.** доктор юридичних наук, професор, декан факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ковальчук З. Я.** доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Козирєв М. П.** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри психології управління факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Колосович О. С.** кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології управління факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кудрик Л. Г.** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри життєвих компетентностей Львівського інституту післядипломної педагогічної освіти.

- Кузьо Л. І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Михаць О. І.** студентка факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Музика С. В.** слухач магістратури факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Орищин-Буждиган Л. С.** доктор філософії, старший викладач кафедри психології управління факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- П'єх О. С.** студент факультету № 6 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Полегонький В. В.** слухач магістратури факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Сибірна Р. І.** доктор біологічних наук, професор, професор кафедри психології діяльності в особливих умовах факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Сибірний А. В.** кандидат біологічних наук доцент Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Сивак М. В.** протоієрей, кандидат богословських наук, проректор з наукової роботи Львівської православної духовної академії.
- Сірко Р. І.** кандидат психологічних наук, доцент, заступник начальника кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.
- Скольська Н. Ю.** слухач магістратури факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Стельмах О. В.** кандидат психологічних наук, викладач кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.
- Сурмяк Ю. Р.** кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології управління факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Угрин О. Г.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології управління факультету № 7 Львів-

- ського державного університету внутрішніх справ.
- Федчук О. В.** слухач магістратури факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Фінів О. Я.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології управління факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Цивінська М. В.** викладач кафедри психології факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Юрченко І. В.** кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри педагогіки і психології Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Ясінський В. П.** старший викладач кафедри психології діяльності в особливих умовах факультету № 7 Львівського державного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

Розділ 1

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ ТА СОЦІАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ КРИЗ

Бамбурак Н. М. Теоретико-методологічні орієнтири дослідження функціонування сім'ї.....	3
Василець Н. М. Психологічне благополуччя особистості як чинник довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ.....	12
Гриців Н. С. Калька Н. М. Психологічні аспекти формування контрзалежності в контексті функціонування макро- і мікросистем суспільства.....	20
Козирєв М. П. Девіантна поведінка як соціально-психологічне явище та її профілактика.....	28
Оришин-Буждиган Л. С., Скольська Н. Ю. Порівняльний аналіз оптимістичного налаштування сучасної української молоді.....	39
Сибірна Р. І., Сибірний А. В. Захист прав осіб із психічними розладами в Україні.....	57
Сивак М. Релігійно-світоглядні основи еклезіологічного розуміння шлюбу.....	63
Юрченко І. В. Психологічна допомога сім'ям в умовах вимушеної трудової міграції.....	73

Розділ 2

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПІДГОТОВКИ КУРСАНТІВ І СТУДЕНТІВ
ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Андрушко Я. С., Михаць О. І.

Психологічний аналіз статевої особливості кар'єрних
орієнтацій у студентської молоді.....85

Баранюк Н. І.

Емпіричне дослідження психологічних аспектів ефективності
управління персоналом: кореляційний та факторний аналіз.....96

Бондаренко В. А., Єсімов С. С., П'єх О. С.

Методологічні засади компетентнісного підходу до розстановки
кадрів патрульної служби Національної поліції України.....105

Борисюк О. М.

Методологія емпіричного дослідження управлінської
компетентності майбутніх офіцерів ОВС.....117

Жигайло Н. І., Стельмах О. В.

Формування професійної Я-концепції майбутніх
рятівників.....128

Кісіль З. Р.

Технологія управління службовою кар'єрою працівників
Національної поліції України.....140

Ковалів М. В., Денисюк М. А.

Вплив зовнішнього середовища на деструктивні мотивації водіїв
транспортних засобів щодо безпеки дорожнього руху.....151

Колосович О. С.

Психологічні аспекти взаємодії молодого офіцера з неформальним
лідером військового підрозділу.....162

Кузьо Л. І.

Динаміка становлення мотивації учбової діяльності студентської
молоді.....172

Сірко Р. І.

Динаміка мотивів майбутніх психологів вищих навчальних
закладів системи ДСНС України.....179

Сурмяк Ю. Р., Кудрик Л. Г.

Педагогічний коучинг у підготовці студентів-психологів.....	187
---	-----

Розділ 3

**ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ:
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ТА ЕМПІРИЧНИЙ РАКУРСИ**

Андрушко Л. М., Ясінський В. П.

Вплив синього кольору на психіку та фізіологічні функції людини.....	198
--	-----

Борисенко О. М., Музика С. В.

Концепції та теорії причин виникнення розладу спектра аутизму.....	209
--	-----

Гошовська Д. Т., Гошовський Я. О.

Основні типологічні параметри феномена психічної депривації.....	218
--	-----

Гуменюк Л. Й., Федчук О. В.

Дослідження посттравматичного стресового розладу і напрямків психореабілітації постраждалих від воєнних психотравм.....	228
---	-----

Калька Н. М., Цивінська М. В.

Доцільність врахування особливостей емоційної пам'яті під час проведення поліграфологічних досліджень.....	240
--	-----

Ковальчук З. Я.

Емпіричний аналіз результатів упровадження генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу (ГП КРТ).....	247
--	-----

Фінів О. Я.

Психозахист і стресостійкість особистості: теоретико-емпіричний ракурс.....	258
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ.....269

НАШІ АВТОРИ.....272

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел 1
**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ
И СОЦИАЛЬНЫХ СООБЩЕСТВ В УСЛОВИЯХ
СОЦИАЛЬНЫХ КРИЗИСОВ**

Бамбурак Н. М. Теоретико-методологические ориентиры исследования функционирования семьи.....	3
Василец Н. М. Психологическое благополучие личности как фактор общественного доверия к сотрудникам органов внутренних дел.....	12
Грыцив Н. С., Калька Н. Н. Психологические аспекты формирования контрзависимости в контексте функционирования макро- и микросистем общества.....	20
Козырев Н. П. Девиантное поведение как социально-психологическое явление и его профилактика.....	28
Орищин-Буждыган Л. С., Скольская Н. Ю. Сравнительный анализ оптимистического настроения современной украинской молодежи.....	39
Сибирная Р. И., Сибирный А. В. Защита прав лиц с психическими расстройствами в Украине.....	57
Сивак М. В. Религиозно-мировоззренческие основы экклезиологического понимания брака.....	63
Юрченко И. В. Психологическая помощь семьям в условиях вынужденной трудовой миграции.....	73

Раздел 2

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ
ПЕРСОНАЛОМ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ПОДГОТОВКИ КУРСАНТОВ И СТУДЕНТОВ
К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Андрушко Я. С., Мыхаць О. И.

Психологический анализ половых особенностей карьерных ориентаций у студенческой молодежи.....85

Баранюк Н. И.

Эмпирическое исследование психологических аспектов эффективности управления персоналом: корреляционный и факторный анализ.....96

Бондаренко В. А., Есимов С. С., Пьех О. С.

Методологические основы компетентного подхода к расстановке кадров патрульной службы Национальной полиции Украины.....105

Борисюк О. Н.

Методология эмпирического исследования управленческой компетентности будущих офицеров ОВД.....117

Жигайло Н. И., Стельмах А. В.

Формирование профессиональной Я-концепции будущих спасателей.....128

Кисиль З. Р.

Технология управления служебной карьерой работников Национальной полиции Украины.....140

Ковалив М. В., Денюсюк М. А.

Влияние внешней среды на деструктивные мотивации водителей транспортных средств по безопасности дорожного движения.....151

Колосович О. С.

Психологические аспекты взаимодействия молодого офицера с неформальным лидером воинского подразделения.....162

Кузьо Л. И.

Динамика становления мотивации учебной деятельности
студенческой молодёжи.....172

Сирко Р. И.

Динамика мотивов будущих психологов высших учебных
заведений системы ГСЧС Украины.....179

Сурмяк Ю. Р., Кудрик Л. Г.

Педагогический коучинг в подготовке студентов-
психологов.....187

Раздел 3

**ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ:
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ И ЭМПИРИЧЕСКИЙ РАКУРСЫ**

Андрушко Л. М., Ясинский В. П.

Влияние синего цвета на психику и физиологические
функции человека.....198

Борисенко О. М., Музыка С. В.

Концепции и теории причин возникновения расстройств
спектра аутизма.....209

Гошовская Д. Т., Гошовский Я. А.

Основные типологические параметры феномена
психической депривации.....218

Гуменюк Л. И., Федчук А. В.

Исследование посттравматического стрессового
расстройства и направлений психореабилитации пострадавших
от военных психотравм.....228

Калька Н. Н., Цывинская М. В.

Целесообразность учета особенностей эмоциональной
памяти при проведении полиграфологических
исследований.....240

Ковальчук З. Я.

Эмпирический анализ результатов внедрения генетико-
психологического коммуникативно-рефлексивного тренинга
(ГП КРТ).....247

Финин О. Я.

Психозащита и стрессоустойчивость личности: теоретико-
эмпирический ракурс.....258

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....269

НАШИ АВТОРЫ.....272

CONTENTS

Section 1

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL INSTITUTIONS AND SOCIAL COMMUNITIES FUNCTIONING IN THE CONDITIONS OF SOCIAL CRISES

Bamburak N. M.

Theoretical and methodological orientations of family
functioning research.....3

Vasylets' N. M.

Psychological well-being of the individual as a factor of public
confidence in police officers.....12

Hrytsiv N. S., Kalka N. M.

Psychological aspects of counter dependence formation
in the context of macro- and micro society
system functioning.....20

Kozyrev N. P.

Deviant behavior as a social-psychological phenomenon
and its prevention.....28

Oryshchyn-Buzhdyhan L. S., Skolska N. Y.

Comparative analysis of optimistic bias for young people
from Ukraine.....39

Sybirna R. I., Sybirnyi A. V.

Protection of rights of individuals with mental disorders in Ukraine.....57

Syvak M. V.

Religious and philosophical foundations of ecclesiological
understanding of marriage.....63

Yurchenko I. V.

Psychological help to families forced to work emigration.....	73
--	----

Section 2

**PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF PERSONNEL
MANAGEMENT OF THE INTERIOR
AND PSYCHOLOGICAL TRAINING SOBLYVOSTI CADETS
AND STUDENTS TO THE PROFESSION**

Andrushko Ya. S., Myhats O. I.

Psychological analysis of sex specific career orientations of students.....	85
--	----

Baranyuk N. I.

Empirical studies the psychological aspects of personnel management efficiency: correlation and factor analysis.....	96
---	----

Bondarenko V. A., Yesimov S. S., Piekh O. S.

The methodological principles of the competence approach to the personnel placement of patrol service of the National police of Ukraine.....	105
--	-----

Borysjuk O. M.

Methodology of empirical research of management competence of the future internal affairs officers.....	117
--	-----

Zhyhaylo N. I., Stelmah O. B.

Conditional psychology of forming professional self-concept future rescue workers.....	128
---	-----

Kisil Z. R.

Management technology of employees service career of the National Police of Ukraine.....	140
---	-----

Kovaliv M. V., Denysiuk M. A.

The impact of the environment on the destructive motivation of vehicles drivers concerning road safety.....	151
--	-----

Kolosovich A. S.	
Psychological aspects of the interaction of young officers from the informal leader.....	162
Kuzo L. I.	
The dynamics of the formation of student's learning activity motivation.....	172
Sirko R. I.	
The dynamics of motives of future psychologists in higher educational establishments in the system of the State Emergency Service of Ukraine.....	179
Surmyak Y. R., Kudryk L. G.	
Pedagogical coaching in training psychology students.....	187

Section 3

THEORETICAL AND APPLIED RESEARCH: METHODOLOGICAL AND EMPIRICAL PERSPECTIVE

Andrushko L. M., Yasinskiy V. P.	
Influence of blue colour on psyche and physiological functions of a person.....	198
Borysenko O. M., Muzyka S. V.	
Overview causes autism spectrum disorders.....	209
Hoshowska D. T., Hoshowskyi Ya. O.	
Basic types and to the parametr phenomenon of psychical deprivation.....	218
Gumenyuk L. Y., Fedchuk O. V.	
Research PTSD and directions affected by military psychological adjustment psychological trauma.....	228
Kalka N. M., Tsyvinska M. B.	
The advisability using of features of emotional memory during the polygraph researches.....	240

Kovalchuk Z. Ya.

Empirical analysis of the introduction of genetically-psychological
communicative and reflective training (GP CRT).....247

Finiv O. Ja.

Psychological defence and firmness to stress of personality:
theoretical and empiric foreshortening.....258

OUR AUTHORS.....269

SCIENTIFIC LIFE.....272

ВИМОГИ
до оформлення та подання статей
у Науковий вісник
Львівського державного університету внутрішніх справ,
згідно з Положенням про організацію
редакційно-видавничої роботи
Львівського державного університету внутрішніх справ,
затвердженим наказом № 447 від 29 грудня 2011 р.

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому публікуються матеріали й результати теоретичних та експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників, здобувачів, ад'юнктів, аспірантів університету.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших вищих навчальних закладів МВС і МОН України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право на публікацію в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник видається у трьох серіях – юридичній, економічній і психологічній.

Вимоги до статей

До публікації приймаються рукописи наукових статей, що відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.

Рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, **мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я, по батькові автора та назву статті українською, російською, англійською мовами;
- анотації статті українською, російською та англійською;
- ключові слова українською, російською, англійською;
- такі структурні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

Мета статті і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення.

Стан дослідження. Охоплює аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор; виокремлюються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена стаття. Цьому слід приділити належну увагу, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

Виклад основних положень. Ця частина у рукописі охоплює майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень.

Під час такого аналізу, зазвичай, вказуються підходи інших дослідників, тому важливо належно їх цитувати, зазначаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обґрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

Список використаних джерел подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний тільки у форматі **Word.doc (2003)** шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервали і віддрукований на папері формату 210 × 297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель – 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків.

Якщо стаття містить *графічний матеріал*, то його слід подавати у форматі A5, а в авторському оригіналі залишати місце для рисун-

ків. Електронні варіанти мають бути повністю виправлені без «значків» та «об'єктів».

Рукопис має бути підписаний автором.

Статті у Вісник можуть подаватися авторами такими мовами: українською, російською, англійською.

До статті *українською та російською мовами* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація англійською мовою та анотації українською і російською (по 500 знаків кожна).

Розширена анотація англійською мовою повинна бути завірена печаткою бюро перекладів або погоджена підписом керівника кафедри іноземних мов чи відділу міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ.

До вказаних погоджень можуть бути прирівняні відповідні погодження керівників аналогічних підрозділів інших навчальних закладів, установ та організацій, підписи яких належним чином завірені печаткою цих закладів, установ чи організацій.

До статті *англійською мовою* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація українською мовою і звичайні анотації російською та англійською (по 500 знаків кожна).

Статті, подані англійською мовою неангломовними авторами (у перекладі), мають бути завірені на предмет правильності перекладу у бюро перекладів або на кафедрі іноземних мов чи у відділі міжнародних зв'язків навчального закладу.

Стаття подається зі супровідними документами:

– для авторів без наукового ступеня – із завіреною позитивною рецензією фахівця з науковим ступенем і витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідкою про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

– електронним варіантом статті;

– для авторів, які не є працівниками ЛьвДУВС, – квитанцією про оплату публікації на розрахунковий рахунок університету;

Код ЄДРПОУ 08571995

МФО 825014

ГУДКСУ у Львівській області

р/р 31255201100729

Вартість: 36,03 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць.

Примітка.

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог і суттєвими мовностилістичними огріхами, та статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей або відхиляти їх від опублікування.

Стаття подається автором відповідальному секретареві Вісника безпосередньо або поштою на адресу:

ЛьвДУВС: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Відповідальний секретар:

серія юридична –

доктор юридичних наук, професор **Балинська О. М.**;

серія психологічна –

кандидат соціологічних наук, доцент **Гуменюк Л. Й.**;

серія економічна –

кандидат економічних наук, доцент **Ревак І. О.**

Координати для довідок:

Відділ організації наукової роботи:

(032) 278-65-72; e-mail: vonr@lvduvs.edu.ua

067-854 97 24 (Боровікова Віталіна Станіславівна)

e-mail: borovikova-vitalina@ukr.net

Редакційно-видавничий відділ:

(032) 233-61-95; e-mail: publlaw@ukr.net

Відповідальні секретарі:

Балинська Ольга Михайлівна 067-674 99 12

Гуменюк Людмила Йосифівна 067-961 48 28

Ревак Ірина Олександрівна 067-444 09 63

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія психологічна

Випуск 1

Редагування *О. Я. Шмиговська*

Редагування текстів англійською *І. Ю. Сковронська*

Редагування текстів російською *Н. В. Медвідь*

Макетування *Н. М. Лесь*

Друк *А. М. Радченко*

Підписано до друку 08.09.2016 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 16,97.

Тираж 100 прим. Зам. 61-16.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.